

BAKİ UNİVERSİTETİNİN XƏBƏRLƏRİ

ВЕСТНИК
БАКИНСКОГО УНИВЕРСИТЕТА

NEWS
OF BAKU UNIVERSITY

SOSIAL-SİYASİ
elmləri seriyası

серия
СОЦИАЛЬНО-ПОЛИТИЧЕСКИХ НАУК

---

series of
SOCIAL-POLITICAL SCIENCES

№ 2, 2023

Bakı – 2023

Baş redaksiya heyəti:

Babayev E.S. (baş redaktor), **Kazımzadə A.H.** (baş redaktorun müavini), **Əliyeva İ.N.**, **Məmmədov Y.Ə.**, **Əliyev İ.Ə.**, **Paşayeva N.A.**, **Rəcəbov M.R.** (məsul katib).

Seriyanın redaksiya heyəti:

Məlikova M.F. (redaktor), **Vahidov F.Q.** (redaktorun müavini), **Hacıyev Z.C.** (məsul katib), **Abbasbəyli A.N.**, **Əhmədov Ə.C.**, **Əliyev B.H.**, **Əlizadə H.Ə.**, **İsmayılov R.R.**, **Məhərrəmov A.M.**, **Qasimov A.M.**, **Məmmədov R.F.**, **Rüstəmov İ.Ə.**, **Əliyev Ə.İ.**, **Həsənalıyev Z.M.**, **Əliyeva K.R.**

HÜQUQ**UOT 342****ULU ÖNDƏR HEYDƏR ƏLİYEV VƏ
AZƏRBAYCANDA İNSAN HÜQUQLARI ELMİNİN İNKİŞAFI****Z.H.ƏLİYEV****Bakı Dövlət Universiteti****alievzh@gmail.com**

Məqalədə Ümummilli lider Heydər Əliyevin rəhbərliyi ilə Azərbaycan Respublikasında demokratik, hüquqi, dünyəvi dövlət quruculuğunun, vətəndaş cəmiyyətinin yaradılmasının, insan və vətəndaş hüquq və azadlıqlarının demokratik institutunun inkişafının və milli qanunvericiliyin formalaşmasının əsasını qoymuş genişmiqyaslı islahatlardan bəhs edilir.

Azərbaycanda əsaslı iqtisadi, dövlət və hüquq islahatlarının həyata keçirilməsi cəmiyyətin və dövlətin inkişafında, insan və vətəndaş hüquq və azadlıqlarının genişləndirilməsində və müdafiəsində, elmin, o cümlədən hüquq elminin inkişafında əvəzsiz rol oynamışdır. Ümummilli Liderin müəyyən etdiyi əsas müddəalar öz normativ təsbitini insan və vətəndaşın demokratik hüquq və azadlıqlarının elan edilməsinin rəmzinə çevrilmiş 1995-ci il tarixli Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyasında tapmışdır.

Məqalədə, insan və vətəndaş hüquq və azadlıqları sahəsində milli standartların beynəlxalq standartlara uyğunlaşdırılması istiqamətində həyata keçirilən tədbirlər təhlil edilir, hüquqi islahatların həyata keçirilməsində demokratik ədalət mühakiməsi, konstitusiya nəzarəti prinsiplərinə əsaslanan üçpilləli məhkəmə sisteminin rolu və islahatların nəticəsi olaraq dövlət orqanlarının fəaliyyətini sadələşdirən yeni institutların yaradılması vurğulanır. Bütün bunlar, təbii ki, hüquq elminin yeni sahələrinin və tədqiqat obyektlərinin formalaşmasına öz töhfəsini verdi. Məqalədə bu məsələlərin ətraflı təhlili verilmişdir.

Açar sözlər: Ümummilli Lider, insan hüquqları, konstitusiya, hüquq elmi, hüquqi islahat.

1.1. Giriş

Müasir Azərbaycan dövlətinin qurucusu, xalqımızın xilaskarı Ulu Öndər Heydər Əliyevin xalqımız və dövlətimiz qarşısında xidmətləri misilsizdir. Ölkəmizin hüquq sisteminin demokratik prinsiplər əsasında bərqərar edilməsi məhz ümummilli lider Heydər Əliyevin adı ilə bağlıdır.

Müasir Azərbaycan tarixinin 30 ildən artıq bir dövründə respublikamıza rəhbərlik etmiş Heydər Əliyev dövlətçilik salnaməsində elə bir irs yaratmışdır ki, onun öyrənilməsinə, təbliğinə və tətbiqinə hələ uzun illər böyük ehtiyac olacaqdır və bu irs heç zaman tükənməyəcəkdir.

Məhz Ulu Öndərin hüquqi islahatları çərçivəsində konstitusion rejim, mükəmməl hüquq sistemi, effektiv məhkəmə hakimiyyətinin yaradılması, hakimiyyətlər bölgüsü prinsipinin bərqərar edilməsi hüquq elminin inkişafında dönüş nöqtəsi yaratmış və yeni eranın başlanğıcı olmuşdur. Bu sahədə Ulu Öndərin fəaliyyəti dövründə 1995-ci ildə Azərbaycan Respublikası Konstitusiyasının qəbul edilməsini xüsusi vurğulamalıyıq. Belə ki, “Konstitusiya yaratmaq üçün şübhəsiz ki, tarixi keçmişimizə nəzər salmalıyıq, amma eyni zamanda ümumbəşəri dəyərlərdən, dünyanın demokratik dövlətlərinin əldə etdiyi nailiyyətlərdən, təcrübədən istifadə etməliyik, bəhrələnməliyik” – deyən Ulu Öndər Heydər Əliyev konstitusiyaçı alim kimi bu sahədə bütün problemləri öyrənərək və görkəmli filosofların elmi irsinə mükəmməl yiyələnərək Azərbaycan Respublikasının ilk milli Konstitusiyasını yaratmışdır.

1993-cü ildə xalqın təkidli tələbi ilə ölkə rəhbərliyinə qayıdan Heydər Əliyev iyunun 15-də Milli Məclisdə proqram xarakterli çıxışında müstəqil Azərbaycanın gələcək inkişafının əsas istiqamətləri kimi demokratik dövlət quruculuğunu, azad iqtisadiyyatı və qanunun aliliyini vacib şərtlər olaraq irəli sürmüşdür. Həmin ilin oktyabrında Heydər Əliyevin Azərbaycan Respublikasının Prezidenti seçilməsi ilə 1991-ci ildə qəbul olunmuş Dövlət Müstəqilliyi haqqında Konstitusiya Aktında əks olunan ideya və prinsiplərin gerçəkləşməsi üçün real zəmin yarandı. Heydər Əliyev dövlət başçısı olduğu on il ərzində Azərbaycanın hüquq islahatlarının banisi kimi missiyanı şərəflə yerinə yetirdi.

Ulu Öndərin rəhbərliyi ilə ölkəmizdə həyata keçirilən hüquqi islahatları iki mərhələyə bölmək olar. Birinci mərhələdə siyasi və hüquqi islahatların konsepsiyası işlənib hazırlandı və həyata keçirildi. Bu mərhələnin məqsədi dövlət müstəqilliyi haqqında Konstitusiya Aktında əks olunan ideya və prinsiplərin əsasında işlək siyasi-hüquqi mexanizmin yaradılması idi. Təbii ki, həmin mexanizmin təməlində müstəqil dövlətin yeni konstitusiyası durmalı idi. 1995-ci il mayın 2-də Konstitusiya Komissiyası yaradıldı. Prezident Heydər Əliyevin rəhbərlik etdiyi Komissiyanın və işçi Qrupunun tərkibinə ali və mərkəzi dövlət hakimiyyəti orqanlarının nümayəndələri ilə yanaşı, ictimai xadimlər, elm adamları da daxil idi. Dövlət başçısı Konstitusiya layihəsinin müzakirələrinə şəxsən rəhbərlik etmiş, təklif və iradların təhlilinə, geniş ictimaiyyətin bu prosesdən kənar qalmamasına şərait yaratmışdı.

İslahatların ikinci mərhələsini uğurla həyata keçirmək üçün 1996-cı il fevralın 21-də Prezident Heydər Əliyevin təşəbbüsü ilə Hüquqi İslahatlar

Komissiyası yaradıldı. İşə başlamazdan əvvəl Komissiya hüquqi islahatların prioritetlərini müəyyən etdi. Komissiyanın işi qanunların və digər normativ hüquqi aktların hazırlanması, məhkəmə və bütövlükdə hüquq-mühafizə sisteminin yenidən qurulması, əhalinin hüquq düşüncəsinin və cəmiyyətin hüquq mədəniyyətinin səviyyəsinin yüksəldilməsi, hüquqi informasiyanın axtarılması və istifadəsi sisteminin təkmilləşdirilməsi kimi tədbirləri ehtiva etməli idi. Bununla da, ölkəmizin hüquq sistemində Sovet İttifaqından miras qalmış prinsip, norma və institutlar aradan qaldırılmalı, mütərəqqi inkişafa və beynəlxalq hüquqi məkana inteqrasiya prosesi güclənməli idi.

Komissiya tərəfindən hazırlanmış ilk əhəmiyyətli normativ aktlar kimi 1997-ci ildə qəbul olunan “Məhkəmələr və hakimlər haqqında” və “Konstitusiyaya Məhkəməsi haqqında” qanunlar, xüsusilə qeyd olunmalıdır. Bu qanunlar məhkəmə sisteminin qurulmasına və işə başlamasına şərait yaratdı, həmçinin 1995-ci il Konstitusiyasının əsas institutlarından biri kimi konstitusiyaya nəzarəti institutunu işlək mexanizmə çevirdi. “Məhkəmələr və hakimlər haqqında” Qanun ümumi və ixtisaslaşdırılmış məhkəmə orqanlarının yeni sisteminin təşkilatı əsaslarını müəyyən edərək məhkəmələrin və hakimlərin müstəqilliyinin təmin edilməsi, insan hüquq və azadlıqlarının məhkəmədə müdafiəsi təminatlarının gücləndirilməsi, məhkəmələrin fəaliyyətinin və hakimlərin statusunun beynəlxalq standartlara uyğunlaşdırılmasını təmin etdi.

Beləliklə, ümummilli lider Heydər Əliyevin rəhbərliyi ilə Azərbaycanda həyata keçirilən hüquqi islahatların ikinci mərhələsində demokratik ədalət mühakiməsi prinsiplərinə əsaslanan yeni üçpilləli məhkəmə sistemi, konstitusiyaya nəzarəti, insan hüquqları üzrə müvəkkil kimi yeni təsisatların yaradılması ilə yanaşı, mövcud hüquq-mühafizə sistemi fəaliyyəti təkmilləşdirildi, insan hüquqlarının təmini sahəsində effektiv müdafiə mexanizmləri formalaşdırıldı. Eyni zamanda, beynəlxalq hüquqi prinsiplərə və hüquqyaratmanın müasir, mütərəqqi tələblərinə uyğun qanunlar və məcəllələr də qəbul edildi. Başqa sözlə, sistemlilik və kompleksli yanaşma aparılmış islahatların əsas, başlıca məziyyətlərindən biri oldu.

Məhz Ulu Öndərin hüquq islahatları hüquq elminin inkişafında dönüş nöqtəsi oldu və bu sahədə yeni eranın əsasını qoydu. Bu, həm aparılan hüquqi tədqiqatların məzmununu köklü dəyişdirmiş, həm də hüquqşünas kadrların yetişdirilməsi prosesinə öz əsaslı və əhəmiyyətli təsirini göstərmişdir. Yeni Konstitusiyanın, hüquqi qanunvericilik bazasının yaradılması hüquq fənlərinin tədris proqramlarından sovet stereotiplərinin çıxarılmasını, müasir tələblərə cavab verən tədris vəsaitlərinin yaradılmasını şərtləndirmişdir.

1.2. Ulu Öndər Heydər Əliyev islahatlarının Azərbaycanda insan hüquqları elminin inkişafına təsiri

İnsan hüquqları elminin formalaşması insan hüquqları sahəsində qanunvericilik bazasının yaradılması və inkişafından çox asılıdır. Beynəlxalq hüquq normalarında təsbit olunsada, məhz milli səviyyədə hüquq və azadlıqların tanınması və onların müdafiəsi mexanizmlərinin işlənilib hazırlanması insan hüquqları elminin inkişaf istiqamətlərini müəyyənləşdirir. Bu kontekstdən, Ulu Öndər Heydər Əliyevin respublikamızda insan hüquqlarının inkişafı və təminatı üzrə apardığı islahatlar hüquq elminə də öz böyük töhfəsini vermişdir.

Azərbaycanda insan hüquqları institutunun müasir əsaslarla inkişafı ilə bağlı Ümummilli lider Heydər Əliyevin misilsiz xidmətlərini iki mərhələ üzrə təhlil etmək olar: 1969-1980-ci illər və 1993-cü ildən sonrakı dövr. Birinci dövrdə Azərbaycanın 1978-ci il Konstitusiyasında istirahət, mənzil, təhsil hüquqlarının tanınması, əsassız həbslərin qadağan olunması insan hüquqları elmində bu istiqamətdə elmi tədqiqatların aparılmasına şərait yaratdı.

Azərbaycanda insan hüquqlarının inkişafı ilə bağlı ən mühüm dönmə 1993-cü ildən sonrakı dövrü əhatə edir. Həmin dövrdə ilkin olaraq, beynəlxalq konvensiyalara qoşulmaq, daha sonra isə həmin konvensiyalar əsasında müasir milli hüquqi normalar işləyib hazırlamaq, mövcud normaları beynəlxalq sənədlər əsasında təkmilləşdirmək Ulu Öndərin qarşıya qoyduğu başlıca vəzifələr idi. Yaradılan qanunvericilik bazası elmi araşdırmalar və ümumiləşdirmələr aparmağa, onun daha da təkmilləşdirilməsi üçün müvafiq tövsiyələr hazırlamağa, respublikamızda insan hüquqları üzrə məhkəmə təcrübəsini ümumiləşdirməyə və xarici məhkəmə təcrübəsi ilə müqayisə etməyə imkan yaratdı. Bütün bunlar da müasir insan hüquqları elminin dinamik inkişafını şərtləndirdi.

1995-ci ildə Konstitusiyanın qəbulu insan hüquq və azadlıqlarına yeni yanaşmanı təqdim etdi. Konstitusiyanın qəbul edilməsi, xalqımızın həyatında və dövlətçiliyimizin qurulmasında yeni bir mərhələnin başlanğıcını qoydu, respublikada dövlət quruculuğu sahəsində yeni imkanlar açdı. Bu mühüm sənədin ən üstün və fərqli cəhətlərindən biri onun müddəalarında insanlara dövlət və cəmiyyət tərəfindən verilmiş və verilməli olan, habelə cəmiyyət üzvləri tərəfindən etibar edilən və etibar edilməsi mümkün sayılan bütün hüquqların, azadlıqların və vəzifələrin bütöv və vəhdət halında öz əksini taparaq bir-birini tamamlamasıdır. Konstitusiyanın üstün cəhətlərindən digəri budur ki, orada ictimai quruluş haqqında konkret müddəa yoxdur, iqtisadi münasibətlərin forma və inkişafını məhdudlaşdıran heç bir sədd müəyyən edilməmişdir. Bu da iqtisadi sahədə insan azadlığına və onun fəaliyyətinin sərbəstliyinə tam təminat verir [5].

Lakin Ulu Öndərin uzaqgörən siyasəti hüquq və azadlıqların yalnız bəyan olunması ilə kifayətlənməyib, onların təminat və müdafiə mexanizmlərinin işlənməsində ifadə olunmuşdur. Bununla bağlı, Ümummilli liderin “İnsan və vətəndaş hüquqlarının və azadlıqlarının təmin edilməsi sahəsində tədbirlər haqqında” 22 fevral 1998-ci tarixli Fərmanı və “İnsan hüquqlarının müdafiəsinə dair Dövlət Proqramının təsdiq edilməsi haqqında” 18 iyun 1998-ci il tarixli Sərəncamı xüsusi qeyd olunmalıdır. Belə ki, Fərmanda müvafiq qurumlara verilən tapşırıqlar sırasında aşağıdakı istiqamətlər insan hüquqları elminin inkişafına təkan verdi:

- Azərbaycan Respublikasının Təhsil Nazirliyinə tapşırıldı ki, insan hüquqlarına dair beynəlxalq aktların öyrənilməsi məqsədilə respublikanın ali, orta ixtisas və orta məktəbləri üçün insan hüquq və azadlıqlarına dair dərslərlərin hazırlanmasını təmin etsin;

- Azərbaycan Respublikasının Nazirlər Kabinetinə və Azərbaycan Respublikası Prezidentinin İcra Aparatına tapşırıldı ki, əlaqədar dövlət orqanları ilə birlikdə insan hüquqları üzrə fəaliyyət göstərən beynəlxalq institut və mərkəzlərdə müvafiq tədqiqat və təhsil proqramlarının öyrənilməsi üçün mütəxəssislərin iştirakını təmin etsinlər.

Qeyd olunan istiqamətlər üzrə tədbirlər planı İnsan hüquqlarının müdafiəsinə dair Dövlət Proqramında öz əksini tapmışdır.

Tam əminliklə deyə bilərik ki, Ulu Öndər Heydər Əliyev müasir Azərbaycanda insan hüquqları elmi məktəbinin banisidir. Konstitusiyada bəyan olunmuş insan hüquq və azadlıqlarının təminatı Ulu Öndər siyasətinin başlıca istiqamətini təşkil etmişdir. Bu da ölkəmizdə insan hüquqlarının tədrisinə xüsusi diqqət ayrılmasına səbəb olmuşdur. Belə ki, “İnsan və vətəndaş hüquqlarının və azadlıqlarının təmin edilməsi sahəsində tədbirlər haqqında” 22 fevral 1998-ci il tarixli Fərmanında Azərbaycan Respublikasının Elm və Təhsil Nazirliyinə insan hüquqlarına dair beynəlxalq aktların öyrənilməsi məqsədilə respublikanın ali, orta ixtisas və orta məktəbləri üçün insan hüquq və azadlıqlarına dair dərslərlərin hazırlanması tapşırılmışdı. Ölkəmizdə insan hüquqlarına həsr olunmuş dərslək, dərş vəsaiti və monoqrafiyaların yazılması məhz bu Fərmandan sonrakı dövrə təsadüf edir.

Bununla yanaşı, gender bərabərliyinin konstitusion qaydada bəyan olunması, bu sahədə qanunvericilik aktlarının qəbul edilməsi və tətbiqi sayəsində Hüquq fakültəsində azlıq təşkil edən qızların sayı əhəmiyyətli dərəcədə artmışdır. Dövlət Statistika Komitəsinin statistik göstəriciləri də dövlət və qeyri-dövlət ali təhsil müəssisələrinin tələbələrinin tərkibində qadınların sayının sürətlə artdığını təsdiq edir.

Ulu Öndərin qabaqcıl dövlət siyasəti insan hüquqları elminin müasir inkişaf perspektivlərini aşağıdakı kimi müəyyən etmişdir:

Birincisi, bu sahədə tədqiqatlar aparən alimlər üçün sərbəst araşdırma aparmaq üçün şərait yaradılması nəticəsində xarici dövlətlərin təcrübəsi və beynəlxalq normalar müfəssəl təhlil olunmuş, insan hüquq və azadlıqları ilə bağlı milli normalara dəyişikliklərlə bağlı təkliflər işlənilib hazırlanmışdır.

İkincisi, insan hüquqları ilə bağlı müxtəlif təsisatların yaradılması və onların elmi-tədqiqat sahəsində əməkdaşlığı insan hüquqları elminin müasir əsaslarla yenidən formalaşdırılmasını şərtləndirmişdir.

Üçüncüsü, insan hüquqları ilə bağlı müxtəlif fənlərin ali təhsil müəssisələrində tədrisi istiqamətində köklü dəyişikliklərin edilməsi Azərbaycan hüquq elmində müasir insan hüquqları elminin inkişafına təkan vermişdir.

Birinci istiqamət üzrə elmin inkişafı 2009-cu ildə Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyasına əlavələr və dəyişikliklər edilməsi ilə bağlı referendumun keçirilməsi bir daha təsdiq edir. Belə ki, Referendum Aktı ilə Konstitusiyanın insan hüquq və azadlıqlarını təsbit edən bölməsinə edilən əlavə və dəyişikliklər müasir demokratik cəmiyyətin tələblərinə cavab verir. Məsələn, 25-ci maddəyə əlavə edilən aşağıdakı bəndlər SSRİ dövrünün qalıqları olan “məmur imtiyazı”nın, dövlət orqanlarının səlahiyyətlərində sui-istifadənin qarşısının alınmasına yönəlmişdi: “Heç kəsə bu maddənin III hissəsində göstərilən əsaslara görə zərər vurula bilməz, güzəştlər və ya imtiyazlar verilə bilməz, yaxud güzəştlərin və ya imtiyazların verilməsindən imtina olunma bilməz. Hüquq və vəzifələrlə bağlı qərarlar qəbul edən dövlət orqanları və dövlət hakimiyyəti səlahiyyətlərinin daşıyıcıları ilə münasibətlərdə hər kəsin bərabər hüquqları təmin edilir”.

Bundan əlavə, 32, 48 və 50-ci maddələrə edilən mütərəqqi dəyişikliklər ifadə və məlumat azadlığı, eləcə də şəxsi toxunulmazlıq hüququ sahəsində yeni elmi tədqiqatların aparılmasını şərtləndirdi. Beləliklə, sovet hökumətinin stereotiplərindən “azad olmağa” başlayan alim və tədqiqatçılar müasir tələblərə cavab verən monoqrafiya, dərslik və dərs vəsaitlərinin yazılmasını əsas istiqamət kimi seçdilər. Təsədüfi deyil ki, İnsan hüquqlarının müdafiəsinə dair Dövlət Proqramında insan hüquq və azadlıqları problemlərinə dair elmi-tədqiqat işlərinin mütəmadi aparılması Elm və Təhsil Nazirliyinə və Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyasına tapşırılmışdı. Bütün bunlar ölkəmizdə müasir hüquq məktəbinin əsasını qoydu və insan hüquqları elminin inkişafında dönüş nöqtəsi yaratdı.

Ulu Öndərin müasir insan hüquqları siyasətini yeni mərhələdə uğurla davam etdirən Azərbaycan Respublikasının Prezidenti cənab İlham Əliyev də Konstitusiyanın əsas hüquqi mənbə olaraq, demokratik əsaslara söykənməsini başlıca inkişaf istiqaməti kimi götürmüşdür. Belə ki, 2016-cı il sentyabrın 26-da keçirilmiş ümumxalq səsverməsi (referendum) nəticəsində insan ləyaqətinin qorunması və ona hörmət edilməsi konstitusion qaydada bəyan olundu. Eyni zamanda, “hüquqlardan sui-istifadəyə yol verilməməsi”

əsas prinsip kimi daxil edildi (maddə 24). Bununla da insan hüquqlarının universal konsepsiyasının əsas komponentləri Konstitusiyamızın təməl ideyasını da təşkil etdi. Bildiyimiz kimi, universal insan hüquq və azadlıqları konsepsiyası aşağıdakı komponentlərdən ibarətdir:

1. İnsan hüquqlarının əsas prinsipləri;
2. İnsan hüquq və azadlıqlarının təsnifatı;
3. İnsan hüquqları və cəmiyyət;
4. Fərdin hüquqlarının və dövlətin/cəmiyyətin mənafeələrinin nisbəti.

Konstitusiyaya edilən dəyişikliklərdə insan hüquq və azadlıqlarının tanınmasının əsas elementi qismində şəxsiyyətin ləyaqətinin qəbul olunması, ləyaqət və hüquqlar baxımından insanların bərabərliyinin tanınması, insan hüquqlarının dövlətin iradəsindən asılı olmaması və onların ayrılmazlığının təsbit edilməsi Azərbaycanda insan hüquqları konsepsiyasının bütün komponentlərinin tam tanındığını bir daha təsdiq edir. Bu cür perspektivlik insan hüquqları elminə iki istiqamətdə müsbət təsir göstərmişdir: Bir tərəfdən, Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyası insan və vətəndaş hüquq və azadlıqlarını ali dəyər kimi qiymətləndirərək onlara hörməti, insan hüquq və azadlıqlarının qorunmasını qanunvericilik, icra və məhkəmə hakimiyyəti orqanlarının vəzifəsi kimi müəyyən etdiyi üçün hüquq elminin bütün sahələri bu müddə əsasında yenidən formalaşmışdır. Digər tərəfdən, ölkəmizdə insan hüquq və azadlıqlarının təminatına dair yaradılmış maddi və prosesual hüquq normaları insan hüquqları elmində yeni predmet və metodu ilə xarakterizə olunan elm sahələrini meydana gətirmişdir.

Böyük siyasətçi insan hüquqları çərçivəsində qadın hərəkətinin inkişafına da güclü stimula vermişdi. Ölkəmizdə dövlət qadın siyasətinin əsas prinsiplərinin müəyyən edilməsinin və dövlət səviyyəsinə qaldırılmasının məhz Ulu Öndər Heydər Əliyevin adı ilə bağlı olması danılmaz faktıdır. O, qadınların idarəetmə, qərarqəbuletmə və sosial həyatın bütün sahələrində irəli çəkilməsini vacib bilmişdir.

Azərbaycanda qadın hüquqlarının qorunması, təbliğ olunması, onlara yüksək imtiyazların verilməsi, qadınların dövlət siyasətinin həyata keçirilməsində və qanunların qəbul edilməsində iştirakının artırılması Heydər Əliyev siyasətinin ayrılmaz tərkib hissələrindən olmuşdur. Ulu Öndərin qadınlarla bağlı məsələlərin həlli üçün imzaladığı mühüm fərman və sərəncamlar qadın hüquqlarının reallaşması və təminatı istiqamətində irəliyə doğru atılmış tarixi addımlar olmuşdur. Heydər Əliyev hər zaman vurğulayırdı ki, dövlət quruculuğunun bütün mərhələlərində xüsusi xidmətləri olan Azərbaycan qadınları ölkəmizdə ictimai-siyasi sabitliyin və əmin-amanlığın qorunması, milli dövlətçiliyimizin daha da möhkəmləndirilməsi üçün bu gün də var qüvvələrini sərf edirlər. Azərbaycanda lider qadınlar, sahibkar qadınlar yetişir. İqtisadiyyatda, siyasətdə, elmdə, təhsildə, bir sözlə, bunu hər sa-

hədə görmək olar. Hökumətdə, nazirliklərdə, Milli Məclisdə qadınlarımızın fəallığı artmaqda davam edir. Bu kimi müsbət nəticələrin əldə olunmasında Heydər Əliyevin hakimiyyətdə olduğu illərdə qadın hüquqlarının qorunması üçün bir çox qanunlar qəbul edilməsi, fərman və sərəncamlar imzalaması, beynəlxalq təşkilatlara üzv olaraq mühüm sənədlərin ölkəmizdə tətbiq olumasını reallaşdırmasındakı rolu danılmazdır. Azərbaycan qadınları cəmiyyətin dinamik inkişafı istiqamətində həyata keçirilən irimiq yaşlı layihələrdə öz fəallığı ilə seçilirlər.

Ulu Öndər Heydər Əliyev 1998-ci ildə "Azərbaycanda qadınların rolunun artırılması haqqında" Fərman da imzalamışdır. Bu sənəd hər mənada qadınların fəallığına, cəmiyyətdə öz yerlərini tutmalarına kömək olmuşdur. Heydər Əliyevin 2000-ci ildə imzaladığı "Azərbaycan Respublikasında dövlət qadın siyasətinin həyata keçirilməsi haqqında" Fərmanı isə ölkədə qadın siyasətinin daha da güclənməsinə gətirib çıxartmışdı. 2000-ci ilin iyun ayında Azərbaycan Respublikasının Nazirlər Kabineti "Azərbaycan Respublikasında qadın məsələləri üzrə 2000-2005-ci illər üçün Milli Fəaliyyət Planı"nı qəbul etmişdir. Bu proqram milli prioritetləri nəzərə alaraq, Pekin Strategiyası əsasında hazırlanmışdır. Proqram siyasət, iqtisadiyyat, sosial, mədəniyyət, təhsil və səhiyyə sahələrini, eləcə də qaçqın və məcburi köçkün qadınların problemlərini əhatə etmişdir. Milli Fəaliyyət Planının müddəalarını həyata keçirmək üçün qurumlararası qrup da yaradılmış və həyata keçirilməsində həm dövlət strukturlarının, həm də QHT-lərin iştirakı nəzərdə tutulmuşdur [1].

Qeyd olunduğu kimi, Ulu Öndər siyasətində insan hüquqları ilə bağlı müxtəlif təsisatların yaradılması və onların elmi-tədqiqat sahəsində əməkdaşlığı insan hüquqları elminin inkişafının ikinci istiqamətini təşkil etmişdir. Ulu Öndər Heydər Əliyevin 18 iyun 1998-ci il tarixli Sərəncamı ilə təsdiq edilmiş İnsan hüquqlarının müdafiəsinə dair Dövlət Proqramında insan hüquqları üzrə elmi-tədqiqat institutunun yaradılması, eləcə də insan hüquqları üzrə fəaliyyət göstərən beynəlxalq institut və mərkəzlərdə, digər təsisatlarda müvafiq tədqiqat, təhsil və təcrübə proqramlarının öyrənilməsi üçün mütəxəssislərin iştirakının təmin edilməsi müvafiq dövlət orqanlarına həvalə olunmuşdur ki, bütün bu tədbirlər insan hüquqları üzrə elmi biliklərin mübadiləsində mühüm əhəmiyyət kəsb edir.

Ölkədə insan hüquq və azadlıqlarının qorunması sahəsində həyata keçirilən siyasətin istiqamətləndirilməsində Azərbaycan Prezidentinin "BMT-nin Ümumdünya İnsan Hüquqları Bəyannaməsinin 50 illiyinin keçirilməsi haqqında" 16 aprel 1998-ci il, "İnsan Hüquqları üzrə Elmi-Tədqiqat İnstitutunun yaradılması haqqında" 30 noyabr 1998-ci il tarixli, Azərbaycan Respublikası hökuməti və ATƏT-in Demokratik Təsisatlar və İnsan Hüquqları Bürosu arasında qarşılıqlı anlaşma haqqında memorandumuna əsasən, razılaş-

dırılmış layihələr üzrə Azərbaycan Respublikası tərəfindən əlaqələndirici şəxs barədə sərəncamları da xüsusi əhəmiyyət kəsb etmişdir [6].

İnsan Hüquqları üzrə Elmi-Tədqiqat İnstitutu yaradılarkən qarşıya qoyulan məqsəd insan hüquqları və azadlıqları problemlərini öyrənmək, elmi təkliflər hazırlamaq, bu sahə üzrə hüquqi bilikləri dərinləşdirmək, elmi araşdırmalar aparmaqdan ibarət idi. Yeni yaradılan elmi-tədqiqat müəssisəsinin əsas vəzifəsi bütövlükdə hüquq, o cümlədən insan hüquq və azadlıqları probleminə dair elmi-tədqiqat işlərinin aparılması, elmi tövsiyələrin hazırlanması və bu sahədə hüquqi biliklərin dərinləşdirilməsi, cəmiyyət və insan haqqında yeni biliklər əldə etməklə Azərbaycan Respublikasının sosial-hüquqi inkişafına dəstək verilməsi, Azərbaycan Respublikası Konstitusiyasının geniş təbliğ edilməsindən ibarət idi.

Ulu Öndərin müdrik siyasətini uğurla davam etdirən və Onun ideyalarını həyata keçirən Azərbaycan Respublikasının Prezidenti cənab İlham Əliyev ölkəmizin tolerantlıq ənənələrinə, mədəniyyətlər və sivilizasiyalararası dəyərlərə mühüm töhfələr verdiyini nəzərə alaraq 2016-cı ili Azərbaycanda “Multikulturalizm ili” elan etmişdir. Multikulturalizmin əsasını çoxetnoslu tərkibi olan Azərbaycan xalqı təşkil edir və xalqımız müxtəlif etnosların birliyini təmsil edir. Məlum olduğu kimi, azərbaycançılıq ideologiyası Ulu Öndər Heydər Əliyev tərəfindən yaradılmışdır. Ümummilli lider Heydər Əliyev 1993-cü ildə hakimiyyətə qayıtdıqdan sonra Azərbaycanın müstəqilliyini möhkəmləndirməklə, onun siyasi və iqtisadi əsaslarını yaratmaqla yanaşı, Azərbaycan cəmiyyətinin inkişafının ideya təməli olan azərbaycançılıq konsepsiyasını irəli sürmüşdür.

Azərbaycan xalqı həmişə burada yaşayan millət, din və mədəniyyətlərin müxtəlifliyi ilə fəxr etmiş, müdrikcəsinə düşünmüşdür ki, hər bir insan ölkənin vətəndaşı olmaqla, onun səciyyəvi xüsusiyyətlərini inkişaf etdirməli, mədəni özgürlüyünü və milli özəlliyini qorumalı olan vahid bir ailənin üzvüdür. Azərbaycan xalqının humanistliyi ondan ibarətdir ki, əsrlər boyu və bu günə qədər də etnik azlıqları qoruyub saxlaya bilmişdir. Ümummilli lider Heydər Əliyevin təşəbbüsü və göstərişi ilə multikulturalizm siyasətinin əsasını təşkil edən tolerantlıq (dözümlülük) prinsipi hüquqi sənədlərdə, o cümlədən Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyasında da əks olunmuşdur. Belə ki, bu məsələ Azərbaycan Respublikası Konstitusiyasının bir sıra maddələrində aydın şəkildə təsbit edilmişdir. Bununla bağlı “Bərabərlik hüququ” (maddə 25), “Milli mənsubiyyət hüququ” (maddə 44), “Ana dilindən istifadə hüququ” (maddə 45) və başqa maddələri göstərmək olar.

Ölkə vətəndaşları Azərbaycanda yaşayan bütün azsaylı millət və xalqların milli-mənəvi dəyərlərinə, mədəni irsinə hörmətlə yanaşırlar. Respublikamızda ayrı-ayrı konfessiyaların təmsilçiləri də titul millət tərəfindən yalnız tolerant münasibətlə rastlaşırlar. Bütün bunlar dövlət səviyyəsində apa-

rılan uğurlu siyasətin nəticəsi və ölkə rəhbərliyinin sözdə deyil, əməldə insanlarımızın hüquq və mənafələrini prioritet hesab etdiyinin əyani sübutudur. 2014-cü il 15 may tarixində Prezident İlham Əliyev tərəfindən Bakı Beynəlxalq Multikulturalizm Mərkəzinin yaradılması haqqında Sərəncam imzalanmışdır. Bakı Beynəlxalq Multikulturalizm Mərkəzinin yaradılmasında məqsəd tolerantlığın bir həyat tərzinə çevrildiyi Azərbaycan gerçəkliyinin mədəni, sosial, siyasi mahiyyətini öyrənmək, etnik-mədəni, dini müxtəlifliyin tolerant əsaslarının elmi təhlilini aparmaq və qorunub saxlanması yollarını müəyyənləşdirmək, təhsil, mədəniyyət, elm və digər sosial sahələrdə özünü göstərən çatışmazlıqların sistemli şəkildə aradan qaldırılması istiqamətində layihələr həyata keçirməkdir [4].

Azərbaycan müxtəlif millətlərin və dini konfessiyaların dinc yanaşı mövcudluğunun mümkünlüyünü sübut etmiş və bütün dünyaya multikulturalizmin Azərbaycan modelinin uğurunu nümayiş etdirmişdir. Azərbaycan bununla da dünyaya nümunə olaraq çıxış etmişdir. IV Bakı Beynəlxalq Humanitar Forumunda Azərbaycan Prezidenti cənab İlham Əliyev müasir dünyada həm coğrafi, eyni zamanda, humanitar baxımdan Azərbaycanın nadir rolu olduğunu göstərmişdir: “Multikulturalizmin müasir dünyada alternativini yoxdur. Çünki dünya ölkələrinin mütləq əksəriyyəti çoxmillətli ölkələrdir. Əgər multikulturalizm iflasa uğrayıbsa, onda bunun alternativini nə ola bilər? Bu da çox aydındır. Bu, ayrı-seçkilikdir, irqçilikdir, ksenofobiyadır, islamofobiyadır, antisemitizmdir. Biz bu təhlükəli meyillərə qarşı öz səsimizi ucaltmalıyıq”.

Azərbaycan bir daha sözdə deyil, əməldə, real fəaliyyətdə insan hüquqlarının və azadlıqlarının yüksək səviyyədə - dövlət səviyyəsində qorunduğu ölkə olduğunu nümayiş etdirmişdir.

Ümummillə liderin insan hüquqları yönümlü siyasətinin başlıca istiqamətlərindən biri kimi Ermənistanın Azərbaycana təcavüzü nəticəsində qaçqın və məcburi köçkün düşmüş şəxslərin hüquqlarının kütləvi şəkildə pozulması faktının dünya ictimaiyyətinə çatdırılması və onlara dəymiş zərərin Ermənistan dövləti tərəfindən ödənilməsi məqsədilə tədbirlərin həyata keçirilməsi olmuşdur. Bu məqsədlə Dövlət Proqramında insan hüquqlarının kütləvi şəkildə pozulması hadisəsi kimi azərbaycanlıların repressiyası, soyqırımı və deportasiyası haqqında sənədli, bədii filmlərin çəkilişi və digər sənət əsərlərinin, o cümlədən monumental əsərlərin yaradılması əsas tədbirlər sırasında öz əksini tapmışdır ki, bu işdə milli insan hüquqları elminin də payına çoxsaylı elmi tədqiqatların aparılması, alimlər tərəfindən Azərbaycan həqiqətlərinin dünyaya çatdırılması işi düşür. Bu sahədə 2004-cü ildən fəaliyyətə başlamış, Azərbaycan Respublikasının Birinci vitse-prezidenti Mehriban xanım Əliyevanın rəhbərlik etdiyi Heydər Əliyev Fondunun müxtəlif layihələr həyata keçirərək yeni cəmiyyət quruculuğunda fəal

iştirakını, ölkənin sosial-iqtisadi inkişafına töhfəsini xüsusi qeyd etmək lazımdır. Müxtəlif dövlətlərdə Azərbaycan haqqında geniş informasiya verən sərəgilərin açılması, konfransların təşkili, layihələrin icrası və s. bu kimi tədbirlər mərhələlərlə həyata keçirilir. Belə fəaliyyətin nəticəsidir ki, artıq Azərbaycan dünyada nəinki coğrafi mövqeyinə görə, həmçinin mədəni irsinə, elminə, tarixi abidələrinə, zəngin dövlətçilik, multikulturalizm və tolerantlıq ənənələrinə görə tanınır.

Yaradılmasının 20 illiyini qeyd edən Heydər Əliyev Fondunun yeni formalaşan informasiya cəmiyyətində konstitusion niyyətlərin reallaşmasına xidmət edən bir çox məqsədləri vətəndaş cəmiyyəti institutlarının inkişafında, sosial dövlət modelinin tətbiqində, habelə müxtəlif insan hüquq və azadlıqlarının həyata keçirilməsində əvəzedilməz rolu vardır:

- elm, təhsil, mədəniyyət, səhiyyə, idman, ekoloji sahələrə aid proqram və layihələr hazırlayıb həyata keçirmək;
- insanların yaradıcı potensialının, bilik və bacarıqlarının aşkara çıxarılmasına, qabiliyyətlərini göstərməsinə, inkişaf etdirməsinə yardım etmək;
- gənclərin hərtərəfli biliklərə malik vətəndaş kimi yetişdirilməsi işinə xidmət etmək;
- elmi tədqiqatların aparılmasına yardım göstərmək;
- xarici ölkələrin tanınmış elmi-tədqiqat mərkəzləri ilə alimlərin mübadiləsini təşkil etmək, ölkənin yaradıcı və elmi potensialının artırılmasına kömək etmək;
- respublikanın və xarici ölkələrin təhsil müəssisələri ilə əməkdaşlıq etmək.

Qeyd etdiyimiz kimi, üçüncü istiqamət Ümummillə lider Heydər Əliyevin qabaqcıl elm və təhsil siyasətinin nəticəsi olaraq, insan hüquqları ilə bağlı tədris sistemində köklü dəyişikliklərin edilməsində ifadə olunmuşdur. Bu istiqaməti Hüquq fakültəsinin təmsalında şərh etmək olar. Ulu Öndərin və Onun layiqli davamçısı Azərbaycan Respublikasının Prezidenti cənab İlham Əliyevin mütərəqqi siyasətinə sadıq qalan Hüquq fakültəsinin insan hüquqları elminin inkişafı sahəsində həyata keçirdiyi fəaliyyət zamanı hər zaman respublikamızda qəbul edilmiş milli hüquq normaları, dövlət proqramları rəhbər tutulmuşdur. Belə ki, Ulu Öndərin Sərəncamı ilə təsdiq olunmuş İnsan hüquqlarının müdafiəsinə dair Dövlət Proqramında əsası qoyulmuş, Azərbaycan Respublikasının Prezidenti cənab İlham Əliyev tərəfindən davam etdirilən və 28 dekabr 2006-cı il, 27 dekabr 2011-ci il tarixli Sərəncamlarla təsdiq olunmuş Azərbaycan Respublikasında insan hüquqlarının müdafiəsi üzrə Milli Fəaliyyət Planı və Azərbaycan Respublikasında insan hüquq və azadlıqlarının müdafiəsinin səmərəliliyini artırmaq sahəsində Milli Fəaliyyət Proqramında “insan hüquqları sahəsində tədris, maarifləndirmə, elmi-analitik və əməkdaşlıq tədbirləri” prioritet istiqamətlər sırasında mü-

hüm yer almaqdadır. Bu istiqamət üzrə planlaşdırılan və icra olunan bir çox tədbirlərin həyata keçirilməsində aktiv iştirak etmək fakültəmizin də payına düşmüşdür. Belə ki, həm Dövlət Proqramında, həm də Milli Fəaliyyət Planı və Proqramında aşağıdakı tədbirlərin mütəmadi icrası nəzərdə tutulmuşdur:

- insan hüquqları və azadlıqları problemləri üzrə ixtisaslaşan mütəxəssislərin hazırlanması;
- ali məktəblər üçün insan hüquq və azadlıqlarına dair mövzuların öyrənilməsi üçün tədris yükünün müəyyən edilməsi, tədris vəsaitlərinin nəşri, tədris proqramlarının təkmilləşdirilməsi;
- insan hüquqları ilə bağlı dərslər vəsaitlərinin və ədəbiyyatların hazırlanması və nəşri;
- insan hüquqlarına dair tələbələr üçün olimpiadaların, müsabiqələrin keçirilməsi, insan hüquqlarının tətbiqinə dair bədii sərgilərin, festivalların və digər tədbirlərin keçirilməsi;
- insan hüquqları üzrə ixtisaslaşan dövlət qurumlarının əməkdaşlarının mütəmadi olaraq bu sahədə beynəlxalq təcrübənin öyrənilməsi prosesinə cəlb edilməsi və mənimsənilmiş müsbət təcrübənin yayılması;
- hüquqi maarifləndirmə məqsədilə müxtəlif çap məhsullarının – kitabların, bukletlərin, bülletenlərin hazırlanması və əhali arasında yayılması işinin təşkili.

Hüquq fakültəsi elm və təhsil siyasətimizdə vacib sayılan bu istiqamətlər üzrə dinamik şəkildə fəaliyyət göstərir. Fakültəmizdə insan hüquqları üzrə təhsil prosesində 2011-ci ildə qəbul edilmiş Birləşmiş Millətlər Təşkilatının İnsan Hüquqları üzrə Təhsil və Təlim Bəyannaməsinin bu müddəası rəhbər tutulur ki, bu müddəa Ulu Öndərin təhsil siyasətinin hər zaman əsas qayəsini təşkil etmişdir: “İnsan hüquqları üzrə təhsil və təlim, insan hüquqlarının universallığı, bölünməzliyi və qarşılıqlı asılılığı prinsiplərinə uyğun olaraq, hər kəs üçün insan hüquqlarına və əsas azadlıqlara hörmət və onlara riayət edilməsinin təbliği üçün vacibdir”.

İnsan hüquqları üzrə təhsil insan hüquqlarının hər bir cəmiyyətdə reallığa çevrilməsinin hamının ortaq məsuliyyəti olduğu anlayışını formalaşdırdığı üçün davamlı təkmilləşdirilməli olan tədris prosesini əhatə etməlidir. Bu baxımdan, Hüquqşünaslıq ixtisasında insan hüquqları sahəsində biliklərin geniş tədris edilməsinə, bu sahədə ixtisaslaşmış kadrların hazırlanmasına tələbat günbəgün artır. Hüquq fakültəsində artıq illərdir ki, bakalavriat səviyyəsində “İnsan hüquqları” fənni tədris olunur. Həmçinin magistratura səviyyəsində Azərbaycan və ingilis dillərində tədrisi aparılan “İnsan hüquqları” ixtisaslaşmasında bu sahədə kadr hazırlığı həyata keçirilir.

UNESCO-nun təhsilin gələcəyi təşəbbüsü üzrə hesabatlarında qeyd olunur ki, ali təhsil əxlaqı təşviq etməli və tələbələrə öz vətəndaşlıq və ətraf mühitlə bağlı məsuliyyətlərini daha yaxşı dərk edən vətəndaşlar olmağa

kömək etməlidir. Ali təhsil həm də sosial-mədəni baxımdan aktual olmalıdır. Mədəni müxtəlifliyin qiymətləndirilməsi, insan hüquqlarının müdafiəsinə sadıqlıq və bütün formalarda ayrı-seçkiliyə dözümsüzlük əsas təhsil məqsədləri olmalıdır. Bu cür dəyərləri və prinsipləri inkişaf etdirən ali təhsil mühazirə zalları və virtual məkanların hüdudlarından kənara çıxır və daim inkişaf edir [8].

Belə istiqamətləri rəhbər tutan Hüquq fakültəsinin əsas missiyalarından biri də vətənpərvər, hüquqi dövlət quruculuğuna və hüquqi islahatlara töhfə verə biləcək mütəxəssislərin hazırlanmasından ibarətdir. Bu baxımdan, rəqəmsal cəmiyyətin formalaşdığı bir dövrdə tələbələrin dünyada və respublikamızda baş verən hadisələrlə bağlı düzgün məlumatlandırılması fakültənin bilik mübadiləsində aktiv iştirakını təmin edir.

Beləliklə, Ümummillə lider Heydər Əliyevin respublikamızın hüquq sistemində başladığı köklü hüquqi islahatların nəticəsidir ki, bu gün müasir Azərbaycan hüquq sisteminin və hüquq elminin inkişafı davamlı prosesə çevrilmişdir. Prezident İlham Əliyevin Ulu Öndərin siyasi kursunu uğurla davam etdirməsi və zənginləşdirməsi sayəsində Azərbaycan dünyanın dinamik inkişaf edən, modernləşən, beynəlxalq miqyasda nüfuzu gündən-günə artan dövlətinə çevrilib. Vətən müharibəsində qazanılan möhtəşəm Zəfər də bu uğurların məntiqi nəticəsidir. Müzəffər Ali Baş Komandan, Prezident İlham Əliyev Mehriban xanım Əliyeva ilə birlikdə azad edilmiş torpaqlarda infrastruktur layihələrinin təməlini qoyur və artıq icra edilmiş layihələrin açılışlarını edirlər. Əminlik ki, Prezident İlham Əliyevin rəhbərliyi ilə daha uca zirvələr fəth ediləcək, bir vaxtlar düşmənin yerlə-yeksan etdiyi Qarabağ dünyanın ən gözəl guşələrindən birinə çevriləcəkdir.

ƏDƏBİYYAT

1. Azərbaycan Respublikası Prezidentinin fərmanları və sərəncamları (aprel-iyun 1998-ci il). – Bakı: - 1998, - s. 99-105
2. Əliyev Ə.İ. İnsan hüquqlarının beynəlxalq-hüquqi müdafiəsi: Dərslik. – Bakı: - 2009, - 490 s.
3. Əliyev Z.H. Avropa İnsan Hüquqları Məhkəməsi. Dərs vəsaiti. - Bakı: AZSEA, - 2012, - 232 s.
4. Müstəqil Azərbaycan və İnsan Hüquqları: Heydər Əliyev irsi. https://www.yeniazerbaycan.com/Siyaset_e28556_az.html
5. Novruzov S. Heydər Əliyevin yaratdığı Azərbaycan Konstitusiyasında insan hüquqları. Azərbaycan, 2010, 9 may, s. 7. <http://anl.az/down/meqale/azerbaycan/2010/may/118833.htm>
6. Ulu Öndər Heydər Əliyevin Azərbaycanda insan hüquq və azadlıqlarının təmin edilməsi siyasəti. <https://sesqazeti.az/news/mia/551213.html>
7. Ulu öndər Heydər Əliyevin rəhbərliyi altında hazırlanan müstəqil Azərbaycanın ilk Konstitusiyası, 12 noyabr 2022. <http://shirvan-ih.gov.az/az/news/ulu-onder-heyder-eliyevin-rehberliyi-altinda-hazirlanan-musteqil-azerbaycanin-ilk-konstitusiyasi.html>
8. Reimagining our futures together A new social contract for education / Renewing the mission of higher education. <https://unesdoc.unesco.org/ark:/48223/pf0000379707.locale=en>

ОБЩЕНАЦИОНАЛЬНЫЙ ЛИДЕР ГЕЙДАР АЛИЕВ И РАЗВИТИЕ НАУКИ О ПРАВАХ ЧЕЛОВЕКА В АЗЕРБАЙДЖАНЕ

З.Г.АЛИЕВ

РЕЗЮМЕ

В статье освещаются проведенные в Азербайджанской Республике под руководством Общенационального лидера Гейдара Алиева крупномасштабные реформы, заложившие основы построения демократического, правового, светского государства, утверждения гражданского общества, развития демократического института прав и свобод человека и гражданина, формирования национального законодательства.

Проведение в Азербайджане фундаментальных экономических, государственно-правовых реформ сыграло неоценимую роль в развитии общества и государства, в расширении и защите прав и свобод человека и гражданина, стимулировании науки, в том числе и юридической науки, целенаправленной на исследование проблем, связанных с практикой государственно-правового строительства в Азербайджане. Определенные Общенациональным лидером базовые положения нашли свое законодательное закрепление в Конституции Азербайджана 1995 г., ставшей символом провозглашения демократических прав и свобод человека и гражданина.

В статье подвергнуты анализу проводимые меры по приведению национальных стандартов в сфере прав и свобод человека и гражданина с международными стандартами, подчеркнута роль основанной на принципах демократического правосудия трехуровневой судебной системы, конституционного контроля в реализации правовых реформ, приведших к созданию новых институтов, упорядочивших организацию и деятельность государственных органов. Все это, безусловно, способствовало формированию новых направлений юридической науки и объектов исследования. В статье проведен подробный анализ указанных вопросов.

Ключевые слова: Общенациональный Лидер, права человека, конституция, правовая наука, правовая реформа.

GREAT LEADER HEYDAR ALIYEV AND THE DEVELOPMENT OF HUMAN RIGHTS SCIENCE IN AZERBAIJAN

Z.H.ALIYEV

SUMMARY

The article highlights the large-scale reforms carried out in the Republic of Azerbaijan under the leadership of National Leader Heydar Aliyev, which laid the foundations for the construction of a democratic, legal, secular state, the establishment of civil society, the development of a democratic institution of human rights and freedoms, and the formation of national legislation.

Fundamental economic and legal reforms carried out in Azerbaijan played an invaluable role in the development of society and the state, in expanding and protecting of human rights, promoting science, including legal science, aimed at studying the problems related to the practical issues of state and legal construction in Azerbaijan. The basic provisions determined by the National Leader found their legislative enshrinement in the

Constitution of Azerbaijan of 1995, which became a symbol of the proclamation of the democratic human and civil rights and freedoms.

The article analyzes the measures bringing national standards in the field of human rights and freedoms, in line with international standards. The emphasize is made on the role of three-tier judicial system, based on the principles of democratic justice, constitutional control in the implementation of legal reforms, that led to the creation of new institutions, which streamlined the organization and activities of government agencies. All this, with no doubt, contributed to the formation of new areas of legal science and objects of research. The article provides a detailed analysis of these issues.

Keywords: National Leader, human rights, constitution, legal science, legal reform.

UOT??????????????

**BEYNƏLXALQ VƏ DÖVLƏTDAXİLİ HÜQUQUN NİSBƏTİ
VƏ MİLLİ HÜQUQ MƏNBƏLƏRİNİN SİSTEMİ**

M.F.MƏLİKOVA

Bakı Dövlət Universiteti

e-mail???????

Məqalədə milli (dövlətdaxili) və beynəlxalq hüququn nisbətinin konsepsiyaları nəzərdən keçirilir, məhkəmə presedentinin Azərbaycan Respublikasının hüquq mənbələrinin növü qismində tanınmasının perspektivləri əsaslandırılır. Araşdırmanın gedişatında milli hüququn mənbələri sistemində beynəlxalq hüququn hamılıqla tanınmış norma və prinsiplərinin yeri və rolu haqqında nəticələr formalaşdırılır.

Açar sözlər: hüququn mənbələri, hüquq mənbələrinin sistemi, məhkəmə presedenti, beynəlxalq hüququn hamılıqla tanınmış prinsipləri və normaları.

Azərbaycanın müstəqillik yoluna qədəm qoyması mövcud dövlət-hüquqi institutların gələcək inkişafı, sosial dəyərlərin, o cümlədən hüququn yenidən dərkə kimi yeni elmi-praktiki vəzifələrin meydana gəlməsi ilə əlaqədar olmuşdur.

Bu vəzifələrin uğurla yerinə yetirilməsində özünün keyfiyyət xüsələri (ümumməcburilik, normativlik, dayanıqlılıq və s.) baxımından başlıca “alət” qismində (sosial təsirin digər formalarının - ideologiyanın, əxlaqın, mənəviyyətin, dinin və s. əhəmiyyətini istisna etmədən) bütün cəmiyyətin maraqları naminə səmərəli istifadəyə məruz qalan daxili potensialı, tükənməz enerjini özündə əks etdirən hüquq çıxış edir.

Bununla belə, sosial siyasi gercəklik normayaratma fəaliyyəti, hüququn inkişafının yeni perspektivlərinin proqnozlaşdırılması sferasında mühüm problemlərin həllinə yönəlik yeni rəşional yanaşmaların işlənilməsi zəruri edir. Çünki ölkənin daxilində və onun hüdudlarından kənarında ictimai münasibətlərin dinamikaş, qloballaşma, dünya ölkələrinin inteqrasiyası, beynəlxalq münasibətlərin inkişafı şəraitində milli hüququn təsir sferasının genişləndirilməsində hüququn inkişafı ilə həyati reallıqlar arasında yalnız ölkə hüdudlarında tənzimlənen ictimai münasibətlərin geniş əhatə dairəsinə görə deyil, ayrı-ayrı dövlətlərin yurisdiksiyasında beynəl-

xalq-hüquqi normaların implementasiyası (ing. “implementation” – realizə olunma) ilə milli və beynəlxalq hüququn qarşılıqlı nisbəti üzərində daimi nəzarətin həyata keçirilməsinə ehtiyac duyulur.

Qloballaşma şəraitində beynəlxalq hüquq ümumbəşəri status kəsb edir ki, bu da sülhün, əməkdaşlığın, dövlətlərin qarşılıqlı əlaqələrinin təmin olunmasında onun getdikcə artan rolu haqqında şəhadət verir. O, dövlətlərin, xalqların ümumi maraqlar əsasında birləşməsinə, sivilizasiyanın inkişafına təkan verir.

Qeyd etmək lazımdır ki, beynəlxalq hüquq müstəqil hüquq sistemi statusunu əldə edənə qədər özünün təşəkkülü və inkişafında uzun bir yol keçmişdir. Beynəlxalq hüququn məsələləri hələ Qədim Romada öyrənilmə obyektinə olmuşdur ki, burada onu beynəlxalq münasibətlər, dövlətdaxili hüquq sistemlərinin qarşılıqlı əlaqəsi problemlərinin həllindəki rolu nəzərdən keçirilirdi. Məlumdur ki, Roma hüququnda Roma dövlətinin digər dövlətlərlə qarşılıqlı əlaqələrini tənzimləyən hüquqi müddəaların məcmusu kimi “xalqlar hüququ” (“jus gentium”) formalaşmışdır.

Orta əsrlərdə “xalqlar hüququ” onun müddəalarının, institutlarının dərinlən öyrənilməsinin və işlənilib hazırlanmasının predmetinə çevrildi. Bütövlükdə ilkin burjuaziya siyasi-hüquqi ideologiyasının inkişafına və xüsusən də beynəlxalq hüququn nəzəriyyəsinə ölçüyəgəlməz töhfə verən görkəmli holland mütəfəkkirləri Hüqo Qrotsi (1583-1645), Benedikt (Barux) Spinozanın (1632-1677) adlarını çəkmək kifayətdir.

Hüququn dünyəvi doktrinasına, burjua hüququ dünyagörüşünün yaradıcısı, beynəlxalq hüququn əsaslarını və müddəalarının işlənilib hazırlanmasına verdiyi nəhəng töhfəyə görə “beynəlxalq hüququn atası” adlandırılan Hüqo Qrotsi sülhəyaradıcı ideyaların, xalqlar, dövlətlərarası əməkdaşlıq, bərabərlik prinsiplərinin təbliğatçısı idi. Hüqo Qrotsinin məşhur “Müharibə və sülh haqqında” əsərində bəyan edilən “müharibələr sülhə bağlanması naminə aparılırlar”, sülh “müharibənin son məqsədi hesab edilir” (2, s. 67) kimi kredosu, xüsusilə əlamətdardır. Sülhsevər ideyaların təbliğatçısı, sülhün, dövlətlər arasında qarşılıqlı yardımın təbliğçisi olan Benedikt Spinoza da Hüqo Qrotsi kimi sülhün bağlanmasına, sülh şəraitinə riayət olunmasına çağırış edirdi. Dövlətlərin dinc əməkdaşlığı haqqında onun söylədikləri fikirlər Hüqo Qrotsinin mövqeyi ilə səsleşir. O, yazırdı: “Müharibə yalnız sülh məqsədi ilə aparılmalıdır, ondan ötrü ki, onun başa çatması nəticəsində silah tətbiqinə ehtiyac duyulmasın” (11, s.323). Holland mütəfəkkirlərinin sülhpərvər ideyaları günümüzədə də öz aktuallığını itirməmişdir.

İctimai həyatın bütün sferalarında dövlətlərin qarşılıqlı əlaqələrinin və qarşılıqlı fəaliyyətinin möhkəmləndirilməsinin obyektiv prosesi milli hüquq sistemlərinin yaxınlaşması tendensiyaları, beynəlxalq hüquq normalarının milli hüquqa implementasiyası ilə xarakterizə edilir ki, bu da suveren

dövlətlərin siyasi-hüquqi maraqlarının, eləcə də ümumi dövlətlərarası ümumi maraqların təmin edilməsi iqtidarında olan milli-hüquqi prosesin mexanizminin işlənilib hazırlanması kimi mühüm vəzifəni irəli sürür, çünki müasir dövlət dünya birliyində digər dövlətlərlə qarşılıqlı əlaqədə mövcuddur və fəaliyyət göstərir.

Milli və beynəlxalq hüququn qarşılıqlı əlaqəsi və qarşılıqlı təsiri dövlətlərin qanunvericiliyində və ilk növbədə onların konstitusiyalarında öz əksini tapır. Belə müxtəlif formalarda, məsələn, beynəlxalq hüququn hamılıqla tanınmış prinsip və normalarının, həmçinin də dövlətlər tərəfindən bağlanmış beynəlxalq müqavilələrin onun milli hüquq sisteminin tərkib hissəsi kimi tanınması yolu ilə həyata keçirilir.

Təqdirəlayiq haldır ki, dünyanın ilk Konstitusiyası hesab olunan 1787-ci il ABŞ Konstitusiyası bəyan edir: “Bu Konstitusiya və onun icrasından ötrü qəbul edilmiş Birləşmiş Ştatlar qanunları, eləcə də Birləşmiş Ştatların bağladığı və bağlayacağı bütün müqavilələr Ölkənin Ali Qanunları sayılır və hər ştatın hakimləri onları icra etməyə borcludur, baxmayaraq ki, Konstitusiyada və ayrı-ayrı ştatların qanunlarında bir-birinə zidd hökmlərə rast gəlinir” (VI maddə) (1, s.17). Fransa Konstitusiyasının 55-ci maddəsində göstərilir: “Lazımi qaydada təsdiqlənən və ya bəyənilən müqavilə, yaxud sazişlər dərc olunduğu andan – hər müqavilə və ya sazişə digər tərəfin əməl etməsi şərtiylə - qanunlardan daha üstün qüvvəyə malik olurlar” (1, s.148). Analoji müddəalar İspaniyanın, İtaliyanın konstitusiyalarında, eləcə də postsovet ölkələrindən Gürcüstanın, Ukraynanın, Tacikistanın və digərlərinin konstitusiyalarının məzmununda təsbit olunurlar.

Azərbaycan Respublikasında digər inkişaf etmiş ölkələrdə olduğu kimi, beynəlxalq və milli hüququn qarşılıqlı nisbətində əsasları konstitusiya qanunvericiliyinin müddəaları ilə müəyyən edilmişdir. Azərbaycan Respublikasında beynəlxalq və milli hüququn qarşılıqlı nisbətində münasibətdə təməl müddəaları qanunvericilik qaydasında onun 1995-ci il Konstitusiyasının 12-ci maddəsinin III hissəsində, 148-ci maddəsinin II hissəsində və 151-ci maddəsində, həmçinin cəmiyyətin həyatının müxtəlif sferalarını tənzimləyən bir sıra normativ hüquqi aktlarda öz təsbitini tapmışdır. Belə ki, Konstitusiyanın 148-ci maddəsinin II hissəsi bəyan edir: “Azərbaycan Respublikasının tərəfdar çıxdığı beynəlxalq müqavilələr Azərbaycan Respublikasının qanunvericilik sisteminin ayrılmaz tərkib hissəsidir”. Konstitusiyanın 151-ci maddəsi (“Beynəlxalq aktların hüquqi qüvvəsi”) beynəlxalq müqavilələrin prioritetliyini və əhəmiyyətliyini vurğulamaqla müəyyən edir: “Azərbaycan Respublikasının qanunvericilik sisteminə daxil olan normativ hüquqi aktlar ilə (Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyası və referendumla qəbul edilən aktlar istisna olmaqla) Azərbaycan Respublikasının tərəfdar çıxdığı dövlətlərarası müqavilələr arasında ziddiyyət yaranarsa, həmin beynəl-

xalq müqavilələr tərtib edilir”.

Həmin konstitusion müddəalar Azərbaycan Respublikasının hüquq sahələri üzrə qəbul edilmiş məcəllələrində, məsələn, Mülki Məcəllənin 3-cü maddəsində, Ailə Məcəlləsinin 1.1-ci maddəsində, Əmək Məcəlləsinin 1-ci maddəsində və s. öz əksini tapmışdır. Cinayət Məcəlləsinin 1.2-ci maddəsində cinayət əməllərinin xarakterini nəzərə alaraq Məcəllənin Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyasına, beynəlxalq hüququn hamılıqla qəbul edilmiş normalarına və prinsiplərinə əsaslanması təsbit olunmuşdur.

Qanunvericilik qaydasında, həmçinin beynəlxalq hüququn hamılıqla qəbul edilmiş prinsipləri və normalarının statusu da təsbitini tapır. Belə ki, Konstitusiyanın 10-cu maddəsi imperativ şəkildə bəyan edir ki, Azərbaycan Respublikası özünün digər dövlətlərlə münasibətlərini beynəlxalq hüququn hamılıqla qəbul edilmiş normalarında nəzərdə tutulan prinsiplər əsasında qurur. Bu maddənin əhəmiyyəti həm də ölkənin sosial-siyasi həyatının bu və ya digər sferalarını tənzimləyən konstitusiya normalarına münasibətdə müəyyənədiçi xarakterə malik olmasında ifadə olunur. Belə ki, Konstitusiyanın 10-cu maddəsində öz əksini tapan müddəə yalnız beynəlxalq hüququn və ölkənin qanunlarının normalarına uyğun olaraq ölkə ərazisində daimi yaşayan və ya müvəqqəti qalan əcnəbilərin və vətəndaşlığı olmayan şəxslərin hüquq və azadlıqlarının məhdudlaşdırılmasını nəzərdə tutan 69-cu maddənin II hissəsi üçün təməl rolunu oynayır. Beynəlxalq hüququn hamılıqla qəbul edilmiş normalarına uyğun olaraq Azərbaycan Respublikasında əcnəbilərə və vətəndaşlığı olmayan şəxslərə siyasi sığınacağı verilməsinə ehtiva edən 70-ci maddə də həmçinin nümunə qismində göstərilə bilər. Müəyyənədiçi konstitusiya norma statusuna 8-ci maddənin III hissəsi də malikdir. Həmin müddəaya görə Azərbaycan Respublikasının Prezidenti Azərbaycan Respublikasının tərəfdar çıxdığı beynəlxalq müqavilələrə riayət olunmasının təminatçısıdır.

Milli və beynəlxalq hüququn qarşılıqlı nisbəti problemi ölkənin Əsas Qanunu səviyyəsində həlli bir sıra məsələlərin nəzərdən keçirilməsinin zəruriliyini şərtləndirir: əsas prinsiplərin məzmununun müəyyən edilməsi; “transmilli” prinsiplərin formalaşdırılmasının əsası və prosesi; hamılıqla qəbul edilmiş beynəlxalq prinsiplərin və dövlətlərarası müqavilələrin milli hüququn mənbələri iyerarxiyasında yeri; onların tənzimləyici rolunun açılıb göstərilməsi və s.

Hesab olunur ki, göstərilən problemlərin baxılması üçün postulat qismində milli hüquq sistemlərinin yaxınlaşması, beynəlxalq hüquq normalarının milli hüquq sistemində implementasiyası üsulları, implementasiyanın mexanizmi çıxış etməlidir (8, s.49-109).

Beynəlxalq və milli hüququn mənbələrinə aid mübahisəli məsələlər ətrafında beynəlxalq hüquqçuların mübahisə predmetini təşkil edən məsələ

lələr üzrə müzakirələrə qoşulmadan hüququn mənbələri və onun struktur elementləri haqqında ümumnəzəri müddəaların qısa şəkildə baxılması ilə məhdudlaşaq. Bu cür yanaşma tədqiq olunan problemin dərinədən dərk olunması üçün lazımı şərait yaradır.

Məlumdur ki, hüquq ədəbiyyatında “hüquq mənbələri” kateqoriyasına aid məsələlər (anlayışı, təyinatı, terminoloji ifadəsi, mənbələrin növləri, onların tənzimləyici rolu və s.) hazırda da davam edən elmi diskussiyaların, axtarışların predmetini təşkil edirlər. Bu zaman elmdə hüquq mənbələrini iki mənada (maddi və formal-hüquqi) nəzərdən keçirən hüquqşünas alimlərin mövqeyi üstünlük təşkil edir. Hüquq mənbələrinin maddi mənada anlamı hüququn qaynaqlandığı amillər ilə əlaqələndirilir. Hüquq mənbələrinin formal-hüquqi mənada anlamı isə hüququn zahiri ifadə formasını, dövlətin ümumməcburi qüvvə verdiyi davranış qaydalarının zahiri ifadəsini və təsbitini əhatə edir. Bu halda əsas diqqət hüquqi materiyanın daxilən təşkil qaydalarına, habelə onun zahirən ifadə formalarına yetirilir (5, s. 197). Ədəbiyyatda bir qayda olaraq hüquq mənbələrinin formal-hüquqi aspekti “mənbə (forma)” yaxud “forma (mənbə)” ifadəsi ilə əks etdirilir.

Roman-german hüquq ailəsinə daxil olan hüquq sistemlərində hüququn mənbələrinin (formalarının) təsnifatını verərkən başlıca olaraq aşağıdakıları fərqləndirirlər: normativ akt, hüquqi adət, normativ müqavilə, hüquqi presedent, həmçinin ümumi prinsiplər, doktrina. Bir sıra ölkələrin milli sistemlərində deleqe edilmiş qanunvericilik, hüquqi doktrina (Fransa, İsveç, İngiltərə), hüququn ümumi prinsipləri (Fransa, İspaniya) də göstərilir. Ədəbiyyatda, həmçinin hüququn həyati dövriyyəsinin üç əsas mərhələsinə: hüquqformalaşdırma, hüquqyaratmaya və hüquq tətbiqinə münasibətdə hüququn mənbələrinin təsnifatı da təklif olunur. Adı çəkilən hüquqi mərhələlərin hər birinə hüququn müvafiq forması xasdır. Məsələn, hüquq tətbiqinin mənbələrinə müəllif məhkəmə praktikasını, Konstitusiya Məhkəməsinin aktlarını, elmi doktrinanı, hüquqi adətləri aid edir (3, s.73-78).

Hüququn ayrı-ayrı mənbələrinin (doktrina, prinsiplər) qeyri-normativliyindən çıxış edərək onları əlavə, ikincidərəcəli, fakültativ və s. kimi kateqoriyalara aid edirlər. Göründüyü kimi, belə bölgü şərti xarakter daşıyır. Nəzərə alınmalıdır ki, hüquq mənbələri sistemində müəyyən növün əhəmiyyətliyi və yeri onun formalaşmasının, konkret hüquq ailəsinə məxsusluğunun və s. tarixi amillərdən asılıdır. Nümunə üçün deyək ki, Azərbaycan Respublikasının hüquq mənbələri sistemində hüquqi presedenti (məhkəmə, inzibati) növlərin göstərilən diferensiasiyasına müvafiq olaraq “ikincidərəcəli” və ya “köməkçi” növlərə aid etmək olardı. Lakin dünya miqyasında tarixi əhəmiyyətli hadisələr (hüquq ailələrinin konvergensiyası, beynəlxalq hüquq normalarının implementasiyası və s.) dünya ölkələrinin hüquq sistemlərinin hüdudlarını əhəmiyyətli dərəcədə dəyişmişdir; bununla əlaqədar

“əxz olunma” prosesi, hüquq mənbələrinin qavranılması prosesi baş verir, milli hüquq öz ərazi hüdudlarından kənara çıxır, məhkəmə praktikasının, məhkəmə hüquq yaradıcılığının əhəmiyyətliliyinin səviyyəsi artır. Belə ki, bir sıra obyektiv səbəblər və ölkədə həyata keçirilmiş hüquqi islahatlar (hakimiyyətlərin bölgüsü sistemində məhkəmə hakimiyyətini müstəqil bir hakimiyyət qolu kimi Konstitusiyaya ilə təsbitlənməsi, normalara nəzarət üzrə məhkəmə orqanlarının funksiyaları, ölkə Konstitusiyaya Məhkəməsinin qərarlarının normativliyi) səbəbindən Azərbaycan Respublikasında məhkəmə presedentinin tanınması istiqamətində müəyyən addımlar atılmışdır. Bu məsələdə “Azərbaycan Respublikasında məhkəmə sisteminin müasirləşdirilməsi və “Azərbaycan Respublikasının bəzi qanunvericilik aktlarına dəyişikliklər və əlavələr edilməsi haqqında” Azərbaycan Respublikası Qanununun tətbiq edilməsi barədə” Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 19 yanvar 2006-cı il tarixli Fərmanı həlledici əhəmiyyətə malikdir. Həmin Fərman Azərbaycan Respublikasının və Naxçıvan Muxtar Respublikasının ali məhkəmə orqanlarını, həmçinin Azərbaycan Respublikası ixtisaslaşmış məhkəmələrinin insan hüquqları üzrə Avropa Məhkəməsinin presedent hüququnun öyrənilməsinə və məhkəmə praktikasında nəzərə alınmasına yönləndirir.

Məhkəmə presedentinin milli hüquq mənbəyi hesab edilməsi məsələsinə “Məhkəmə və hakimlər haqqında” 10 iyun 1997-ci il tarixli Qanun ciddi töhfə vermişdir. Həmin Qanunun 79-1-ci maddəsinə müvafiq olaraq Azərbaycan Respublikasının Ali Məhkəməsi məhkəmələrin hüquqi məsələlərin həllinə yanaşmasının sabitliyini və ədalət mühakiməsi həyata keçirilərkən maddi və prosessual hüquq normalarının eyni cür tətbiq edilməsini təmin etmək məqsədilə vahid məhkəmə təcrübəsini formalaşdırır. Ali Məhkəmə hüququn tətbiqi üzrə vahid məhkəmə təcrübəsini baxdığı işlər üzrə məhkəmə kollegiyalarının və Ali Məhkəmənin Plenumunun qərarları, habelə Ali Məhkəmənin Plenumunun məhkəmə təcrübəsinə dair verdiyi izahlar vasitəsilə həyata keçirir.

Azərbaycan Respublikasının Ali Məhkəməsi Plenumunun məhkəmə təcrübəsinə dair məsələlər üzrə izahlarının cinayət prosesini həyata keçirən orqanlar üçün tövsiyə xarakteri daşması barədə Cinayət-Prosessual Məcəlləsinin 10.4-cü maddəsi "Azərbaycan Respublikasının Cinayət-Prosessual Məcəlləsində dəyişiklik edilməsi haqqında" 29 noyabr 2019-cu il tarixli Azərbaycan Respublikası Qanunu ilə ləğv edilmişdir. Kassasiya məhkəməsi apellyasiya instansiyası məhkəməsi tərəfindən hüququn tətbiqi üzrə məhkəmə təcrübəsinin vahidliyinin pozulmasına yol verildikdə apellyasiya məhkəməsinin hökm və qərarını ləğv etmək və ya dəyişdirmək hüququna malikdir. Hüququn tətbiqi üzrə məhkəmə təcrübəsinin vahidliyinin pozulması hökm və ya digər qərarın ləğv edilməsinə və ya dəyişdirilməsinə yalnız o halda əsas olur ki, həmin hökm və ya digər qərar Azərbaycan Respubli-

kasının Ali Məhkəməsinin Plenumunun maddi və ya prosessual hüquq normalarının tətbiqi ilə bağlı məhkəmə təcrübəsinə dair məsələlər üzrə izahlarına zidd olsun və həmin izahlarda təsbit olunmuş hüquqi mövqedən fərqli yanaşmanın tətbiqi zərurəti kifayət qədər əsaslandırılmasın.

Yuxarıdakı amillər ölkədə presedent hüququnun tətbiqi üçün geniş imkanlar yaradır.

Göstərilənlər belə hesab etməyə əsas verir ki, məhkəmə presedenti o qədər də uzaq olmayan gələcəkdə hüququn əlavə və ya köməkçi mənbələri “səviyyəsindən” əsas mənbələr sırasına keçirilə bilər.

Milli hüquq mənbələrinin dəqiq müəyyənləşdirilməsi baxımından hüquq prinsiplərinin yeri və roluna dair məsələlərin də dərindən tədqiqi elmi-praktiki əhəmiyyət kəsb edir. Elmdə bununla bağlı hüquqşünasların müxtəlif mövqələrinə rast gəlinir. Bəzi elmi nəşrlərdə hüquq mənbələrinin növlərinin sırasında prinsiplərə heç bir yer ayrılmır ki, bu da hüquq mənbəyi qismində prinsipin qəbul edilməməsini təsdiqləyir. Bununla yanaşı həm də birbaşa mətnlə göstərilir ki, prinsip “özünün təbiəti etibarilə hüququn müstəqil mənbəyi qismində çıxış edə bilməz” (9, s.29).

Bununla belə, hüquq prinsiplərinin mahiyyətini, sosial təyinatını və məqsədyönlülüyünü ifadə edən rəhbər başlanğıclar, ideyalar kimi anlama hüququn formalaşması, inkişafı və təkmilləşməsində, eləcə də onun effektivliyinin təmin olunmasında prinsiplərin əhəmiyyətliyi haqqında şəhadət verir.

Qeyd edək ki, etimoloji olaraq prinsip (lat.- principium, təməl, ilk başlanğıc) (10, s.563) təməli başlanğıc, rəhbər ideya kimi müəyyən edilir. Bu statusda hüquq prinsipləri hüququn inkişafı və təkmilləşməsinə, onun effektivliyinin təmin olunmasına yönəlmiş mühüm funksiyaları yerinə yetirirlər. Elmdə qeyd olunduğu kimi, prinsiplər hüququn qanunauyğunluğunu, onun təbiətini, sosial təyinatını təcəssüm etdirirlər. Onlar qanunda formalaşdırılmış, yaxud da qanunun mənasından irəli gələn ümumi qaydaları ehtiva edirlər.

Hüquq prinsiplərinin dəyərləndirilməsi də elmi maraq kəsb edir. Elmdə ifadə edilən mövqeyə görə özünün mahiyyəti etibarilə hüququn prinsipi ümumi məzmunlu hüquq norması və ya ümumi qaydalı məsələləri tənzimləyən normalar şəklində təzahür edirlər.

Belə yanaşma mahiyyət etibarilə normativlik keyfiyyətinə və bundan irəli gələn xarakteristikaya malik olan “prinsip-norma”nın müstəqil növ kimi ayrılmasına əsas verir. Qeyd etmək lazımdır ki, prinsiplərə hüquq norması keyfiyyətinin verilməsi yeni fikir deyildir. Bununla bağlı görkəmli alim P.Y.Nedbaylonun mövqeyi məlumdur. O, hesab edirdi ki, hüquq prinsipləri özlərinin hüquqi mahiyyəti etibarilə hüquq normalarıdır, lakin daha ümumi və prinsiplə məzmunlu normalardır (7, s.386). Təxminən bu

postulat hüduqlarında bəzi hüquqşünas alimlər (V.M.Baranov, V.D.Sorokin) öz mövqelərini müəyyənləşdirmiş, müvafiq məsələ ilə bağlı elmi əhəmiyyət kəsb edən müddəaları əsaslandırmışdılar.

Bununla yanaşı, belə bir halı diqqətə almaq lazımdır ki, prinsipə norma statusunun (baxmayaraq ki, bu, “ümumi məzmunlu norma”, “ümumi qaydalı məsələləri tənzimləyən normalar” kimi qeyd-şərtlərlə ifadə olunur) verilməsi, prinsip və normanın eyniləşdirilməsi prinsip anlayışına hüquq normasına xas olan atributları da gətirir.

Prinsip-normanın müstəqil növ kimi fərqləndirilməsi bir sıra məsələləri ortaya çıxarır ki, onların da həlli həmin prinsip-normanın anlayışına, mahiyyətinə, hüquq normasından fərqliliyinə, normativliyin ölçüsü və əlamətlərinə, milli hüquqa transformasiya və ya implementasiya edilən beynəlxalq hüququn hamılıqla qəbul edilmiş norma və prinsiplərinin yerinə, əhəmiyyətinə, hansı rola malik olmasına və s. aydınlıq gətirir. Bu məsələlər indiyə qədər adekvat cavabların hüduqları xaricində qalmaqda davam edir. Normanın ümumi qəbul edilmiş tərifini, həmçinin onun davranış qaydası, dəqiq göstəriş, müəyyənləşdirilmiş ölçü və s. kimi etimoloji mənasını rəhbər götürdükdə yuxarıda qeyd edilən ifadənin hüquq normasının anlayışına uyğunluğu sual doğurur.

Təsəvvür edilir ki, hüquq prinsiplərinin hüquq normaları ilə identikliyi prinsiplərin funksiyalarında və ilk növbədə onların tənzimləyici rolunda müşahidə edilir. Elmi ədəbiyyatda hüquq prinsiplərinin tənzimləyici funksiyası hamılıqla qəbul edilmişdir və müxtəlif aspektlərdə baxılır.

Bu baxımdan dövlətdaxili münasibətlərin tənzimlənməsində beynəlxalq hüququn ümumi prinsiplərinin rolunun daha ətraflı araşdırılması labüddür. Ümumən beynəlxalq və milli (dövlətdaxili) hüququn nisbətinin iki ənənəvi nəzəriyyəsi (monizm və dualizm) üzrə müxtəlif konsepsiyaların mövcudluğunu qeyd etmək lazımdır. Monizmdən fərqli olaraq dualizm dövlətdaxili və beynəlxalq hüququ iki nisbətən müstəqil hüquq qaydası (hüquqi sistem) kimi nəzərdən keçirir. Bu zaman, bəzi alimlər istisna olmaqla, dualizmin əksər tərəfdarları həmin hüquqi sistemlər arasındakı əlaqələrin mövcudluğunu inkar etmirlər. Bir sıra ölkələrin Əsas qanunlarının müddəalarının təhlili əsasında onların da beynəlxalq və milli hüququn nisbətinin dualizm yanaşmasına tərəfdar çıxmasını təsdiqləmək olar. Belə ki, 1947-ci il Yaponiya Konstitusiyasının 98-ci maddəsində müəyyən edilir: “Bu Konstitusiya ölkənin Ali Qanunu sayılır və onun müddəalarına bütövlükdə və ya qismən zidd olan heç bir qanun, fərmanlar, reskriptlər və ya digər dövlət aktları hüquqi qüvvəyə malik deyildirlər. Yaponiya tərəfindən bağlanmış müqavilələrə və beynəlxalq hüququn müəyyən etdiyi normalara vicdanla riayət edilməlidir” (4, s.262-263).

Beynəlxalq və milli hüququn qarşılıqlı nisbətinə dair dualizm yanaş-

masından fərqli olaraq suveren dövlətlərin praktikasında geniş istifadə olunan monizm yanaşması beynəlxalq və milli hüququn bir-birinə sıx inteqrasiya olması mövqeyindən çıxış edir, onları bütöv bir hüquqi sistemin hissələri kimi dəyərləndirir. Bu zaman həmin vahid hüquqi sistemin strukturu barədə iki fərqli, bir-birini qarşılıqlı şəkildə istisna edən izahlar verilir. Belə ki, birinci izaha əsasən milli hüquq beynəlxalq hüquq üzərində prioritetə malikdir. İkinci halda beynəlxalq-hüquqi aktların müddələrinin milli hüquq normaları üzərində üstünlüyü bəyan edilir, bu isə müasir dövrdə beynəlxalq müqavilə hüququnun təsirinin və rolunun artmasından irəli gəlir.

Milli hüququn və beynəlxalq hüququn hamılıqla qəbul edilmiş prinsip və normalarının nisbəti məsələsində postulat qismində ölkə Konstitusiyasının yuxarıda göstərilən müddəaları çıxış edir. Həmin müddəalarla dəqiq şəkildə müəyyən olunur ki, Azərbaycan Respublikası digər dövlətlərlə öz münasibətlərini beynəlxalq hüququn ümumtanınmış normalarında nəzərdə tutulmuş prinsipləri əsasında qurur (maddə 10). Bu Konstitusiyaya normasının məzmunundan görüldüyü kimi, qanunverici beynəlxalq hüququn prinsiplərini milli hüququn tərkib hissəsi olduğunu birbaşa göstərmir. Lakin bu normanın şərhə beynəlxalq hüququn hamılıqla qəbul edilən prinsiplərinin milli hüququn tərkib hissəsi olmasına və onun mənbələrindən biri kimi tanınmasına şəhadət verir. Bu nəticə “Normativ hüquqi aktlar haqqında” Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyaya Qanununun 22-ci maddəsi ilə təsdiqlənir. Həmin maddəyə görə “Azərbaycan Respublikası beynəlxalq hüququn hamılıqla qəbul edilmiş prinsip və normalarının üstünlüyünü tanıyır və Azərbaycan Respublikası qanunvericiliyinin onlara uyğunluğunu təmin edir”.

Hesab olunur ki, milli hüquqla tənzimlənən müvafiq sahələrdə beynəlxalq hüququn ümumtanınmış prinsiplərinin yeri və rolu bu iki hüquq sisteminin əlaqələri, qarşılıqlı təsir formaları və bunlara dair nəzəriyyələrlə üzvi surətdə bağlıdır. Belə ki, dualizm nəzəriyyəsi baxımından beynəlxalq-hüquqi sənədlərdə öz ifadəsini tapmış beynəlxalq hüququn ümumtanınmış prinsipləri milli hüququn tərkib hissəsi sayılır və bu formada milli hüququn mənbələri sırasına daxil edilir.

Monizm nəzəriyyəsinə əsasən isə başqa mənzərə müşahidə olunur, yəni beynəlxalq hüququn ümumtanınmış prinsip və normaları “əsas norma” kimi qəbul edilir; bu halda beynəlxalq hüququn prinsip və normaları milli hüququn prinsipləri üçün səciyyəvi olan nizamlayıcı funksiyanı yerinə yetirirlər.

Dövlətdaxili və beynəlxalq hüququn qarşılıqlı nisbəti zamanı bu hüquq sistemlərindən birinin prinsiplərinin digəri üzərində prioriteti haqqında məsələ müzakirə obyektinə olaraq qalır. Bu mübahisə milli hüququn və ya beynəlxalq hüququn primatı tərəfdarları olan hüquqşünas alimlərin iki

qrupa bölünməsinə gətirib çıxarmışdır. Hesab olunur ki, birinci halda (milli hüququn üstünlüyü) ilk növbədə dövlətin öz suveren ərazisində milli hüququn onun iradəsi kimi çıxış etməsi, hüququn prinsipinin isə onun anlayışının elementi kimi bu iradənin ifadəçiləri sayılması baxımından bəyənilməyə və tanınmağa layiqdir. Hüquq elmində düzgün olaraq qeyd edildiyi kimi, milli hüququn ilkinliyi ondan irəli gəlir ki, beynəlxalq-hüquqi normaların yaradılması prosesində “dövlətlər öz milli hüququnun norma və prinsiplərindən çıxış edirlər və bir qayda olaraq konstitusiyaya normalarında təsbit olunmuş və onların sosial-siyasi quruluşunun əsaslarına zidd gələn hüquq normalarının yaradılmasına cəhd etmirlər” (6, s.134).

Ədəbiyyatda ümumi prinsiplərin tənzimləyici rolunun təsbiti geniş tanınmaya məruz qalmışdır. Tanınmış alim V.İ.Çervonyuk yazır ki, “Hüquq normaları ilə yanaşı hüququn prinsipləri vətəndaşların (təşkilatların) davranışına birbaşa tənzimləyici təsir göstərir, yəni hüququn qüvvədə olma sferasında davranış və fəaliyyətin bilavasitə tənzimləyicisi funksiyasını yerinə yetirirlər” (12, s.94).

Qeyd etmək lazımdır ki, hüququn ümumi prinsiplərinin tənzimləyici funksiyası Azərbaycan Respublikasının “Normativ hüquqi aktlar haqqında” 21 dekabr 2010-cu il tarixli Konstitusiyaya Qanununun 13.4-cü maddəsində, Mülki Məcəllənin 11.2-ci maddəsində, Ailə Məcəlləsinin 5-ci maddəsində və s. öz təsbitini tapmışdır ki, bu da hüququn analogiyası institutunun tətbiqi yolu ilə milli qanunvericilikdəki boşluqların aradan qaldırılmasına imkan verir.

Beləliklə, yuxarıdakı mülahizələrə əsaslanaraq aşağıdakı nəticələrə gəlmək olar:

1) Azərbaycan Respublikası beynəlxalq-hüquqi aktlarda ifadə olunan hamılıqla qəbul edilmiş prinsipləri tanıyır və deməli, məzmunu müvafiq prinsiplərdən ibarət olan həmin aktın normalarını da qəbul edir. Nümunə olaraq BMT-nin Nizamnaməsinin 2-ci maddəsində və 1975-ci il Avropada Təhlükəsizlik və Əməkdaşlıq üzrə Müşavirənin Yekun Aktında ifadə olunmuş ümumtanınmış prinsipləri göstərmək olar. Bu prinsiplər sırasına dövlətlərin suveren bərabərliyi prinsipi; dövlətlərin daxili işlərinə qarışmamaq prinsipi; öhdəliklərin vicdanla yerinə yetirməsi prinsipi; beynəlxalq mübahisələrin dinc yolla həlli prinsipi; ərazi bütövlüyü və sərhədlərin pozulmamazlığı prinsipi və s. prinsiplər daxildir;

2) ölkəmizin “hüquq məkanında” beynəlxalq hüququn ümumi qəbul edilmiş prinsip və normaları konstitusiyaya səviyyəsində tanınır və onlar milli hüququn tərkib hissəsi hesab olunur;

3) beynəlxalq və milli hüququn qarşılıqlı əlaqələrinin forma və üsullarından asılı olaraq beynəlxalq hüququn ümumtanınmış prinsipləri milli hüququn normalarına transformasiya olunur, yaxud konstitusiyaya müddəalarının

əsasında onların bilavasitə istifadəsinə icazə verilir;

4) beynəlxalq hüququn ümumtanınmış prinsipləri, dövlətdaxili hüququn öz prinsipləri ilə bərabər milli hüquq mənbələri sisteminin elementi sayılırlar, yəni beynəlxalq hüququn ümumtanınmış prinsipləri milli hüququn prinsipləri kimi birbaşa tənzimləyici funksiyanı yerinə yetirirlər;

5) prinsiplərin mahiyyəti prinsip-norma kimi pozitiv əxz edildiyi halda beynəlxalq hüququn ümumtanınmış prinsiplərini göstərilən növə aid etmək olar, çünki onlar dövlətdaxili məsələlərin nizamlanmasında mühüm tənzimləyici vasitə kimi çıxış edirlər.

Hüquq mənbələri institutunun gələcək inkişaf perspektivləri onun sisteminin müvafiq atributlara, funksiyalara malik struktur elementlər statusunda yeni növlərlə zənginləşdirilməsi ehtimalını ortaya çıxarır. Hüquq mənbələrinin növləri dairəsinin genişləndirilməsi sülh və təhlükəsizliyin, ərazi bütövlüyünün, xalqların rifahının, insan və vətəndaşın hüquq və azadlıqlarının təmin olunması naminə həm dövlətdaxili sosial-siyasi gerçəkliklərlə, həm də zahiri faktorlarla (ictimai həyatın ayrı-ayrı sferalarında müxtəlif siyasi-hüquqi sistemlərə malik dövlətlərin çoxsəviyyəli qarşılıqlı əlaqələrinin və fəaliyyətinin beynəlxalq-hüquqi məkanının genişləndirilməsi, ictimai-siyasi proseslərin yüksək dinamizmi, dövlətlərarası əməkdaşlığın formalarının müxtəlifliyi, dövlətlərin hüquq sistemlərinin inteqrasiyası) təşviqləndirilən obyektiv və təbii prosesdir.

Qarşıya qoyulan vəzifə hüquq mənbələrinin hər bir növünün və bütövlükdə bütün sisteminin pozitiv resurslarının, eləcə də onların özülündə duran nizamlayıcı potensialın, daxili “enerjinin” istifadəsindən ibarətdir. Şübhəsiz ki, bu prosesdə hüquq mənbələrinin rolunun yenidən dərk olunması və qiymətləndirilməsini, eləcə də həmin mənbələrin ölkənin hüquq sisteminin gələcək inkişaf tendensiyalarını müəyyənləşdirən tətbiqi funksiyalarını əhatə edən elmi axtarışlar üçün geniş imkanlar açılır.

ƏDƏBİYYAT

1. Xarici dövlətlərin konstitusiyaları. – Bakı: Qanun, - 2010.
2. Гроций Г. О праве войны и мира. – Москва: - 1956.
3. Данилюк С.Е. Место категории «источник права» - в музее юридического позитивизма// Государство и право, - 2021, - № 5.
4. Конституции буржуазных государств. – Москва: - 1982
5. Марченко М.Н. Проблемы общей теории государства и права. Т.2. Право, 2-е изд. – Москва: - 2015.
6. Международное право / Отв. ред. Г.И.Тункин. – Москва: - 1994.
7. Недбайло П.Е. Применение советских правовых норм. – Москва: - 1960.
8. Самедов М.Н. Имплементация международно-правовых норм в пределах юрисдикции государства. – Баку: - 2002.
9. Скурко Е.В. Принципы права: монография. – Москва: Ось-89, - 2008.
10. Словарь иностранных слов. Изд.-ние 5-ое. – Москва: - 1955.

11. Спиноза И. Избранные произведения. – Москва: -Т.2, - 1957.
12. Червонок В.И. Принципы права в структуре правовых регуляторов: методологические подходы к пониманию принципов права в дискурсе отечественной юриспруденции // Государство и право, -2021, - № 10.

СООТНОШЕНИЕ МЕЖДУНАРОДНОГО И ВНУТРИГОСУДАРСТВЕННОГО ПРАВА И СИСТЕМА ИСТОЧНИКОВ НАЦИОНАЛЬНОГО ПРАВА

М.Ф.МЕЛИКОВА

РЕЗЮМЕ

В статье рассматриваются теории соотношения национального (внутригосударственного) и международного права, обосновывается перспектива признания судебного прецедента в качестве вида источников права Азербайджанской Республики. В ходе исследования формируются также выводы о месте и роли общепризнанных принципов и норм международного права в системе источников национального права.

Ключевые слова: источники права, система источников права, судебный прецедент, общепризнанные принципы и нормы международного права.

THE RELATIONSHIP BETWEEN INTERNATIONAL AND DOMESTIC LAW AND THE SYSTEM OF SOURCES OF NATIONAL LAW

M.F.MELIKOVA

SUMMARY

The article examines the theories of the relationship between national (domestic) and international law, and substantiates the prospect of recognizing judicial precedent as a type of source of law of the Azerbaijan Republic. In the course of the study, conclusions are also formed about the place and role of generally recognized principles and norms of international law in the system of sources of national law.

Keywords: sources of law, system of sources of law, judicial precedent, generally accepted principles and norms of international law.

UOT 343.1**PREYUDİSİYA VƏ SÜBUTLARIN DAXİLİ İNAM ƏSASINDA
QİYMƏTLƏNDİRİLMƏSİNİN QARŞILIQLI ƏLAQƏSİ****F.M.ABBASOVA**
Bakı Dövlət Universiteti
firuz.abbasova@gmail.com

Məqalədə preyudisiya institutu ilə sübutların qiymətləndirilməsi prinsipi arasındakı qarşılıqlı əlaqə məsələləri araşdırılır. Hüquq ədəbiyyatında preyudisiya institutunun sübutların qiymətləndirilməsi prinsipinin tələbləri baxımından təhlili aparılır, bu anlamda yaranan nəzəri və təcrübi problemlər təhlil edilir və çıxış yolları təklif olunur.

Açar sözlər: preyudisiya, hüququn prinsipi, sübutetmə, daxili inam, maddi həqiqət.

Cinayət mühakimə icraatında formal sübutlar nəzəriyyəsi orta əsr inkvizisiya məhkəməsinin həmmüasiri olmuş, cinayət prosesində formal həqiqətin müəyyən edilməsi müddəasına uyğun olaraq sübutların formal əlamətlər üzrə qiymətləndirilməsini nəzərdə tuturdu. Bu nəzəriyyənin əsas mahiyyəti ondan ibarətdir ki, burada sübutların mahiyyəti, daxili tərəfi əsas rol oynamır, sübutların qanunda əvvəlcədən müəyyənləşdirilmiş xarici əlamətlərə uyğun gəlib-gəlməməsi əsasında qərar qəbul olunur. Məhz bu və digər çatışmazlıqlarla əlaqədar olaraq Böyük Fransa Burjuva İnqilabı dövründə 16-29 sentyabr 1791-ci il qanunu ilə sübutların daxili inam əsasında qiymətləndirilməsi nəzəriyyəsi rəsmi olaraq hüquqa gətirilmiş oldu (2, s.112-114). Sübutların daxili inam əsasında qiymətləndirilməsinin mahiyyəti isə ondan ibarətdir ki, cinayət prosesini həyata keçirən səlahiyyətli şəxs iş üzrə qəbul olunmalı olan qərarı araşdırdığı sübutlar əsasında özünün müstəqil şəkildə formalaşmış daxili inamına əsaslanaraq verir. Ümumiyyətlə, daxili inamın da aid olduğu sübutların qiymətləndirilməsi prosesi insan şüuri ilə əhatə olunduğu, bəzi məsələlərin isə şüurdan asılı olmadığı üçün onu qanunla tənzimləmək həddindən artıq çətinidir. Tarixən cinayət prosesi elmində daxili inama əsaslanan sübutların qiymətləndirilməsinin əsassız nəticələrə səbəb olmaması üçün ayrı-ayrı müəlliflər tərəfindən müxtəlif fikirlər irəli sürmüşdür.

Daxili inam ehtimal xarakterli və əsassız ola bilməz. Məhkəmə, prokuror, müstəntiq və təhqiqatçının gəldiyi nəticələrin formalaşmasının əsa-

sında mümkündür, mötəbər və işə aidliyyəti olan sübutların məcmusu dayanmalıdır. Daxili inam – (*sübutetmə subyektinin – müəl.*) sübutların keyfiyyətli olması və onların əsasında çıxarılan nəticələrin düzgünlüyündə əminlikdir (15, s.62). Deyiləndən fərqli olaraq hesab edirik ki, sübutetmə subyektinin daxili inamı dedikdə, həmin subyektin sübutların həm keyfiyyətli olub-olmamasında, həm də bu sübutların əsasında gəldiyi nəticələrin düzgünlüyündə əminliyi kimi başa düşmək daha doğru olardı.

Sübutların daxili inam əsasında qiymətləndirilməsi ilə preyardisiya arasındakı qarşılıqlı əlaqəni müəyyənləşdirmək üçün sübutların daxili inam əsasında qiymətləndirilməsinin (və ya AR CPM-in 33-cü maddəsindəki kimi ifadə etsək, “sübutların qiymətləndirilməsi”nin) cinayət prosesinin prinsipləri sisteminə daxil olub-olmamasını aydınlaşdırmaq vacibdir. Çünki cinayət prosesinin rəhbər başlanğıcı, ümumi müddəası olan normanın hüquqi qüvvəsi ilə digər hüquq normalarının hüquqi qüvvəsi eyni deyildir və preyardisiya ilə qarşılıqlı əlaqəsi barədə məsələ normaların iyerarxik hüquqi qüvvəsi əsasında həll olunacaqdır. Ona görə də bu məsələ barədə qərara gəlmək üçün sübutların daxili inam əsasında qiymətləndirilməsinin cinayət prosesi prinsipləri sisteminə daxil olub-olması ilə bağlı fərqli fikirləri təhlil etmək və onun barəsində doğru hesab etdiyimiz fikri dəqiqləşdirmək zəruridir.

Mövzu ilə bağlı prosesual ədəbiyyatın araşdırılması göstərir ki, prinsipin özünün anlayışı ilə bağlı bir-birindən kifayət qədər fərqlənən ayrı-ayrı fikirlər mövcuddur. Belə ki, milli prosesual hüquq ədəbiyyatında K.F.Qutsenko tərəfindən irəli sürülən “cinayət prosesinin prinsipləri cinayət prosesinin bütün prosesual fəaliyyətə aid olan və ilkin olaraq, başqa anlayışlardan irəli gəlməyən dərəcədə ümumi əhəmiyyətə malik olan əsas rəhbər müddəaları kimi başa düşülür. Elmdə prinsiplərin belə anlayışı, demək olar ki, hamı tərəfindən qəbul edilmişdir”(1, s.142) kimi əsassız fikirlərlə razılaşmaq qəti şəkildə mümkün deyildir. Bunu, araşdırmamız çərçivəsində də, müşahidə etmək olar. Lakin müəlliflərin əksəriyyətinin razılaşdığı müddəə ondan ibarətdir ki, prinsip müvafiq hüquq sahəsinin hər hansı bir norması deyil, məhz rəhbər başlanğıc, ümumi müddəasını ifadə edən normasıdır. Hesab edirik ki, məhz cinayət-prosesual prinsiplərlə bağlı normalarla digər cinayət-prosesual normalar arasındakı qarşılıqlı əlaqəni xarakterizə edərkən V.İ.Telyatnikovla razılaşmaq lazımdır. Müəllif göstərir ki, cinayət prosesinin prinsipləri olan cinayət-prosesual normalar a) bir-birini təkrarlamamalı və bilavasitə bir-birindən irəli gəlməməlidir və b) cinayət prosesinin prinsipləri olmayan cinayət-prosesual normalar bu və ya digər prinsipdən irəli gəlməli, onu konkretləşdirməli, onunla razılaşdırılmalı, lakin ona zidd olmamalıdır.

Prinsip öz xarakterinə görə ümumi prosesual xarakterə malik olmalı və əgər bu onun mahiyyət və məzmununa zidd deyildirsə, cinayət-mü-

hakimə icraatının bütün mərhələlərinə aid olmalıdır (13, s.102). Başqa sözlə, elə ümumi müddəalar, yəni prinsiplər ola bilər ki, cinayət mühakimə icraatının bütün mərhələlərinə aid olmasa da, onu prinsip kimi qəbul etmək olar. Bu mövqeyi 1995-ci il 12 noyabr tarixli AR Konstitusiyasının 127-ci maddəsinin VII hissəsində açıq-aşkar şəkildə görmək olar. Həmin maddənin məzmununa görə çəkişmə prinsipi yalnız məhkəmə icraatına aid olan prinsip kimi nəzərdə tutulmuşdur. Hesab edirik ki, prinsipə verilən bu anlayışla razılaşmaq lazımdır.

Cinayət prosesi nəzəriyyəsində sübutların daxili inam əsasında qiymətləndirilməsinin cinayət-prosessual hüquq münasibətlərinin bütün sisteminin formalaşmasına təsir göstərən rəhbər başlanğıc, ümumi müddəə olub-olmaması ilə bağlı birmənalı fikir mövcud deyildir. Keçmiş sovet dövlətində sübutların daxili inam əsasında qiymətləndirilməsini ilk dəfə olaraq cinayət prosesinin müstəqil prinsipi kimi nəzərdən keçirən müəllif M.A.Çeltsov olmuşdur (17, s.16).

1990-cı illərin ədəbiyyatına nəzər saldıqda bəzi müəlliflərin sübutların daxili inam əsasında qiymətləndirilməsini cinayət prosesi prinsipləri sisteminə daxil etdiyini müşahidə etmək olar (10, s.66; 25, s.66).

Lakin N.A.Qromov və S.A.Zaytsevanın da qeyd etdiyi kimi, bir çox müəlliflər sübutların daxili inam əsasında qiymətləndirilməsini cinayət prosesi prinsipləri sistemində müstəqil prinsip kimi nəzərdən keçirmir, onu hakimlərin müstəqilliyi və yalnız qanuna tabe olması prinsipinin tərkib hissəsi olduğunu bildirirlər (6, s.6).

Bəzi müəlliflərə görə isə sübutların daxili inam əsasında qiymətləndirilməsi obyektiv həqiqət prinsipinin təzahürlərindən biri kimi nəzərdən keçirilməlidir (7, s.124).

Müasir cinayət prosesi nəzəriyyəsində bəzi müəlliflər sübutların mümkünlük şərtlərinin formal sübutlar nəzəriyyəsindən təzahürü kimi qəbul olunduğu, bu halda hüquqtətbiqedənin daxili inamının istisna edildiyini iddia edərək sübutların daxili inam əsasında qiymətləndirilməsini bəzi hallarda qanunun aid etdiyi mərhələlərdə belə qüvvədə olmadığını iddia edirlər (9, s.174). Cinayət prosesi nəzəriyyəsində sübutların daxili inam əsasında qiymətləndirilməsinin sübutların mümkünlük şərtlərinə aid olan ümumi müddəə kimi qəbul olunmasını iddia edən fikirlər (3, s.173-174) mövcud olsa da, onları geniş yayılmış və ümumqəbul edilmiş fikirlər kimi kifayət qədər əsaslandırılmış hesab etmək olmaz.

Son 5-10 ilin milli və xarici ölkə müəlliflərinin əsərlərinin araşdırılması göstərir ki, ənənəvi olaraq sübutların daxili inam əsasında qiymətləndirilməsinin adlandırılmasında xüsusidən ümumiyyə doğru inkişaf meyli güclənmiş, RF CPM-in 17-ci maddəsində bu prinsip “sübutların qiymətləndirilməsinin müstəqilliyi”, AR CPM-də isə bir qədər də irəli gedilərək onu

cinayət mühakimə icraatında “sübutların qiymətləndirilməsi” kimi adlandırılmışdır. Qüvvədə olan bu doktrinaya uyğun olaraq müəlliflərin əksəriyyəti daxili inamı ya sübutların qiymətləndirilməsinin ayrı-ayrı elementlərindən biri kimi (onun strukturunun digər bir elementi kimi vicdan anlayışı qeyd olunur, vicdanın isə qanunla tənzimlənməsinin qeyri-mümkünlüyü ilə əlaqədar olaraq onun sübutların qiymətləndirilməsi elementlərindən çıxarılması barədə təkliflər irəli sürür (12, s.4; 5, s.35), ya da keçmiş ənənə ilə müasirliyi birləşdirərək sübutların daxili inam əsasında qiymətləndirilməsinin müstəqilliyi kimi nəzərdən keçirirlər.

Bu hal özlüyündə məsələyə münasibətin fundamental olmasa da, forma etibarilə dəyişməsinin göstəricisidir. AR CPM və RF CPM-in yuxarıda qeyd olunan müqayisəsindən belə qənaətə gəlmək olar ki, AR CPM-də bu məsələ daha uğurlu şəkildə həll olunmuşdur. Belə ki, əgər sübutların qiymətləndirilməsinin elementlərindən biri olan daxili inam onun adlandırılmasından hər hansı əsaslandırma ilə çıxarılsa, eyni əsaslandırma ilə onun bütün elementlərinin nəticəsi olan müstəqilliyinin də normanın adında ifadə olunmasının yanlışlığını iddia etmək olar. Qeyd olunanlar yalnız məsələnin formal məntiqi tərəfləridir.

Hər bir halda qanunvericilikdə məsələnin bu cür həlli nəzəriyyədə mövcud olan bir çox anlaşılmazlıqların aradan qalxmasına səbəb olur. Belə ki, E.D.Qorevoyun da qeyd etdiyi kimi, ədəbiyyatda ayrı-ayrı müəlliflər tərəfindən sübutların qiymətləndirilməsinin müstəqilliyi; qiymətləndirmənin obyektivliyi, hərtərəfliliyi və tamlığı; sübutların qiymətləndirilməsi zamanı qanunun rəhbər tutulması; sübutların məcmusu üzrə qiymətləndirilməsi; qiymətləndirmənin nəticələrinin qərarda ifadə olunması və s. kimi çoxsaylı prinsiplərinin fərqləndirilməsinə səbəb olurdu (5, s.25). Belə adlandırma diqqətin bilavasitə sübutların qiymətləndirilməsi prinsipinin məzmununun tədqiqinə yönəlməmiş olur ki, bu da müsbət hal hesab olunmalıdır.

Yuxarıda qeyd olunan fikirlər arasında prinsiplərə verilən anlayışlardan doğru hesab elədiyimizə uyğun olan fikiri seçməzdən əvvəl məsələnin AR CPM-də hansı məzmununda ifadə olunmasına nəzər yetirək. Azərbaycan Respublikasında qüvvədə olan cinayət-prosessual qanunvericilik sübutların sübut etmə subyektləri tərəfindən daxili inam əsasında qiymətləndirilməsini nəzərdə tutur.

Qeyd edək ki, daxili inam anlayışı Azərbaycan Respublikasının cinayət mühakimə icraatının iki əsas prinsipi və ya şərtinin (AR CPM-də 9-cü maddəsində bu müddəaların təyinatı ifadə olunsa da, onların bir-birindən fərqləndirilməsinə dair heç bir fikir ifadə olunmamışdır) tərkib hissəsi kimi çıxış edir. Belə ki, AR CPM-in “Cinayət mühakimə icraatının vəzifələri, əsas prinsipləri və şərtləri” adlanan II fəslində əks olunmuş iki əsas prinsip və ya şərtinin məzmununda daxili inam anlayışına istinad vardır. Daxili

inam CPM-in həm 25.3-cü maddəsində hakimlərin müstəqilliyi prinsipinin elementi kimi (hakimlər cinayət işlərini və ya cinayət təqibi ilə bağlı digər materialları ... öz daxili inamı ... ilə həll edirlər), həm də 33-cü maddəsində sübutların qiymətləndirilməsi qaydasını əks etdirən CPM-in 145-ci maddəsinə istinad etməklə sübutların qiymətləndirilməsi prinsipinin elementi kimi çıxış edir.

AR CPM-ə görə daxili inam həm hakimlərin müstəqilliyi prinsipinin tərkib hissəsi kimi, həm də sübutların qiymətləndirilməsi prinsipinin əsas elementi kimi çıxış etməsini məntiqi baxımdan izah etmək mümkün deyildir. Çünki eyni bir əlamət iki fərqli kateqoriyanın ən mühüm əlaməti kimi çıxış edə bilməz. Bununla yanaşı, bu hal özlüyündə cinayət-prosessual prinsip-normalarla digər cinayət-prosessual normalar arasındakı qarşılıqlı əlaqəyə dair V.İ.Telyatnikovun göstərdiyi “cinayət prosesinin prinsipləri olan cinayət-prosessual normalar - a) bir-birini təkrarlamamalı və bilavasitə bir-birindən irəli gəlməməlidir və b) cinayət prosesinin prinsipləri olmayan cinayət-prosessual normalar bu və ya digər prinsipdən irəli gəlməli, onu konkretləşdirməli, onunla razılaşıdırılmalı, lakin ona zidd olmamalıdır” ümumqəbul olunmuş fikrinə də uyğun gəlir. Göründüyü kimi, AR CPM-in üstünlüyü kimi təqdim etdiyimiz 33-cü maddənin adlandırılmasına dair fikrin məntiqinin də Məcəllədə nəzərə alınmadığını müşahidə etmək olar.

Bu məsələlərin ətraflı və daha dərin məzmununda tədqiqi tədqiqatımızdan kənara çıxdığı üçün yalnız daxili inamı sübutların qiymətləndirilməsi prinsipinin elementi kimi nəzərdən keçirib onun preyardisiya ilə qarşılıqlı əlaqəsinə diqqət ayıracağıq.

AR CPM-in 33-cü maddəsinin adlandırılmasını yuxarıda göstərdiyimiz kimi, müsbət hal kimi dəyərləndirməklə yanaşı belə ifadə tərzini, yəni maddənin adının “sübutların qiymətləndirilməsi” adlandırılmasının çatışmazlığını da qeyd etməliyik. Məsələnin vacibliyini ifadə etmək üçün onun daha ətraflı təhlili zəruridir.

Məlumdur ki, CPM-in 33.2-ci maddəsində sübutların məhz daxili inam əsasında qiymətləndirilməsi sübutların qiymətləndirilməsi prinsipinin məzmununda aşağıdakı kimi ifadə olunmuşdur: “Cinayət mühakimə icraatı həyata keçirilərkən bu Məcəllənin 125, 144-146-cı maddələrinin müddələrinin pozulması yolverilməzdir”. Müvafiq olaraq CPM-in 145.2-ci maddəsinə görə isə, təhqiqatçı, müstəntiq, prokuror və ya hakim sübutları qanunu və vicdanını rəhbər tutaraq sübutların məcmusunun hərtərəfli, tam və obyektiv baxılmasına əsaslanmaqla öz daxili inamına görə qiymətləndirirlər. Eyni zamanda hər bir sübut mənsubiyyəti, mümkünlüyü, mötəbərliyi üzrə qiymətləndirildiyi və cinayət təqibi üzrə toplanmış bütün sübutların məcmusuna ittihamın həlli üçün onların kifayət etməsinə əsasən qiymət verilir. Hər bir sübut mümkünlüyü əsasında qiymətləndirdiyi üçün onun mümkün-

lük şərtləri artıq CPM-in 145.2-ci maddəsində qiymətləndirmənin tərkib hissəsi kimi ifadə olunmuş olur. Sübutların mümkünlük şərtləri CPM-in 125-ci maddəsi ilə müəyyənləşdirilir.

Yuxarıda qeyd olunanlar əsasında hesab edirik ki, 125-ci maddəyə əməl olunması tələbi sübutların daxili inamı barədə 145-ci maddə ilə əhatə olunduğu üçün təkrarən AR CPM-in 33.2-ci maddəsində ifadə olunmasına ehtiyac yoxdur və təkrarçılığı aradan qaldırmaq üçün bu maddə 33.2-ci maddədən çıxarılmalıdır.

Təkrarçılıq olsa da, “sübutların qiymətləndirilməsi” adlanan CPM-in 33.2-ci maddəsində 125-ci maddənin ifadə olunmasını hansı məntiqlə qanunvericiliyin məhz bu maddəsinə daxil edildiyini hansısa mənada başa düşmək olar. Lakin sübut etmə prosesinin ayrıca bir mərhələsini təşkil edən “sübutların yoxlanması” mərhələsinə aid olan 144-cü maddənin “sübutların qiymətləndirilməsi” maddəsinə, yəni 33.2-ci maddəyə daxil edilməsini heç cür izah etmək mümkün deyildir. Ona görə də sübutların yoxlanması mərhələsinə aid olan normanın, yəni CPM-in 144-cü maddəsinin də, CPM-in 33.2-ci maddəsindən çıxarılmasını təklif edirik.

Doğurdan da, sübutların qiymətləndirilməsi prinsipi dualist (ikili) xarakterə malikdir. Belə ki, o, bir tərəfdən sübutların qiymətləndirilməsinin struktur və məzmununu müəyyənləşdirən (*norma-prinsip – müəl.*) prinsipdir, digər tərəfdən isə bütün cinayət prosesinin prinsiplərin sırasına aiddir (5, s.29).

Lakin sübutların qiymətləndirilməsi prinsip kimi elə ifadə olunmamalıdır ki, cinayət mühakimə icraatında sübutların daxili inam əsasında qiymətləndirilməsini hüquqi qüvvəsinə görə cinayət-prosessual məəcəllənin digər adı (burada ümumi müddəa mənasında norma-prinsip nəzərdə tutulur) normalardan fərqlənməyən sübut etmə prosesini tənzimləyən 145-146-cı maddəsinə dəyişməklə onu aradan qaldırmaq mümkün olmasın. Daha doğru hesab etdiyimiz ifadə tərzini ondan ibarətdir ki, AR CPM-in sübutların qiymətləndirilməsi adlanan 33.2-ci maddəsində sübutların məhz 145-ci maddədə ifadə olunan daxili inam əsasında həyata keçirildiyinin ifadə olunmasıdır.

Deyilənləri ümumiləşdirərək hesab edirik ki, prinsipləri əks etdirən maddənin adında və ya bilavasitə onun məzmununda onun mahiyyətinin ifadə olunmaması və normanın göndərici quruluşda ifadə olunması müsbət bir hal kimi qəbul oluna bilməz.

Beləliklə də, sübutların daxili inam əsasında qiymətləndirilməsinin cinayət mühakimə icraatının prinsipi olub-olmaması məsələsi ilə bağlı son və qəti fikrimiz ondan ibarətdir ki, bu, qüvvədə olan AR CPM-də prinsip səviyyəsinə qaldırılmış sübut etmə qaydasıdır. Başqa sözlə, ümumnəzəri baxımdan isə hesab edirik ki, sübutların daxili inam əsasında qiymətləndirilməsi cinayət prosesinin prinsipidir.

İnqilaba qədərki Rusiya imperiyasından bəri cinayət mühakimə icraatında preyudisiya ilə sübutların daxili inam əsasında qiymətləndirilməsi arasında yarana biləcək kollizion vəziyyətlər aşağıdakı kimi ifadə olunur:

1) mülki iş üzrə qanuni qüvvəyə minmiş məhkəmə qərarı ilə cinayət işi üzrə hadisənin və ya hərəkətin olub-olmamasını araşdıran təhqiqatçı, müstəntiq, prokuror və ya məhkəmənin daxili inamı arasında kolliziya;

2) şahidin, zərərçəkmiş şəxsin yalan ifadə verdiyi və ya ekspert tərəfindən bilə-bilə yalan rəy verildiyini, həmçinin tərcüməçi tərəfindən bilə-bilə yalmış tərcümə edildiyini göstərilən ilkin məhkəmə hökmü (AR CM-in 297.1-ci maddədəki cinayətin törədilməsi barədə məlumat nəzərdə tutulur) ilə bu işlər üzrə bəraət hökmü qəbul etmiş hakimin daxili inamı arasındakı kolliziya;

3) yeni açılmış hallar üzrə işə baxan hakimin daxili inamı ilə əsas cinayət işi üzrə qüvvəyə minmiş hökm arasında kolliziya;

4) başqa icraata ayrılmış cinayət işinə baxan hakimin daxili inamı ilə əsas iş üzrə qəbul olunmuş hökm arasında yaranan kolliziya.

Qeyd edək ki, ayrı-ayrı müəlliflər bu kollizion vəziyyətlərdən fərqli çıxış yolları təklif edirlər.

Müəlliflərdən U.M.Yusubova hesab edir ki, sübutların daxili inam əsasında qiymətləndirilməsi ilə preyudisiya arasında ziddiyyət preyudisial qərarın qanuni qüvvəsinin subyektiv hədlərinin şamil olunduğu şəxslər barədə icraat aparılıqda yarana bilər. Daha sonra müəllif preyudisiya ilə daxili inam arasında kolliziya yarana biləcək vəziyyətlərin özünəməxsus siyahısını göstərməklə məsələni hər bir halda hakimin daxili inamının xeyrinə həll edir. Bu halda zəruri şəkildə yaranacaq bir-birinə zidd olan məhkəmə qərarlarının hüquqi qüvvəsi barədə məsələnin həll edilməsi üçün: qüvvədə olan əvvəlki məhkəmə qərarına zidd qərar qəbul etdikdə məhkəməyə sədrlik edən işi nəzarət qaydasında yoxlanılması üçün müvafiq səlahiyyətli şəxsə göndərilməsi qaydasını təklif edir (18, s.18-19).

AR CPM-də sübutların daxili inam əsasında qiymətləndirilməsi prinsipinin digər bir elementi də, cinayət prosesində heç bir sübutun və digər materialın qabaqcadan müəyyən edilmiş qüvvəsinin olmamasıdır. Sübutları araşdırmadan, onun barəsində və əsasında səlahiyyətli şəxsin daxili inamının formalaşmasına şərait yaradan bu qayda sübutların daxili inam əsasında qiymətləndirilməsinin təminatçısı kimi çıxış edir.

Qeyd olunan halla bağlı sovet hüquqşünas-alimləri üçün birmənalı şəkildə sübutların daxili inam əsasında qiymətləndirilməsi prinsipini müdafiə etmək və məsələni bu prinsipin xeyrinə həll etmək çox asan idi. Çünki preyudisiya sovet cinayət-prosessual qanunvericiliyində tam olaraq tənzimlənmir və hökmün həqiqiliyi prezumpsiyası özünün təkzibedilən olması xüsusiyyətini itirmirdi. Lakin 2000-ci il 1 sentyabr tarixindən qüvvəyə minmiş

AR CPM-in 142-ci maddəsinə əsasən, preyudisiyanın məntiqi əsası olan qanuni qüvvəyə minmiş məhkəmə hökmünün təkzib edilməsi ehtimalı qəbul olunmur. Bu məntiq AR Ali Məhkəməsinin “Ədalət mühakiməsinin həyata keçirilməsi zamanı İnsan hüquqlarının və əsas azadlıqlarının müdafiəsi haqqında Avropa Konvensiyasının və İnsan hüquqları üzrə Avropa Məhkəməsinin presedentlərinin tətbiqi haqqında 30 mart 2006-cı il tarixli qərarının 10-cu bəndində nümayişkərana şəkildə davam etdirilir. Burada qeyd olunur ki, “Konvensiyanın 6-cı maddəsi ilə təminat verilən ədalətli məhkəmə baxışı prinsipi hüququn aliliyinə və insan hüquqlarına hörmətin həyata keçirilməsinə xidmət edir. Əks maraqların toqquşduğu məhkəmə prosesində bərabərliyin təmin edilməsi məhkəmələr tərəfindən həyata keçirilməlidir. AR CPM-in 142-ci, MPM-in 82-ci maddələrində nəzərdə tutulan preyudisiya halları istisna olmaqla məhkəmələr üçün heç bir sübutun qabaqcadan müəyyən edilmiş qüvvəsi yoxdur və onlar işin faktiki hallarını məhz məhkəmə baxışı zamanı araşdırdığı sübutlar əsasında müəyyən etməli, qərarlarının qanuniliyini və əsaslılığını təmin etməlidirlər.”

İlk baxışdan elə görünə bilər ki, AR Ali Məhkəməsinin bu qərarı AR CPM-in 33.3-cü maddəsinə ziddir. Çünki bu maddənin məzmununda açıq şəkildə göstərilir ki, heç bir sübutun və digər materialın qabaqcadan müəyyən edilmiş qüvvəsi yoxdur və Ali Məhkəmənin müvafiq qərarı preyudisiya hallarında sübutların əvvəlcədən qüvvəsi tanınır və bu hallar üzrə sübutların daxili inam əsasında yenidən qiymətləndirilməsinə yol verilmir. AR Ali Məhkəmənin qərarında buna qeyd-şərt edilməsi müvafiq orqanın səlahiyyət həddini aşması kimi qiymətləndirilməli və bu norma AR CPM-in 2.4-cü maddəsinə əsasən CPM-ə uyğunlaşdırılmalıdır.

Yeri gəlmişkən onu da qeyd edək ki, sübutların əvvəlcədən hüquqi qüvvəsinin tanınmasının yolverilməzliyi müddəasına Azərbaycan Respublikası cinayət-prosessual qanunvericiliyinin verdiyi əhəmiyyət o qədər böyükdür ki, hətta bu müddəa AR CPM-in cinayət-prosessual mənbələri xarakterizə edən 2-ci maddəsində, konkret olaraq AR CPM-in 2.4-cü maddədə, “cinayət-prosessual fəaliyyət daxilində ... *əvvəlcədən sübutlara müəyyən hüquqi qüvvə verən* normativ-hüquqi aktlar tətbiq edilə bilməz” məzmununda ifadə olunmuşdur.

Zahirən bu müddəalar arasında ziddiyyətin olduğu görünür və məsələnin daxili inamın xeyrinə həll olunması qənaəti yaranmış olsa da, əslində məsələnin həlli heç də göründüyü kimi sadə deyildir. Məsələyə tam aydınlıq gətirilməsi üçün AR CPM-in bəzi maddələrinin məzmununu təhlil etmək zərurəti vardır.

AR CPM-in 9.2-ci maddəsinə görə bu Məcəllə ilə müəyyən edilmiş hallarda cinayət prosesi prinsiplərinin və ya şərtlərinin pozulması cinayət təqibi üzrə başa çatmış icraatın etibarsız sayılmasına, onun gedişində qəbul

edilmiş qərarların ləğvinə, yaxud toplanmış materialların sübutedici qüvvəsinin olmaması qənaətinə gəlməyə səbəb ola bilər. Başqa sözlə, istənilən prinsip və ya şərtin pozulmuş olmasının hüquqi nəticələrə səbəb olub-olmamasını CPM müəyyənləşdirir. AR CPM-in 142-ci maddədə preyudisial halların yenidən qiymətləndirilməsi imkanı tanınmadan bu halların sübutsuz müəyyən edilən hallar sırasına (141.1.3 mad.) aid edilməsi qanunun mövqeyi baxımından heç də sübutların daxili inam əsasında qiymətləndirilməsinin pozulması kimi qəbul oluna bilməz. Ona görə də hesab edirik ki, AR Ali Məhkəməsinin yuxarıda göstərilən qərarının preyudisial hallarda daxili inamla bağlı mövqeyi məntiqi və qanunidir.

Lakin mahiyyət etibarilə aydındır ki, bu məsələlər arasında ziddiyyət mövcuddur. Bu və bunun kimi yarana biləcək digər qeyri-ardıcıl görünən halların aradan qaldırılması üçün M.X.Mustafayevin AR CPM-in 9.2-ci maddəsi barədə dediyi tənqidi mülahizələri nəzərə alaraq onu CPM-dən çıxarmaq lazımdır. Müəllif CPM-in 9.2-ci maddəsinin tənqiqi barədə yazır ki, qanunverici bu halda prinsiplərin hüququn əsas ideya daşıyıcısı kimi rəhbər müddəə olması və onlardan geri çəkilməsinin yolverilməzliyini nəzərə almamışdır (11, s.129).

Beləliklə də, qeyd olunanları ümumiləşdirərək hesab edirik ki, preyudisiya ilə sübutların daxili inam əsasında qiymətləndirilməsi arasındakı kolliziya bu anlayışların qarşılıqlı əlaqəsi kontekstində nəzərdən keçirilməlidir. Preyudisiya ilə sübutların daxili inam əsasında qiymətləndirilməsi arasındakı qarşılıqlı əlaqəni sübutların daxili inam əsasında qiymətləndirilməsinin cinayət prosesinin prinsipi olması tezisindən çıxış edərək məsələnin onun formal-hüquqi baxımından üstünlüyü kimi həll olunması hüququn məntiqi ardıcılığıdır.

Lakin sübutların daxili inam əsasında qiymətləndirilməsi ilə preyudisiya arasındakı qarşılıqlı əlaqəni daxili inamın və ya qanunvericiliyin mövqeyi kimi preyudisiyanın üstünlüyü şəklində həll etsək belə, yaranan kollizion vəziyyətləri aradan qaldırmaq mümkün deyildir. Fikrimizcə, elə vəziyyətlər vardır ki, həmin hallarda qanuni qüvvəyə minmiş məhkəmə qərarları arasındakı kolliziyaları obyektiv olaraq aradan qaldırmaq mümkün deyil. Fikrimizi tam olaraq əsaslandırmaq üçün preyudisiya ilə sübutların daxili inam əsasında qiymətləndirilməsi arasında yaranan kollizion vəziyyətləri geniş şəkildə təhlil etməyə zərurət yoxdur. Bunun bilavasitə sübutu AR CPM-də “Yeni açılmış hallar üzrə icraat” adında fəslin və ya mərhələnin mövcudluğudur.

Bununla yanaşı, preyudisiya məsələsinin hüquqi tənzimlənməsi zamanı təkzibedilən preyudisiyanın qanunvericilikdə təsbitinin tərəfdarı kimi ən əsas vəzifəmiz hakim qərarını daxili inamına əsaslanmaqla qəbul etdiyi halda yarana biləcək ziddiyyətli hökmlərin və ya ümumilikdə məhkəmə qə-

rarlarının qüvvədə qalmasının aradan qaldırılması və bununla da, məhkəmə qərarının stabilliyinin təmin edilməsi üçün mexanizmin yaradılmasından ibarətdir.

Müvafiq ziddiyyətlərin aradan qaldırılması məsələsinə keçməmişdən əvvəl yuxarıda da qeyd etdiyimiz kimi, sübutların qiymətləndirilməsi təkcə hakimə deyil, həm də təhqiqatçı, müstəntiq və prokurora aid olan müddəadır. Bununla belə, vacib məsələlərdən biri də, preyudisiya mövcud olduqda qərarın qəbul olunmasında məhz hansı subyektin daxili inamına üstünlük verilməsini aydınlaşdırmaqdır. Hesab edirik ki, ibtidai araşdırma mərhələsində müvafiq subyektlərin preyudisial şəkildə müəyyənləşdirilmiş halla bağlı kifayət qədər sübutlarla təsdiqlənən şübhələri varsa, onlar bu zaman həmin şübhələri aradan qaldırmaq üçün icraatında olan işi dayandırmaqla yeni açılmış hallar üzrə icraat şəklinə qanuni qüvvəyə minmiş hökmü ləğv etmək imkanına malik olurlar. Ona görə də bu subyektlərə preyudisial hallardan əsaslı şəkildə şübhələndikdə öz daxili inamına əsaslanmaqla qərar qəbul etmək imkanını vermək, onların öz digər vəzifələrinin, yəni yeni açılmış hallar üzrə qanuni qüvvəyə minmiş hökmü ləğv etmək barədə ərizə vermək səlahiyyətinin effektiv yerinə yetirilməsinə mane olur. Bu baxımdan kollizion vəziyyətləri yalnız hakimlərin əsaslı şübhələri olduqda qərarı qanuni qüvvəyə minmiş məhkəmə qərarında preyudisial şəkildə əks olunmuş hala uyğun deyil, özünün daxili inamına əsasən həll etməsi baxımından nəzərdən keçirəcəyik.

Ziddiyyətlərin yarana biləcəyi kollizion hallar ədəbiyyatda sadalanmışdır. Belə ziddiyyətli vəziyyətlərə A.S.Berezin dissertasiyasında aşağıdakıları aid edir:

1. Belə ziddiyyətlərin əksəriyyəti ayrıca icraata ayrılmış cinayət işlərinin ibtidai araşdırma və məhkəmə icraatında baxılması zamanı yaranır. Misal kimi göstərmək olar ki, bir qrup şəxs tərəfindən törədilmiş cinayətlər üzrə icraat zamanı onlardan biri dövlət orqanlarından gizlənmə və ya ağır xəstələnmə bilər. Belə olan halda həmin şəxs barəsində cinayət təqibini həyata keçirmək müvəqqəti olaraq qeyri-mümkün olacaqdır. Ona görə də onun barəsində həyata keçirilən icraat ayrıca icraata ayrılacaq və həmin icraat dayandırılacaqdır. Digər iştirakçılara qarşı isə cinayət təqibi ümumi qaydada həyata keçirilməyə davam etdiriləcəkdir. Cinayət təqibinin həyata keçirilməsini müvəqqəti olaraq mümkünsüz edən hallar aradan qaldıqdan sonra şəxs barəsində cinayət işi üzrə icraat təzələnilir. Nəticədə belə hallarda bir cinayət hadisəsinə görə iki və daha çox məhkəmə hökmü qəbul edilir ki, onlar arasında ziddiyyət ola bilər. Bu ziddiyyətlər isə hökmlərin birinin və ya hər ikisinin düzgün olmamasına dəlalət edir. 2. Analoji vəziyyəti biləbilə yalan ifadə vermə, yalan rəy vermə və ya yanlış tərcümə etmə cinayətinin törədilməsi nəticəsində də müşahidə etmək olar. Belə ki, əgər şəxs

tərəfindən məhkəmədə və ya ibtidai istintaqda yalan ifadə, ekspert tərəfindən bilə-bilə yalan rəy və tərcüməçi tərəfindən bilə-bilə yalan tərcümə edilsə, onlar barəsində cinayət təqibi başlanır. Məhkəmə hökm çıxararkən qeyd olunan şəxslərin ifadə, rəy və tərcüməsinin yalan olduğu qənaətinə gəldiyi üçün hökm çıxararkən bu sübutları nəzərə almır. Ədalət mühakiməsi əleyhinə törədilmiş cinayət üzrə icraat zamanı qanuni qüvvəyə minmiş hökm sübut kimi istifadə olunacaqdır. Eyni zamanda cinayət təqibi üzrə icraat zamanı CPM-də nəzərdə tutulan bütün prosessual təminatlar gözlənilməlidir və nəticə etibarilə ola bilər ki, qanuni qüvvəyə minmiş hökmdə yalan kimi qiymətləndirilib nəzərə alınmamış ifadə, rəy və tərcümənin doğru olduğu qənaətinə gəlinsin və bu, iş üzrə hökmdə ifadə olunsun. Bu halda ədalət mühakiməsi əleyhinə törədilmiş bir cinayət faktına görə iki bir-birinə zidd hökm mövcud olacaqdır. Bu hökmlərdən biri hökmən ləğv olunmalıdır. Bu halda da hökmlərdən biri və ya hər ikisi həqiqəti əks etdirməyə bilər. 3. Ziddiyyətli məqamlardan biri məhkəmə hökmü ilə mülki işlər üzrə məhkəmə qərarı (inzibati xəta üzrə məhkəmə qərarı və inzibati-prosessual qaydada qəbul olunmuş məhkəmə qərarı – müəll.) arasında mövcud ola bilər. Məlumdur ki, mülki iş üzrə qanuni qüvvəyə minmiş məhkəmə qərarında (inzibati xəta üzrə məhkəmə qərarı və inzibati-prosessual qaydada qəbul olunmuş məhkəmə qərarı - müəll.) cinayət işi üzrə əhəmiyyət kəsb edən hallar əks oluna bilər. Müəyyən hallarda mülki iş üzrə qərarla müəyyən edilmiş faktiki halların düzgünlüyü barədə şübhələr yaranabilir. Bu halda da bir-birinə zidd olan iki məhkəmə qərarı mövcud olacaqdır ki, onların da biri və ya hər ikisi həqiqəti düzgün əks etdirməyə bilər. 4. Qanunvericilikdə mülki işin cinayət işindən əvvəl başlanmasını qadağan edən norma olmadığına görə mülki iş üzrə icraatı başlamış məhkəmənin ilkin məlumatların analizi mərhələsində tərəflərin (və ya digər şəxslərin) əməllərində cinayət tərkibinin əlamətlərinin mövcudluğu üçün kifayət etməyə bilər və nəticədə qəbul olunan qərarlar arasında ziddiyyət yaranacaqdır (4, s.40-42, 45).

U.M.Yusubova kollizion vəziyyətlərin yaranması üçün, yəni daxili inamla preyardisiya arasında ziddiyyətin yaranmasının zəruri şərti kimi, əvvəlki məhkəmə qərarının (həm də hökmü) qanuni qüvvəsinin subyektiv hədlərinin sonrakı işdə iştirak edən şəxslərə aid olmasını irəli sürür və sonrakı fikirlərində belə bir müddəanı müdafiə edir ki, əgər sonrakı işdə iştirak edən şəxslərə qanuni qüvvəyə minmiş məhkəmə qərarının qanuni qüvvəsinin subyektiv həddi aid deyilsə, bu halda kollizion vəziyyətdən danışmaq düzgün deyil (9, s.118-119, 123). Hesab edirik ki, müəllifin qeyd etdiyi bu şərt AR CPM-in 142-ci maddəsi baxımından uğurlu sayıla bilməz. Çünki AR CPM-in 142-ci maddəsində açıq-aydın qeyd olunub ki, “məhkəmənin qanuni qüvvəyə minmiş hökmü cinayət təqibi üzrə icraatda həm müəyyən olunmuş hallara, həm də onların hüquqi qiymətinə görə təhqiqatçı, müstəntə

tiq, prokuror və ya məhkəmə üçün məcburidir. Mülki işlər üzrə qanuni qüvvəyə minmiş məhkəmənin qərarı cinayət işi üzrə icraatda təhqiqatçı, müstəntiq, prokuror və ya məhkəməyə yalnız hadisənin, yaxud hərəkətin olub-olmaması hissəsində məcburidir və təqsirləndirilən şəxsin təqsirli olub-olmaması nəticəsini əvvəlcədən həll etmir. Başqa sözlə, burada qanun məhkəmə qərarının (həm də hökmünün) qanuni qüvvəsinin subyektiv hədlərini zəruri şərt kimi nəzərdə tutmur. Ona görə də kollizion vəziyyətlərin siyahısı barədə A.S.Berezinin siyahısını (əlavələrlə) daha uğurlu hesab etmək olar.

Belə kollizion vəziyyətlərdə bir-birinə zidd olan qanuni qüvvəyə minmiş məhkəmə aktlarının bir-birinə uyğunlaşdırılması və ya belə vəziyyətin aradan qaldırılması üçün məhkəmə qərarlarının stabilliyinin və onların nüfuzunun təmini baxımdan xüsusi əhəmiyyətini nəzərə alaraq bu barədə müəlliflər tərəfindən müxtəlif məzmununda təkliflər irəli sürülmüşdür. Onları nəzərdən keçirməklə məsələyə müəllif münasibəti ifadə etmək də zəruri məsələlərdəndir.

Bu vəziyyətin aradan qaldırılması məsələsi U.M.Yusubova tərəfindən əhatəli şəkildə təhlil olunsa da, fərqli həll yollarının tədqiqi ayrı-ayrı müəlliflər tərəfindən fərqli məzmununda ifadə olunmuşdur. Müəlliflərdən İ.L.Petruxin preyudisiya ilə qərarların daxili inam əsasında qəbul olunması arasındakı qarşılıqlı əlaqə məsələsində birmənalı şəkildə daxili inama üstünlük verilməsini irəli sürsə də, bildirir ki, preyudisial hökmə zidd olaraq qəbul edilən sonrakı hökm yuxarı instansiya məhkəməsi tərəfindən bir-birinə zidd olan iki hökmdən birini qanuni elan edənədək qanuni qüvvəyə minməməlidir (14, s.735). Eyni fikir olduğu kimi S.V.Fidelskiy tərəfindən müdafiəyə çıxarılan müddəalardan biri kimi ifadə olunmuşdur (16, s.10). Vaxtilə U.M.Yusubova İ.L.Petruxinin kollizion vəziyyətin həll olunması barədə fikirləri ilə razılaşmayaraq qeyd edir ki, qanuni qüvvəyə minmiş hökmün yalnız məhkəmə nəzarəti və yeni açılmış hallar üzrə icraat qaydasında ləğv edilməsi mümkündürsə, qanuni qüvvəyə minməmiş hökmün isə şikayət və ya protest əsasında kassasiya qaydasında ləğvi mümkündür. Belə olan halda müəllif haqlı olaraq soruşur ki, hər iki qərar hansı məhkəmə tərəfindən eyni zamanda yoxlanıla bilər (19, s.124-125).

Eyni fikri tənqid edərkən mötəbər prosesualist-alim R.İskəndərov U.M.Yusubovanın dediklərinə onu əlavə edir ki, belə bir təklifin realizəsi üçün mürəkkəb bir məhkəmə sistemi lazımdır (8, s.129).

İ.L.Petruxinin fikirlərinin funksional baxımdan realizəsi barədə onu da, qeyd etmək zəruridir ki, bu fikirləri tədqid edənlər də yaddan çıxarırlar ki, qanuni qüvvəyə minməmiş məhkəmə hökmündən həm də tərəflər şikayət vermək hüququna malikdirlər. Ona görə də çıxarılmış hökmün qanuni qüvvəyə minib-minməməsi məsələsi həll olunmamış ziddiyyətli hökmlərin və ya qərarların mövcudluğu faktından söhbət açmaq məntiqli deyil. Ona

görə də S.V.Fidelskiy tərəfindən də müdafiə olunan bu fikirin heç bir nəzəri əsası yoxdur. Yeri gəlmişkən birinci instansiya məhkəməsinin hökmünün qanuni qüvvəyə minməməsi mümkündürsə, onda məsələnin daxili inamın xeyrinə həll etməyin heç bir əhəmiyyəti də olmayacaqdır. Çünki bu zaman qərarı qəbul edən məhkəmənin yox, yuxarı instansiya məhkəməsinin daxili inamına üstünlük verilmiş olacaqdır.

U.M.Yusubova hesab edir ki, müvafiq ziddiyyətlər aşağıdakı kimi aradan qaldırılmalıdır: əgər mülki və cinayət işi üzrə qanuni qüvvəyə minmiş məhkəmə qərarına zidd olan məhkəmə qərarı kassasiya qaydasında ləğv olunmadıqda, sonuncu qərarın çıxarıldığı məhkəmənin sədri qərar qanuni qüvvəyə mindikdən sonra ziddiyyətin məhkəmə nəzarəti qaydasında həll olunması üçün işi yuxarı məhkəməyə göndərməlidir. Bu halda yuxarı instansiya məhkəməsinin məsələni həll etmək səlahiyyətinin olması üçün qanunvericiliyə müvafiq əlavənin edilməsini də təklif edir (19, s.128).

S.A.Berezin isə məsələnin əsasən məhkəməyədək mərhələdə həll olunmasına yönələn və cinayət-prosessual qanunvericiliyin əsassız olaraq həcmnin yüklənməsinə səbəb olan qanunvericilik təklifləri irəli sürür (4, s.169-170).

Müasir dövr müəlliflərindən olan O.V.Levçenko da İ.L.Petruxinin fikrinə bənzər şəkildə təklif edir ki, preyudisial qərara zidd olaraq çıxarılmış məhkəmə qərarı qanuni qüvvəyə minməməli, qanuni qüvvəyə minmiş hökm isə məsələ apellyasiya və kassasiya qaydasında həll olunana qədər icra olunmamalıdır. Lakin müəllif bildirir ki, qanuni qüvvəyə minmiş hökmə sonrakı hökm arasındakı ziddiyyəti aradan qaldırarkən qanuni qüvvəyə minmiş hökmə yalnız əlavə kassasiya qaydasında yenidən baxıla bilər (9, s.316-317).

Beləliklə də, deyilənləri ümumiləşdirərək belə qənaətə gəlirik ki, kollizion vəziyyətləri aradan qaldırarkən, ilk növbədə, həmin məhkəmə qərarları qanuni qüvvəyə minməli, daha sonra qanunvericilikdə həmin qərarın məhkəmə qaydasında baxılması imkanı tükənməli və bu ziddiyyətlər yalnız yeni açılmış hallar üzrə icraat şəklində həll olunmalıdır.

ƏDƏBİYYAT

1. Hüseynova K.E. Daxili inam və cinayət prosesinin prinsiplərinin realizəsi // "Hüquq elminin müasir problemləri" II beynəlxalq konfransı. – Bakı: - 2010, - s.141-143.
2. Азимов З.Н. Установление истины по внутреннему убеждению: исторические аспекты // Право и государство: теория и практика. - 2009. - №4. - с.112-114.
3. Арсеньев. В.Д. Вопросы общей теории судебных доказательств в советском уголовном процессе. – Москва: Юридическая литература. - 1964. - 180 с. - с. 173- 174
4. Березин А.С. Преюдиции в отечественном уголовном процессе. Дис. канд. юрид. наук. - Н.Новгород: - 2006, - 286 с.
5. Горевой Е.Д. Внутреннее судебное убеждение в оценке доказательств по уголовным делам. – Москва: Юрлитинформ, - 2008. -136 с.

6. Громов Н.А., Зайцева С.А. Оценка доказательств в уголовном процессе. – Москва: ПРИОР, - 2002, - 128 с.
7. Добровольская Т.Н. Принципы советского уголовного процесса. – Москва: Юрид. лит., - 1971, - 200 с.
8. Искендеров Р.Г. Судебный приговор. Правовые и социальные аспекты. – Москва: Юрид. литер. - 1990, - 270 с.
9. Левченко О.В. Система средств познавательной деятельности в доказывании по уголовным делам и ее совершенствование. Дис. д. ю. н. – Ижевск: - 2001, - 418 с.
10. Лупинская П.А. Уголовно-процессуальное право. - Москва: Норма: ИНФРА-М, - 2022, - 1008 с.
11. Мустафаев М.Х. Методологическо-правовые основы криминалистической методики расследования преступлений против правосудия, совершенных работниками правоохранительных органов (по материалам Азербайджанской Республики). - Москва: Издательский дом Шумиловой И.И., - 2009, - 160 с.
12. Пилюгина Н.Н. Свобода оценки доказательств в уголовном судопроизводстве. Автореф. к.ю.н., - Саратов: - 2007, - 22 с.
13. Телятников В.И. Проблемы формирования внутреннего убеждения судьи в уголовном процессе. Дис. канд. юрид. наук. - Санкт-Петербург: - 2003, - 170 с.
14. Теория доказательств в советском уголовном процессе. Отв. ред. Н.В.Жогин. - Москва: Юридическая литература, - 1973. - 736 с.
15. Уголовный процесс. Учебник. Под ред. К.Ф.Гуценко. - Москва: Зерцало, - 2006, - 405 с.
16. Фидельский С.В. Преюдиция в уголовно-процессуальном праве: нормативное закрепление и порядок реализации. Автореф. дисс. к. ю. н. – Москва: - 2011, - 26 с.
17. Чельцов М.А. Система основных принципов советского уголовного процесса. Ученые записки ВИЮН, Вып. VI, - Москва: Юрид. изд-во МЮ СССР, - 1946, - с. 117-146.
18. Юсубова У.М. Преюдиции в советском уголовном процессе. Автореф. дисс. к.ю.н. – Москва: - 1979, - 23 с.
19. Юсубова У.М. Преюдиции в советском уголовном процессе. Дисс. к.ю.н. – Москва: - 1979, - 225 с.

ВЗАИМОСВЯЗЬ МЕЖДУ ПРЕЮДИЦЕЙ И ОЦЕНКОЙ ДОКАЗАТЕЛЬСТВ НА ОСНОВЕ ВНУТРЕННЕГО УБЕЖДЕНИЯ

Ф.М.АББАСОВА

РЕЗЮМЕ

В статье исследуются вопросы взаимодействия института преюдиции и принципа оценки доказательств. В процессе проводимого исследования в данном аспекте акцентируется внимание на содержательной характеристике института преюдиции, возникающих теоретических и практических проблемах, предлагаются рекомендации по их решению.

Ключевые слова: преюдиция, принципы права, доказывание, внутреннее убеждение, материальная истина.

**RELATIONSHIP BETWEEN PREJUDICE AND ASSESSMENT
OF EVIDENCE BASED ON INNER FAITH**

F.M.ABBSOVA

SUMMARY

The article envisages the issues of interaction between the institution of prejudice and the principle of evaluation of evidence. In the legal literature, the institution of prejudice is analyzed from the point of view of the requirements of the principle of evaluation of evidence, the theoretical and practical problems that arise in connection with mentioned issues are analyzed and requisite ways for solving them are proposed.

Keywords: prejudice, principles of law, proof, inner faith, material truth.

УДК 343**AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASININ CİNAYƏT HÜQUQUNDA
BEYNƏLXALQ CİNAYƏTLƏRİN YENİ NÖVLƏRİNİN
KRİMİNALLAŞDIRILMASINA DAİR****Ş.T.SƏMƏDOVA**
Bakı Dövlət Universiteti
shahlats@mail.ru

Hazırda Azərbaycan Respublikasının Prezidenti İlham Əliyevin rəhbərliyi ilə Azərbaycan dövlətçiliyinin möhkəmləndirilməsi istiqamətində əsası Ümummilli lider Heydər Əliyev tərəfindən qoyulmuş hüquq islahatlarının müasir dövrün tələblərinə uyğun inkişafı, o cümlədən cinayətkarlığa qarşı mübarizə sahəsində qanunvericilik bazasının təkmilləşdirilməsi prosesi həyata keçirilir. Bu baxımdan cinayət qanunvericiliyinə daxil edilmiş transmilli cinayətlərlə bağlı normaların təkmilləşdirilməsi və bu normaların həm məzmunu, həm də tətbiqi təcrübəsi ilə bağlı problemlərin araşdırılması günümüzdə böyük aktuallıq kəsb edir. Azərbaycan Respublikasının Prezidenti İlham Əliyevin Dünya Azərbaycanlılarının Həmrəyliyi Günü və Yeni il münasibətilə 31 dekabr 2022-ci il tarixli müraciətində Azərbaycanın böyük ekoloji fəlakətlə, urbisidlə üzləşdiyini xüsusi olaraq vurğulaması, Azərbaycan Respublikasının Cinayət Məcəlləsində ekosid, urbisid və həmçinin mədəni irsi məhv etmə əməllərinin beynəlxalq cinayətlər kimi kriminallaşdırılmasının aktuallığını və zəruriliyini bir daha şərtləndirir.

Açar sözlər: cinayət məsuliyyəti, beynəlxalq cinayətlər, soyqırım, insanlıq əleyhinə cinayətlər, müharibə cinayətləri, ekosid, urbisid, mədəni irsi məhv etmə cinayəti, cinayət qanununun retroaktiv gücü.

Cinayət hüququnda bu və ya digər əməlin kriminallaşdırılması və ya dekriminallaşdırılması dövlətin cinayət-hüquqi siyasəti ilə bilavasitə əlaqədardır, bu da müxtəlif tarixi-siyasi dövrlərdə dövlətin apardığı xarici və daxili siyasət, eyni zamanda cəmiyyətin obyektiv tələbləri ilə müəyyən edilir [11, 3-21]. Azərbaycan Respublikasının Cinayət Məcəlləsinin (*daha sonra* - CM) Xüsusi hissəsi hazırda qüvvədə olan müddətdə cinayət tərkiblərinin sayı 537-dən 766-ya qədər yüksəlmişdir. CM-in Xüsusi hissəsinə 72 yeni maddə (241 cinayət tərkibi) daxil edilib, 9 maddə (132, 173, 176, 184, 189, 192-1, 241, 318-2, 331) isə (24 cinayət tərkibi) çıxarılıb. Beləliklə, Azərbaycan Respublikasının cinayət qanunvericiliyində kriminallaşdırılmış və tamamilə dekrimi-

nallaşdırılmış əməllərin sayının müqayisəsi ilk baxışda milli cinayət hüququnun liberallıqdan daha çox repressiv dəyişikliklərə meyilli olduğunu göstərir. Lakin bir çox hallarda CM-ə əlavə olunan maddələr məhz Azərbaycan Respublikasının mütəmadi olaraq tərəfdar çıxdığı beynəlxalq müqavilələrdən irəli gələn öhdəliklərinin yerinə yetirilməsi (implementasiyası) ilə şərtlənir. Buna misal olaraq, müxtəlif vaxtlarda CM-in Xüsusi hissəsinə beynəlxalq xarakterli cinayətlərə görə məsuliyyət müəyyən edən 143-1 (dopinq vasitələrindən və (və ya) üsullarından istifadəyə məcburetmə), 144-1 (insan alveri), 144-2 (məcburi əmək), 171-1 (uşaq pornoqrafiyasının dövrüyyəsi), 171-2 (seksual xarakterli məqsədlərlə uşaqların təqib edilməsi), 192-2 (idman yarışlarının manipulyasiyası), 193-1 (cinayət yolu ilə əldə edilmiş əmlakı leqallaşdırma), 200-1 (dərman vasitələrinin qanunsuz dövrüyyəsi), 200-2 (genetik modifikasiya olunmuş bitkilərin, yaxud müasir biotexnoloji və gen mühəndisliyi metodları ilə yaradılmış kənd təsərrüfatı bitki materiallarının və ya genetik modifikasiya olunmuş bitkilərin genetik materiallarından istifadə edilərək istehsal olunan yeyinti məhsullarının qanunsuz dövrüyyəsi), 214-1 (terrorçuluğu maliyyələşdirmə), 214-2 (terrorçuluğa açıq çağırışlar), 214-3 (terrorçuluq məqsədi ilə təlim keçmə), 219-1 (dəniz quldurluğu) və s. maddələrin əlavə olunmasını göstərə bilərik.

Bununla belə, məsuliyyəti CM-in Xüsusi hissəsinin VII Bölməsində (Sülh və insanlıq əleyhinə cinayətlər) və BCM-in Roma Statutunun müvafiq normaları ilə (mad.6, 7, 8, 8-1) əksər hallarda eynilik təşkil edən beynəlxalq cinayətlərin sistemi, demək olar ki, dəyişməmiş qalıb (108-1-ci maddənin 2001-ci ildə və 116-cı maddəyə 116.0.8-1, 116.0.8-2 və 116.0.8-3 hissələrin əlavələri istisna olmaqla).

Hesab edirik ki, Ermənistanın təcavüzü nəticəsində 30 ildən artıq müharibə vəziyyətində olan və onlardan 28 ilini 20% ərazisi işğal altında qalan, I və II Qarabağ müharibələri dövründə ərazisində genişmiqyaslı hərbi əməliyyatlar keçirilən, təkcə XX əsrdə tarixi torpaqlarında bir neçə dəfə etnik təmizləmə və deportasiyalara məruz qalan, bu illər ərzində vətəndaşlarına qarşı çox sayda beynəlxalq cinayətlər törədilən və törədilməsi davam edən (Qazax rayonunun 7 kəndi – Sofulu, Barxudarlı, Bağanis Ayrım, Qızıl Hacılı, Yuxarı Əskipara, Aşağı Əskipara, Xeyrimli və Naxçıvanın Sədərək rayonunun Kərki kəndi hələ də işğal altındadır) Azərbaycan ərazisində törədilmiş cinayətlərin xüsusiyyətlərini nəzərə alıb, cinayət qanunvericiliyinin VII Bölməsində beynəlxalq cinayətlərin sistemi təkmilləşdirilməlidir.

Vaxtı ilə Sovet İttifaqında bir olduğumuz və hüquq sistemlərimizin də yaxın olduğu iki dövlətin – Rusiya və Ukraynanın 2022-ci ilin 24 fevralından bu günə kimi genişmiqyaslı silahlı münaqişəsi davam edir və bu dövlətlər tərəfindən öz cinayət qanunvericiliklərinə etdikləri fərqli əlavə və dəyişikliklər onların cinayət-hüquqi siyasətini əks etdirir.

Belə ki, RF-in qüvvədə olan CM-də Rusiya–Ukrayna müharibəsinin ilk on günlüyündə, yəni 4 mart 2022-ci il tarixində aşağıdakı əməllər kriminallaşdırılıb: maddə 207.3 – “Rusiya Federasiyası Silahlı Qüvvələrinin istifadəsi haqqında bilə-bilə yalan məlumatı kütləvi yayma”; maddə 280.3 – “Rusiya Federasiyası və onun vətəndaşlarının maraqlarının, beynəlxalq sülh və təhlükəsizliyin müdafiəsi məqsədilə RF Silahlı Qüvvələrinin istifadəsini gözdən salmağa yönəlmiş kütləvi hərəkətlər”; maddə 284.3 – “Rusiya Federasiyasına, Rusiya Federasiyasının vətəndaşlarına və ya rusiyalı hüquqi şəxslərə qarşı məhdudlaşdırıcı xarakterli tədbirlərin tətbiqinə çağırışlar”.

Baş verən silahlı münaqişə ilə əlaqədar Ukrayna CM-ə də müəyyən dəyişikliklər edilmişdir. 2022-ci il martın 3-də, yəni Rusiyanın genişmiqyaslı hücumunun səkkizinci günündə Ukrayna CM-ə “Kollaborantlıq fəaliyyəti” adlı 111-1-ci maddə əlavə olunmuşdur. Ukrayna hələ 2014-cü ildə, yəni Rusiya Krımı işğal edib Donbasdakı separatçıları silahla təmin etməyə başlayandan sonra, kollaborant problemi ilə üzlərsə də, bu əməl kriminallaşdırılmamışdır. O zamandan 2022-ci il martın 3-nə qədər, yəni Ukrayna CM-ə 111-1-ci maddə əlavə olunanaqədər, işğal edilən ərazilərdə qanunsuz hakimiyyət orqanları ilə əməkdaşlıq edən ukraynalılar dövlətə xəyanət və ya digər cinayətlərə, məsələn, terrorçuluğu maliyyələşdirməyə görə məsuliyyətə cəlb olunurdular [16, 129-132]. 15 mart 2022-ci il tarixdə “Hüquqazidd əməlin cinayət sayılmasını istisna edən halların müəyyən edilməsi və hərbi rejim vəziyyəti şəraitində döyüş toxunulmazlığının təmini haqqında” Qanunla Ukrayna CM-ə “Vətəni, Ukraynanın müstəqilliyini və ərazi bütövlüyünü müdafiə etmək vəzifəsi” [15, 316-318].

Beləliklə, adətən dövlətlər silahlı münaqişədə iştirak edən tərəflər kimi, yuxarıda göstərdiyimiz RF və Ukraynanın nümunəsində, qoyulan məqsədləri və real vəziyyəti nəzərə alaraq öz ölkələrində müharibə ilə əlaqədar yaranmış cinayət-hüquqi münasibətləri yeni normalar qəbul etməklə tənzimləyir. Müqayisə üçün qeyd edək ki, Azərbaycan ərazilərinin Ermənistan tərəfindən işğalı yerli əhalinin etnik təmizləməsi ilə müşahidə olunub və bu halda da, Ukraynada olduğu kimi, heç bir kollaborantlıq fəaliyyəti (Ukrayna CM-in 111-1-ci maddəsi) mümkün olan deyildi. Ya da ki, Azərbaycanda Rusiyadan fərqli olaraq II Qarabağ müharibəsində xalqın ruh yüksəliyi ilə Ali Baş Komandan və Silahlı Qüvvələr ətrafında sıx birləşdiyi müşahidə olunurdu və bu şəraitdə “Silahlı Qüvvələrin istifadəsini gözdən salmağa yönəlmiş kütləvi hərəkətlər” (RF-in CM-in 280.3-cü maddəsi) kimi əməlin kriminallaşdırılması lüzumsuz idi. Rusiya və Ukraynada yeni kriminallaşdırılmış əməlləri mahiyyətə şərh etməkdən çəkinərək, qeyd etməliyik ki, Azərbaycan cinayət qanunvericiliyində də bəzi əməllərin kriminallaşdırılmasına ehtiyac var. İlk növbədə biz bu əməllərin sırasına ekosid, urbisid, mədəni irsi məhv etmə kimi cinayətləri əlavə etməyi təklif edirik.

Ermənistanın Azərbaycana qarşı təcavüzü dinc əhalinin məhv edilməsi, soyqırım, deportasiya və s. beynəlxalq cinayətlərin törədilməsi ilə yanaşı, həmçinin ekosisid, urbisid, mədəni irsi məhv etmə kimi cinayətlərin baş verməsinə səbəb olub. Ermənistanın təcavüzü bir milyona yaxın mülki əhalinin həyat, sağlamlıq, öz doğma evlərində yaşamaq və s. hüquqlarına qəsd edərək, həmçinin 30 ilə yaxın davam etmiş işğal dövründə mədəni sərvətlərin məhv edilməsinə və talanmasına, şəhərlərin və yüzlərlə digər yaşayış məntəqələrinin məhv edilməsinə, ekoloji fəlakətə səbəb olmuşdur. 2020-ci ildə Müzəffər Ali Baş Komandan İlham Əliyevin rəhbərliyi ilə Azərbaycan Silahlı Qüvvələrinin qəhrəmanlığı və xalqın dəstəyi nəticəsində işğal olunmuş ərazilər azad olunduqda düşmən tərəfindən törədilən beynəlxalq cinayətlərin miqyası və ağır nəticələri daha aydın aşkar oldu.

Ekosisid

Azərbaycan Respublikasında ətraf mühitin mühafizəsi daim diqqət mərkəzində olmuşdur. Hal-hazırda ekoloji təhlükəsizlik milli təhlükəsizliyin tərkib hissəsi olaraq, ümumiyyətlə, bəşəriyyətin təhlükəsizliyi kimi qəbul olunur [14, 30].

Azərbaycan xalqının Ümummilli lideri Heydər Əliyevin rəhbərliyi dövründə qarşıya qoyulmuş əsas vəzifələrdən biri ətraf mühitin, o cümlədən atmosferin, su və torpaq ehtiyatlarının, flora və faunanın mühafizəsi idi və bu məsələlərin həlli daim nəzarətdə saxlanılaraq dövlət səviyyəsinə qaldırılmışdı. Hələ sovetlər dövründə (1969-1982) [8] Azərbaycana rəhbərlik edərkən Heydər Əliyevin təşəbbüsü və söyləri nəticəsində “Azneft” Birliyinin Neft-Qazçıxarma və bir sıra digər müəssisələrində suya çirkləndirici tullantıların atılması, Sumqayıtın Alüminium zavodunda Xəzər dənizinə civə tullantısının atılması, Qaradağ Sement zavodunda havanın tullantılarla çirkləndirilməsi dayandırılmış, keçmiş Kirovabaddakı (Gəncə) Alüminium zavodunda havaya qaz və tozun buraxılması azalmış və digər müsbət dəyişikliklərə nail olunmuşdu. Heydər Əliyevin Azərbaycana ikinci dəfə rəhbərlik etdiyi dövrdə (1993–2003) ətraf mühiti qorumaq sahəsində bir sıra mühüm qanunlar qəbul edilmişdir: “Əhalinin radiasiya təhlükəsizliyi haqqında” (1997), “Heyvanlar aləmi haqqında” (1999), “Ekoloji təhlükəsizlik haqqında” (1999), “Ətraf mühitin mühafizəsi haqqında” (1999), “Atmosfer havasının mühafizəsi haqqında” (2001) və s. Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyasının 39-cu (sağlam ətraf mühitdə yaşamaq hüququ) və 78-ci (ətraf mühitin qorunması) maddələrinin əsas təminatından biri olan 30 dekabr 1999-cu ildə qəbul olunan Azərbaycan Respublikasının CM-də müxtəlif ekoloji cinayətlərə görə məsuliyyət müəyyən edən ayrıca 28-ci fəsil (mad.247–262) sistemləşdirilmişdir.

II Qarabağ müharibəsindən sonra işğaldan azad edilmiş ərazilərin flora və faunasının məhv edilməsi, həmçinin meşələrdə nadir ağacların kökündən kəsilməsi, torpaq və su resurslarının çirklənməsi, regionda yerin təkinin qa-

nunsuz istismar nəticəsində talan edilməsi ekoloji tarazlığı kəskin şəkildə pozaraq faktiki olaraq ekoloji fəlakətə səbəb olmuşdur. Lakin təəssüflə qeyd etməliyik ki, Azərbaycan Respublikasının CM-də sülh və bəşəriyyətin təhlükəsizliyinə qəsd edən və genişmiqyaslı ekoloji fəlakətə səbəb olan “ekosid” əməli müstəqil cinayət növü kimi kriminallaşdırılmamışdır.

Azərbaycan Respublikasının cinayət qanunvericiliyi tərəfindən ekosid cinayəti yalnız müharibə cinayətlərinin sistemində “ətraf mühitə qəsdən geniş, uzun sürən və ciddi ziyan vurma” (maddə 116.0.2) kimi ifadə olunur.

Müasir transmilli cinayət hüququnda beynəlxalq cinayətlərin sistemini müəyyən edən əsas mənbə olan BCM-in Roma Statutunda da ekosid müstəqil cinayət növü kimi yer almır və 8-ci maddənin “iv” hissəsində yalnız müharibə cinayətlərinin bir tərkibi kimi qeyd olunur.

Ekosid, ilk növbədə beynəlxalq hüququn termini kimi qəbul edilməlidir, çünki birincisi, onu tənzimləyən normalar beynəlxalq normativ aktlardan qaynaqlanır, ikincisi, beynəlxalq təhlükəsizliklə bağlıdır. İlk dəfə olaraq ekosid cinayətinin əlamətləri “Ətraf mühitə təsir vasitələrinin hərbi və ya hər hansı digər düşmənçiliklə istifadəsinin qadağan edilməsi haqqında” 18 may 1977-ci il tarixli Cenevrə Konvensiyasında və 1949-cu il tarixli (4) Cenevrə Konvensiyalarına əlavə olan 1977-ci il tarixli I Əlavə Protokolun 55-ci maddəsində təsbit edilmişdir. Bununla belə hal-hazırda ekosidin beynəlxalq hüquqi normativ anlayışı yoxdur, yalnız doktrinal anlayışları var [22, 28-33].

Alimlər tərəfindən ekosid əməlinin beynəlxalq cinayətin müstəqil növü kimi təsbit olunmasının iki yolu təklif edilir:

1) Ekosid digər insanlıq əleyhinə cinayətlər kimi “hər hansı mülki əhaliyə qarşı genişmiqyaslı və ya sistematik hücumların tərkib hissəsi olaraq qəsdən törədilmiş əməl” kimi müəyyən edilir. Bu mövqedən P.Merts, V.Kabanes, Y.Qalliard çıxış edirlər.

2) Ekosid beynəlxalq cinayətlərin müstəqil bir növü kimi müəyyən edilir. Hələ 2010-cu ildə P.Xiqqins BMT-nin Beynəlxalq hüquq komissiyasına ekosid cinayətini beynəlxalq cinayətlərin sırasına daxil etməyi təklif etmiş və hətta belə bir düşündürücü ifadə işlətməmişdir: “ekosid mahiyyətcə, həyatın antitesizidir” [14, 151].

Amma bu gələcəyə hesablanan elmi müddəalardır, çünki reallıqda bu gün beynəlxalq səviyyədə ekosid müstəqil cinayət növü kimi tanınmır və transmilli cinayət hüququnda, həmçinin Azərbaycan cinayət hüququnda yalnız müharibə cinayətlərinin bir tərkibi kimi təsbit olunur. Müqayisə üçün yada salaq ki, transmilli cinayət hüququnun mühüm ilkin mənbəyi sayılan Nürnberq Tribunalının Nizamnaməsində soyqırım cinayətinin adı çəkilməyərək, yalnız əlamətləri insanlıq əleyhinə cinayətlərin sırasında qeyd edilirdi.

Qloballaşan dünyada ekoloji fəlakətlər bütün dövlətləri və qeyri-hökumət təşkilatlarını narahat edən əsas problemlərdən birinə çevrilmişdir və

ümid etmək olar ki, yaxın gələcəkdə ekosid beynəlxalq cinayətlərin müstəqil bir növü kimi hüquqi qiymətini alacaq. Məsələn, “Stop ekosid” adlı beynəlxalq fondun təşəbbüsü ilə bir qrup beynəlxalq hüquqşünas 22 iyun 2021-ci il tarixdə ekosidi beynəlxalq cinayətlərin beşinci növü kimi (təcavüz, soyqırım, insanlıq əleyhinə cinayətlər, müharibə cinayətləri ilə yanaşı) tanımaq haqqında BCM-nə müraciət edib [20]. Hal-hazırda ekosidi beynəlxalq cinayət kimi tanımağı BCM-in 21 üzvü (Belçika, Yeni Zelandiya, Finlandiya, Panama, Böyük Britaniya, İspaniya, Kanada, Fransa, İsveç və s.), Roma Papası (Vatikan) və Avropa İttifaqının rəhbər strukturları dəstəkləyir [27].

Beləliklə, güman etmək olar ki, ekosid BCM-in Roma Statutunda təsbit olunan beynəlxalq cinayətlərin sırasına daxil edildikdə, bu əməli (yəni genişmiqyaslı ekoloji fəlakətə səbəb olan hərəkətləri (hərəkətsizliyi) sülh zamanı da (yəni indiki kimi yalnız silahlı münaqişə zamanı yox) törədənlərə qarşı beynəlxalq mühakimə tətbiq oluna biləcək. Bununla da genişmiqyaslı ekoloji fəlakətə səbəb olan hərəkətlər (hərəkətsizlik), sülh və bəşəriyyətin təhlükəsizliyinə qəsd edən müstəqil beynəlxalq cinayət növü kimi tövsif olunacaq.

Hal-hazırda isə ekosid sülh və bəşəriyyətin təhlükəsizliyinə qəsd edən cinayət kimi yalnız bir sıra dövlətlərin cinayət qanunlarında kriminallaşdırılıb. Bunların sırasına Vyetnam, Belarus, Gürcüstan, Moldova, Ukrayna, RF, Qırğıstan, Özbəkistan, Qazaxıstan və s. daxildir [23]. Məsələn, RF (maddə 358), Qazaxıstan (maddə 169), Qırğızıstan (maddə 409), Moldova (maddə 136) və s. dövlətlərin cinayət qanunvericiliklərində ekosid beynəlxalq cinayətlərin müstəqil bir növü kimi müəyyən edilir.

Uzun müddət Ermənistanın işğalı altında qalan ərazilərdə təbii ehtiyatların quldurcasına istismarı ətraf mühitə ciddi zərbə vurub. Belə ki, flora və faunanın məhv edilməsi, həmçinin meşələrdə nadir ağacların kökündən kəsilməsi, torpaq və su resurslarının çirklənməsi, regionda faydalı qazıntı yataqlarının qanunsuz istismarı nəticəsində talan edilməsi ekoloji tarazlığı kəskin şəkildə pozaraq, Qarabağın və ətraf rayonların ekosistemini qəsdən məhv edib. Ətraf mühitə qəsdən geniş, uzun sürən və ciddi ziyan vuran bu əməllərin mütləq əksəriyyəti silahlı münaqişə zamanında yox, məhz işğal dövründə törədilib. Törədilən ekoloji cinayətlərin qlobal xarakterini nəzərə alaraq, onlar bütün regionun və ümumiyyətlə, bəşəriyyətin təhlükəsizliyinə qəsd edən ekoloji fəlakət (ekosid) kimi hüquqi qiymətini almalıdır. 30 ildən artıq Azərbaycanın milli ekoloji təhlükəsizliyinə qəsd edən şəxslər cinayət məsuliyyətinə cəlb edilməlidirlər. Ekosid əməlinin beynəlxalq cinayət statusunda qüvvədə olan CM-də kriminallaşdırılması buna hüquqi imkan yaradacaq.

II Qarabağ müharibəsində Azərbaycanın qələbəsini rəsmiləşdirən 10 noyabr 2020-ci il tarixli üçtərəfli (Azərbaycan-Rusiya-Ermənistan) Bəyanatın 3-cü bəndinə əsasən [25] Rusiya sülhməramlılarının müvəqqəti yerləşdirildiyi Qarabağ zonasında ekoloji təhlükə davam etdiyinə görə, Azərbaycanın eko-

aktivistləri **Laçın-Xankəndi yolunda fasiləsiz 138 gün ərzində (12 dekabr 2022-ci ildən 2023-cü ilin 28 aprelində)** “Stop ekosisid” şüarı altında aksiya keçiriblər. Bu aksiyanın nəticələrindən biri də beynəlxalq birliyin diqqətini Rusiya sülhməramlılarının müvəqqəti nəzarəti altında olan Azərbaycan ərazilərində ətraf mühitə qəsdən geniş ciddi ziyan vuran cinayətlərin törədilməsinə cəlb etmək idi.

Yuxarıda qeyd edilənləri nəzərə alaraq, bir daha vurğulayırıq ki, bu xüsusda BCM-in Roma Statutunun yurisdiksiyasına daxil olub-olmamasından asılı olmayaraq Azərbaycan Respublikasının CM-də ekosisidin beynəlxalq cinayətlərin müstəqil bir növü kimi kriminallaşdırılması son dərəcə zəruridir [11, 13-14].

Urbisid

Soyqırım (genosid) termininə bənzər yaranmış urbisid (latınca *urbicide*: “*urbs*” – şəhər və “*caedere*” – “öldürürəm, məhv edürəm” sözlərinin birləşməsidir) şəhərin qəsdən dağılmasını, məhv edilməsini ifadə edir [25].

II Qarabağ müharibəsindən sonra bütün dünya qarşısında sübut olundu ki, Ermənistanın təcavüzkar siyasəti nəticəsində işğal edilmiş ərazilərdə soyqırım, əhalini məhv etmə, etnik təmizləmə, insanları yoxa çıxarma (I Qarabağ müharibəsində 4 minə yaxın itkin düşmüş şəxs qeydə alınıb) cinayətlərinin törədilməsi ilə bərabər, yerli əhali olan azərbaycanlıların yaşayış evləri və digər tikililəri, ümumilikdə, xeyli sayda şəhər və kəndləri qərəzli şəkildə məhv edilib.

Qədim tarixə malik olan Ağdam, Füzuli, Cəbrayıl, Zəngilan şəhərləri və digər yaşayış məntəqələri yer üzündən siliniblər. Bağanis Ayrım, Kərkicahan, Meşəli, Malibəyli və Quşçular, Qaradağlı, Ballıqaya, Xocalı və s. yerlərdə törədilən soyqırım cinayəti ilə yanaşı, işğal olunan Qarabağın və ətraf rayonların şəhərləri, şəhər tipli qəsəbələri, digər böyük yaşayış məntəqələri də erməni vəhşiliyinin nümunəsi olaraq, urbisid cinayətinin canlı təsviri və etirafıdır.

Ermənistan tərəfindən 30 ilə yaxın işğal müddətində azərbaycanlıların yaşadıkları şəhər və digər yaşayış məntəqələrinin, onların kritik infrastrukturlarının, qədim memarlıq abidələrinin, məzarlıqlarının məhv edilməsi bir məqsədlə törədilib: doğma dədə-baba torpaqlarından didərgin düşmüş əhəlinin həmin yaşayış yerlərinə qayıtmasını mümkünə etmə, zaman keçdikdən sonra erməni xislətilə onların bu yerlərdə daimi yaşamaqlarını inkar edib, bu əraziləri “qədim ermənistan torpağı” elan etməkdir.

Müharibə, soyqırım və qlobal siyasət məsələləri üzrə araşdırmaları ilə tanınan ingilis sosioloqu və akademik Martin Şou “Şəhərin yeni müharibələri: urbisid və soyqırım” kitabında qeyd edir: “Urbisid müasir müharibələrdə şəhər mühitinin canlılığını, əhalisinin davamlılığını və şəhərsalma sahəsinin məhv edilməsini nəzərdə tutan cinayətdir [10].

“Urbisid” termini hüquqi cəhətdən nisbətən yeni termin olsa da (əsasən XX əsrin 90-cı illərinin əvvəlində keçmiş Yuqoslaviyada Dubrovnik, Vukovar, Mostar, Sarayevo kimi şəhərlərin dağıdılması ilə əlaqədar qeyd edilib), tarixdə dəfələrlə belə hadisələr baş vermişdir. Romalılar tərəfindən Karfaqenin yerlə-yeksən edilməsi, İkinci Dünya müharibəsi zamanı Polşanın Varşava şəhərinin, Almaniyanın Drezden şəhərinin, Yaponiyanın Xirosima və Naqasaki şəhərlərinin xüsusi hərbi zərurət olmadan bombalanması – ətrafdakı hər şeyin bilərəkdən məhv edilməsi məqsədini daşıyırdı. Suriyada baş verən silahlı münaqişələr nəticəsində qədim tarixə malik olan Hələb şəhərinin qəsdən dağıdılması bəzi alimlər (Robert Templer və Əl-Hakam Şaar) tərəfindən məhz urbisid kimi qiymətləndirilmişdir [4; 7].

Yuqoslaviya üzrə Tribunalda Slobodan Miloseviçə, digər itthamlarla yanaşı, beynəlxalq təcrübədə ilk dəfə olaraq “Vukova şəhərinin mənasız olaraq dağıdılması” ittihamı irəli sürülmüşdür. Lakin o, hökm çıxarılanadək 11 mart 2006-cı il tarixdə Haaqa həbsxanasında vəfat etmişdir.

Haqlı qeydlərə görə, Ermənistanın işğalçı dairələrinin məqsədi Azərbaycanın ayrılmaz hissəsi olan, 22 noyabr 1991-ci il tarixdə ləğv edilmiş Dağlıq Qarabağ Muxtar Vilayətinin ətrafında yerləşən ərazilərimizdə soydaşlarımızın yaşaması üçün həyatı əhəmiyyətli bütün şəraiti məhv etmək, bununla da doğma dədə-baba torpaqlarından didərgin düşmüş köçkünlərimizin həmin torpaqlara qayıtmasını mümkün etməklə olmuşdür [6, 163].

Rəsmi mənbələrdən məlum olan faktıdır ki, Ermənistanın otuz ilə yaxın davam edən işğalçılıq siyasəti nəticəsində Azərbaycan Respublikasının 12 min kvadrat kilometrlik ərazisində ümumilikdə 900 yaşayış məntəqəsi, 150 min yaşayış evi və mənzil, 7093 ictimai bina, 1107 təhsil müəssisəsi, 855 uşaq bağçası, 521 tibb müəssisəsi, 4 sanatoriya-müalicə kompleksi, 2 000 km qaz xətti, 7568 km su xətti, 34 paylayıcı qurğu, 76 940 elektrik xətti, 5198 km avtomobil yolları, 348 ədəd körpü, 28 980 km kabel-kanalizasiya qurğuları, Azərbaycan Dəmir Yollarının Yevlax-Ağdam-Xənkəndi, İmişli-Mincivan-Ağbənd və digər sahələrinin ümumilikdə 325,8 km hissəsi, bu sahələrdə olan stansiya binaları, dispetçer məntəqələri məhv edilmiş, 2389 sənaye obyektini dağıdılmış, yararsız hala salınmış və qarət edilmişdir [4].

İşğaldan əvvəl 40 mindən çox əhalisi olan Ağdam şəhəri hələ 2008-ci ildə “Lonely Planet” jurnalı tərəfindən “Qafqaz Hiroşiması” adlandırılmış, 2010-cu ildə isə “Əl-Cəzirə” internet nəşri Ağdamı “ruhlar şəhəri” siyahısına salmışdır [24].

BMT-nin Təhlükəsizlik Şurası tərəfindən 1993-cü ildə Ağdamın işğalını qəti şəkildə pisləyən və Ermənistan qoşunlarının çıxarılmasını tələb edən 853 sayılı Qətnamənin qəbul edilməsinə baxmayaraq, işğalçı Ermənistan buna məhəl qoymamışdır. İşğal nəticəsində Ağdam şəhərində və rayonun kəndlərində bütün yaşayış evləri, ictimai binalar, məktəblər, uşaq bağçaları, xəstə-

xanalar, istehsalat müəssisələri talan edilmiş, dağıdılmış və yandırılmışdır.

Təcavüz cinayəti (maddə 100), soyqırım (maddə 103), əhalini məhv etmə (maddə 105) kimi beynəlxalq cinayətlərə mahiyyətə və ictimai təhlükəliliyinin xarakteri və dərəcəsinə görə yaxın olan urbisid hal-hazırda heç bir hüquq sistemində müstəqil cinayət növü kimi kriminallaşdırılmayıb.

Bununla belə, urbisid cinayətinin bəzi əlamətləri silahlı münaqişələri tənzimləyən bir sıra beynəlxalq aktlarda qeyd edilib: “Quruda müharibə qanunları və adətləri haqqında” 18 oktyabr 1907-ci il tarixli Haaqa konvensiyasında (23-cü maddənin “j” bəndi) (“Düşmən əmlakını məhv etmək və ya ələ keçirmək, əgər bu cür məhv və ya ələ keçirmə hərbi zərurətdən irəli gəlmirsə, qadağan olunur” müddəası), “Müharibə zamanı mülki əhalinin müdafiəsi haqqında” 12 avqust 1949-cu il tarixli IV Cenevrə Konvensiyasında (53, 147-ci maddələr) (“İşğalçı Dövlət tərəfindən ayrı-ayrı şəxslərin və ya dövlətin, icmaların, yaxud ictimai və ya kooperativ təşkilatların fərdi və ya kollektiv mülkiyyətdə olan hər hansı bir daşınar və ya daşınmaz əmlakının hərbi əməliyyatlar üçün zərurət olmadan məhv edilməsi qadağan edilir”, “Hərbi zərurət olmadan qanunsuz, əsassız və geniş miqyasda dağıntıların aparılmasını və mülki şəxslərin əmlakının məhimsənilməsi qadağan edilir” müddəaları), (4) Cenevrə Konvensiyalarına 8 iyun 1977-ci il tarixli Əlavə Protokollarda, 14 may 1954-cü il tarixli “Silahlı münaqişə zamanı mədəni sərvətlərin qorunması haqqında” Haaqa Konvensiyasında və ona əlavə edilmiş 26 mart 1999-cu il iki Protokolda və s.

Azərbaycan Respublikasının CM-də, ekosid cinayətinə münasibətdə olduğu kimi, urbisid cinayətinin əlamətləri müharibə cinayətlərinin tərkibi kimi 116-cı maddə ilə (silahlı münaqişə zamanı beynəlxalq humanitar hüquq normalarını pozma) məsuliyyət yarada bilər. Bunların sırasına “mühüm dağıntılara səbəb ola bilən müharibə üsullarından istifadə etmə” (maddə 116.0.1); “hərbi zərurətdən irəli gəlməyən genişmiqyaslı dağıntılar törətmə” (maddə 116.0.6); “müdafiə olunmayan ərazilərə, yaşayış məntəqələrinə və silahsızlaşdırılmış zonalara hücum etmə” (maddə 116.0.7); “hərbi hədəf olmayan, aydın görünən və fərqləndirilən dini, təhsil, elm, xeyriyyə, tibb obyektlərinə, xəstə və yaralıların yerləşdirildiyi yerlərə hərbi zərurət olmadan hücum etmə” (maddə 116.0.8); “dağıdılması mülki əhali arasında böyük itkilərə səbəb ola bilən və ya mülki obyektlərə əhəmiyyətli zərər vura bilən qurğulara hücum etmə” (maddə 116.0.12) əməllərini daxil etmək olar.

Beləliklə, təəssüf ki, nə beynəlxalq hüquq normalarında, nə heç bir dövlətin cinayət qanunvericiliyində, o cümlədən Azərbaycan Respublikası da daxil olmaqla, şəhərləri dağılaraq məhv edilmiş dövlətlərdə urbisid müstəqil beynəlxalq cinayət kimi təsbit edilməyib və yalnız bəzi hallarda beynəlxalq humanitar hüququn normalarını ciddi pozan müharibə cinayətlərinin tərkibi kimi tövsif edilir. Yuxarıda qeyd etdiyimiz kimi, Azərbaycan Respublikasının

qüvvədə olan cinayət qanunvericiliyi də hələ ki bu mövqedədir (mad.116.0.1, 116.0.6, 116.0.7, 116.0.8, 116.0.12).

Bununla belə, mütləq qeyd etməliyik ki, müxtəlif zamanlarda və digər ölkələrdə törədilmiş urbisid kimi qəbul edilən əməllərdən fərqli olaraq, Azərbaycan şəhərlərinin və digər yaşayış məntəqələrinin məhv edilməsinin öz xüsusiyyətləri var:

1) Varşava, Mostar, Dubrovnik, Sarayevo, Hələb və s. şəhərlərdən fərqli olaraq Ağdam, Cəbrayıl, Fizuli, Zəngilan şəhərləri şiddətli hərbi tank döyüşlərinin və ya havadan bombalanmanın nəticəsində deyil, 1994-ci il 14 may tarixindən sonra, yəni rəsmən atəşkəs razılaşması haqqında Bişkek Protokolu imzalanandan sonrakı işğal dövründə, qəsdən planlı şəkildə Ermənistan tərəfindən tamamilə dağıdılıb, bütün kommunikasiya, kritik infrastrukturları ilə birgə məhv edilmişdir;

2) Misal olaraq yuxarıda göstərilən digər şəhərlərdən fərqli olaraq, işğal altında olan Azərbaycan şəhərləri 100% dağıdılmışdır, yəni tamamilə məhv edilmişdir. Məsələn, ən çox dağılan şəhərlərdən olan Mostarda (Bosniya və Herseqovina) binaların 90%-dan çoxu dağıdılmışdı. Ağdamda isə bir dənə də sökülüb dağıdılmamış bina qalmamışdır;

3) Urbisidə məruz qalan Azərbaycan şəhər və kəndlərinin əhalisinin bir qismi silahlı münaqişə zamanı həlak olmuş, qalan hissəsi isə Ermənistanın işğal etdiyi ərazilərdə etnik təmizləməyə məruz qalaraq, qanuni yaşayış yerlərindən didərgin salınmış və 30 ilə yaxın məcburi köçkün statusunda ölkənin digər yerlərində müvəqqəti məskunlaşmışdırlar.

4) Digər urbisidə məruz qalmış şəhərlərdən fərqli olaraq (məsələn, dağıdılmış Hələbdə şəhər əhalisinin bir qismi yaşamağına davam edir), Azərbaycan şəhərlərində işğaldan sonra yerli əhalinin yaşaması yalnız bu şəhərlər dövlət tərəfindən bərpa edildikdən və dinc əhalinin təhlükəsizliyi təmin olunduqdan sonra mümkün olacaq. Məsələn, II Qarabağ müharibəsinin bitməsindən sonra iki il yarım keçməyinə baxmayaraq, indiyə kimi yalnız Zəngilanın Ağalı kəndinə və Laçın şəhərinə əhalinin bir qisminin qayıdışı mümkün olub.

Urbisid cinayətinin Azərbaycan şəhərlərinə qarşı törədilməsinin fərqli xüsusiyyətlərini nəzərə alaraq, hesab edirik ki, Azərbaycan Respublikası bu əməli beynəlxalq cinayət statusunda müstəqil cinayət növü kimi milli cinayət qanunvericiliyində kriminallaşdıran ilk dövlət olmalıdır.

Bu nöqtəyi-nəzərdən çıxış edərək və müasir transmilli cinayət hüququnda soyqırım və insanlıq əleyhinə cinayətlərin avtonom xarakterini nəzərə alaraq, təklif edirik ki, urbisid sülh və bəşəriyyətin təhlükəsizliyinə qəsd edən əməl kimi CM-in VII Bölməsinin 16-cı fəslinə (Sülh və insanlıq əleyhinə cinayətlər) əlavə olunan 104-2-ci maddəsində kriminallaşdırılsın.

Dünya təcrübəsində ilkin olaraq məhz Azərbaycan Respublikasının cina-

yət qanunvericiliyində urbisid cinayətinin beynəlxalq cinayət statusunda kriminallaşdırılması bir daha beynəlxalq ictimaiyyəti Ermənistan tərəfindən tamamilə məhv edilmiş Azərbaycan şəhərlərinə diqqəti cəlb edəcək.

Qeyd edək ki, Bakı Dövlət Universitetinin Hüquq fakültəsi [4] Azərbaycan Respublikasının CM-ə “ekosid” və “urbisid” cinayətlərinin kriminallaşdırılması barədə təkliflə Azərbaycan Respublikasının Milli Məclisinə və Hüquqi Ekspertiza və Qanunvericilik Təşəbbüsləri Mərkəzinə müraciət etmiş, həmçinin müvafiq təkliflər media vasitəsilə geniş kütlə arasında işıqlandırılmışdır.

Bundan başqa, “Qara dəniz və Xəzər dənizi Regionu Ölkələri Hüquqşünasları Assosiasiyası”nın təşkilatçılığı ilə 2023-cü il 18 fevral tarixində “Dövlət. Cəmiyyət. Cinayətkarlıq” mövzusunda keçirilən beynəlxalq konfransda bizim tərəfimizdən Ermənistanın Qarabağda və ətraf rayonlarda törətdiyi beynəlxalq cinayətlərin qısa təhlili verilərək, bir daha milli cinayət qanunvericiliyimizdə ekosid və urbisid kimi əməllərin kriminallaşdırılmasının zəruriliyi əsaslandırılıb [13].

Mədəni irsi məhv etmə

Mədəni irsin kimliyinin itirilməsi məqsədilə azərbaycanlılara aid mədəni sərvətlərin məhv edilməsi və ya erməniləşdirmək niyyətilə talanması hələ XX əsrin əvvəllərindən indiki Ermənistan ərazisindəki tarixi torpaqlarımızdan başlayıb və Qarabağın və ətraf rayonların işğalı dövründə vəhşicəsinə davam edib.

Ermənilər Qarabağın və ətraf rayonların 30 ilə yaxın işğalı dövründə yalnız ətraf mühitə geniş və ciddi ziyan vurub, azərbaycanlılar yaşayan şəhərlər və digər yaşayış məntəqələrinin məhv edilməsi ilə kifayətlənməyiblər. Onlar 1949-cu il (4) Cenevrə Konvensiyalarının 1977-ci il I Əlavə protokolu ilə qadağan edilən “yandırılmış torpaq” müharibə taktikasından istifadə edərək, bununla zəbt edilən ərazilərin əslində onlara heç vaxt mənsub olmadığını sübut ediblər. İşğal altında olan ərazilərdə Azərbaycan xalqına mənsub olan mədəni irsin qərəzli şəkildə ardıcılıqla illər boyu məhv edilməsi bunu sübut edən təkzib olunmaz faktdır.

Belə ki, Azərbaycanın Qarabağ bölgəsi və ətraf rayonların işğalı nəticəsində Azərbaycanın 23 muzeyinə məxsus 86307 eksponat, 4 şəkil qalereyasına məxsus 371 rəsm əsəri, 927 kitabxanaya məxsus 4,6 milyon kitab, 13 arxivə məxsus 260 000 sənəd, 5300 memarlıq abidəsi, o cümlədən 2261 arxeoloji abidə, 50 000 ədəd şəxsi kolleksiyalarda saxlanan tarixi əhəmiyyətli mədəni sərvətlər Ermənistan tərəfindən talanaraq məhv edilib. Ermənilər tərəfindən məqsədli şəkildə onlarla kurqanın, insan məskənlərinin, qəbiristanlıqların, inanc yerlərinin, müsəlman dini abidələrinin və digər arxeoloji abidələrin tamamilə məhv edilməsi Azərbaycan tarixinə və mədəniyyətinə ciddi zərbə vurmuşdur. İlk hesablamalara görə Azərbaycanın tarix və mədəniyyət

abidələrinə Ermənistan tərəfindən vurulmuş zərərin ümumi miqdarı 177 milyard ABŞ dolları təşkil edir [3].

Məsələn, tarixi hadisələri saxtalaşdırmaq və işğal edilən əraziləri “erməniləşdirmək” məqsədilə ermənilər xaricdən arxeoloji ekspedisiyaları Xocavənd rayonundakı Azıx mağarasında, Ağdamın Şahbulaq qalası yaxınlığında qanunsuz arxeoloji qazıntılar aparmağa cəlb etmişdilər. Azərbaycan Respublikasının Baş Prokurorluğu tərəfindən açılmış cinayət işinin materiallarına görə, “Xocalı, Ağdam rayonunda Üzərliktəpə, Füzuli rayonunda Qaraköpək kurqanları və digər tarixi mədəniyyət abidələri, eləcə də arxeoloji qazıntılar zamanı aşkarlanmış ümumdünya əhəmiyyətinə malik 100 mindən artıq qiymətli və nadir eksponat məhv edilib və talanıb”.

Beynəlxalq təşkilatlar arasında ilkin olaraq Ermənistanın Azərbaycana qarşı təcavüzünü tanıyan İslam Əməkdaşlıq Təşkilatı işğal olunmuş torpaqlarımızda islam tarixi və mədəniyyət abidələrinin, məscidlərin məhv edilməsi haqqında bir neçə Qətnamələr qəbul etmişdir [9].

BMT-nin “Mədəniyyət sərvətlərinin qanunsuz olaraq gətirilməsinin, çıxarılmasının və onların üzərində mülkiyyət hüququnun başqasına verilməsinin qadağan edilməsinə və qarşısının alınmasına yönəldilmiş tədbirlər haqqında” 14 noyabr 1970-ci il tarixli Konvensiyasına əsasən hər bir dövlətin arxeologiya, qədim dövr, tarix, ədəbiyyat, incəsənət və elm üçün əhəmiyyətə malik hesab edildiyi dini və ya dünyəvi səciyyəli sərvətlər mədəniyyət sərvətləri sayılır (maddə 1). Bundan əlavə, bu Konvensiyada qeyd edilir ki, hər bir xalqın mədəni irsi üçün böyük əhəmiyyət kəsb edən memarlıq ansambları (həmçinin dini abidələr), incəsənət əsərləri, bədii, tarixi və ya arxeoloji əhəmiyyəti olan əlyazmalar, kitablar və digər əşyalar, həmçinin elmi kolleksiyalar və ya kitab və arxiv materialları, onların saxlandığı və ya sərgiləndiyi muzeylər, kitabxanalar və s. binalar mədəni sərvətlər sayılır.

Yuxarıda qeyd edilən 1970-ci il tarixli Konvensiyadan başqa mədəni sərvətlərin beynəlxalq-hüquqi müdafiəsi aşağıdakı beynəlxalq aktlarla tənzimlənir: “Silahlı münaqişələr zamanı mədəni sərvətlərin qorunmasına dair” 1954-cü il tarixli Konvensiya, UNESCO-nun “Dünya mədəni və təbii irsinin qorunmasına dair” 1972 il tarixli Konvensiya, “Arxeoloji irsin qorunmasına dair” 1992-ci il tarixli Avropa Konvensiyası, UNESCO-nun “Mədəni mülkiyyətin qanunsuz olaraq ölkəyə gətirilməsi, ölkədən çıxarılması və mülkiyyət hüququnun qanunsuz şəkildə başqasına verilməsinin qadağan olunması və qarşısının alınmasına yönəlmiş tədbirlər haqqında” 1970-ci il tarixli Konvensiya və s.

Azərbaycan Respublikasının “Tarix və mədəniyyət abidələrinin qorunması haqqında” 10 aprel 1998-ci il tarixli Qanunda (maddə 2), “Mədəniyyət haqqında” 21 dekabr 2012-ci il tarixli Qanunda (maddə 1) milli mədəni irsin, maddi və qeyri-maddi mədəni irsin, mədəni sərvətlərin və s. anlayışları verilir.

Tarixən maddi, qeyri-maddi, dini və s. mədəni sərvətləri məhv edilən, erməniləşdirmək niyyətilə talanan Azərbaycanın cinayət hüququnda bu əməl, yəni mədəni irsi məhv etmə, xüsusi olaraq müstəqil cinayət növü kimi kriminallaşdırılmayıb.

Azərbaycan Respublikasının 1999-cu il CM-in 246 (tarix və mədəniyyət abidələrini qəsdən məhv etmə və ya korlama), 183 (xüsusi dəyəri olan əşyaları talama) və 116-cı (silahlı münaqişə zamanı beynəlxalq humanitar hüquq normalarını pozma) maddələrində məsuliyyət müəyyən edən əməlləri və mahiyyətə soyqırım, ekosid, urbisid cinayətlərinə yaxın olan və bizim tərəfimizdən kriminallaşdırılması təklif edilən “mədəni irsi məhv etmə” əməlini şərh etməyə ehtiyac var.

CM-in 246-cı maddəsində dövlət tərəfindən mühafizə olunan tarix və mədəniyyət abidələrini qəsdən məhv etmə və ya korlamaya görə cinayət məsuliyyəti nəzərdə tutulub. Bu əməlin cinsi obyekt kimi ictimai təhlükəsizliyi və ictimai qaydanı təmin edən ictimai münasibətlər, növ obyekt kimi ictimai mənəviyyət, bilavasitə obyekt kimi isə tarix və mədəniyyət abidələrini qorunub saxlanılmasını təmin edən ictimai münasibətlər çıxış edir [2, 391]. Tarix və mədəniyyət abidələrini qəsdən məhv etmə və ya korlama beynəlxalq xarakterli cinayətdir, cinayətin predmetini təşkil edən tarix və mədəniyyət abidələri xüsusi statusa malikdirlər və iki zəruri əlamətlə (maddi və hüquqi) səciyyələnilirlər [19, t.2, 274-275].

CM-in 183.1-ci maddəsində xüsusi tarixi, elmi, ədəbi və ya mədəni dəyəri olan əşyaları və ya sənədləri üsulundan asılı olmayaraq talama, 183.2-ci maddəsində isə talanmış əşyaların və ya sənədlərin məhv olmasına, korlanmasına və ya dağıdılmasına səbəb olduqda məsuliyyət müəyyən edilir. Bu əməlin predmetini mədəni sərvət hesab olunan əşyalar və sənədlər təşkil edir, cinsi obyekt kimi iqtisadi sahədəki münasibətlər, növ obyekt kimi mülkiyyət münasibətləri, əsas bilavasitə obyekt xüsusi dəyər daşıyan özgə əmlakının qorunmasına yönəlmiş ictimai münasibətlər, əlavə bilavasitə obyekt kimi isə mədəni irsin mühafizəsi sahəsində ictimai münasibətlərdir [19, t.1, 609].

Hər iki əməlin (mad.183, 246) CM-in müxtəlif bölmə (IX və X) və fəsilələrində (23 və 27) kriminallaşdırılması onların predmetinin xüsusi dəyəri ilə əsaslandırılır və onların hər ikisi beynəlxalq xarakterli cinayətlərdir.

Azərbaycan xalqının mədəni sərvətlərinin məhv edilməsi Azərbaycan Respublikasının qüvvədə olan CM-in müharibə cinayətlərinin sırasında sistemləşən aşağıdakı maddələr üzrə tövsiyə edilir:

“116.0.8-1. hərbi zərurət olmadan qəsdən mədəni sərvəti, o cümlədən gücləndirilmiş mühafizə altında olan mədəni sərvəti hücum obyektinə çevirmə, yaxud gücləndirilmiş mühafizə altında olan mədəni sərvətdən və ya ona bilavasitə bitişik ərazilərdən hərbi əməliyyatların dəstəklənməsi üçün istifadə etmə;

116.0.8-2. mədəni sərvəti qəsdən böyük həcmdə dağıtma və ya mənim-səmə, yaxud mədəni sərvətə münasibətdə oğurluq, soyğunçuluq, qanunsuz mənim-səmə və ya vandalizm aktları törətmə;

116.0.8-3. mədəni sərvəti işğal edilmiş ərazidən qanunsuz çıxarma, yaxud həmin ərazidə olan mədəni sərvətə mülkiyyət hüququnu başqasına vermə və ya ona xitam vermə; mədəni sərvətin bilavasitə qorunması, uçotu və ya saxlanması tələb edildiyi hallar istisna olmaqla, işğal edilmiş ərazidə hər hansı arxeoloji qazıntı aparma; mədəni sərvətin mədəni, tarixi və ya elmi xarakterini gizlətmək və ya məhv etmək məqsədi ilə onu modifikasiya etmə və ya ondan istifadə növünü dəyişdirmə”.

Fikrimizcə, milli cinayət qanunvericiliyimizdə ekosid və urbisid əməllərinin beynəlxalq cinayətlərin müstəqil növləri kimi kriminallaşdırılması ilə yanaşı, xalqımızın mədəni irsini təşkil edən maddi xarakterli mədəni sərvətlərinin məqsədli şəkildə qəsdən məhv edilməsi, yalnız müharibə cinayətlərinin tərkibi olaraq məhdudlaşdırılmamalıdır.

Azərbaycan tarixinin istər keçmiş, istərsə də son 30 illik reallığı sübut edir ki, bu əməllər yalnız silahlı münaqişə zamanı yox, həmçinin sülh zamanı (yəni rəsmi olaraq 1994-cü ildə atəşkəs elan edildikdən sonra) işğal olunan ərazilərdə məqsədli şəkildə törədildiyinə görə, onlar beynəlxalq cinayətlərin müstəqil bir növü olaraq “mədəni irsi məhvetmə” kimi kriminallaşdırılmalıdır. Hər halda Azərbaycan ərazisində son 30 ildə Ermənistan tərəfindən məqsədli şəkildə geniş miqyasda mədəni sərvətlərimizin məhv edilməsi, talanması və saxtakarlıqla “özünüküləşdirilməsi” danılmazdır və real faktlarla sübut olunur.

Hüquq ədəbiyyatında, müxtəlif internet informasiya resurslarında tez-tez “mədəni soyqırım” (“культуроцид”, “culturalcide”) termininə rast gəlinir [21, 373-383]. Əslində bu terminin yaradıcısı kimi Rafael Lemkini hesab etmək olar. O, bir qrup insanın mədəni, dil və dini xüsusiyyətlərinin məhv edilməsini mədəni soyqırım kimi qəbul edirdi [26].

Bizim təklif etdiyimiz “mədəni irsi məhvetmə” anlayışı “mədəni soyqırım” terminindən daha dəqiq və genişdir, çünki nəinki Qarabağ və ətraf rayonların işğal olunan ərazilərində məhv edilən, talanan və erməniləşdirilən mədəni sərvətləri, həmçinin də Rus İmperiyası və sovet hakimiyyəti tərəfindən Azərbaycanın tarixi torpaqlarında yaradılan Ermənistanın indiki ərazisində məhv edilən mədəni sərvətləri də əhatə edir.

Bu xüsusda nəzərə almaq lazımdır ki, Ermənistan və onların havadarları yüz ildən artıq “erməni soyqırımı” təşviqatına son vaxtlar aktiv şəkildə “культуроцид”i də əlavə edib, bütün dünyaya bu haqda haray çəkirlər.

Bununla əlaqədar II Qarabağ müharibəsində Azərbaycanın parlaq qələbəsini həzm edə bilməyən Avropa Parlament Assambleyası 10 mart 2022-ci il tarixdə qərarlı, həqiqətin tam əksini özündə ifadə edən Qətnamə qəbul edib [1].

Bu Qətnamə ikili standartların parlaq nümunəsi olaraq Ermənistan tərəfindən 30 il ərzində “yandırılmış torpaq” taktikasından istifadə edərək yerli əhali olan azərbaycanlıların yaşayış məntəqələrinin, tarixi abidələrin və islam dini məbədlərinin, qəbiristanlıqların və s. maddi-mədəni, təbii sərvətlərin məhv edilməsini görməməzliyə vurub, anti-Azərbaycan və anti-müsəlman isteriyası ilə 44 günlük II Qarabağ müharibəsində “məhv edilən” erməni mədəni irsinə qarşı şəkildə diqqəti cəlb etməyi çalışır. Halbuki, 30 ilə yaxın işğal dövründə zəngin və qədim tarixi olan Azərbaycan xalqının mədəni irsinin məhv edilməsi faktlarla sübuta yetirilib və beynəlxalq təşkilatlar, xarici ölkələrin nümayəndələri işğaldan azad olunan ərazilərdə bunu şəxsən seyr ediblər. Bütün bunlar IV Cenevrə Konvensiyasının (maddə 27 və s.), “Silahlı münaqişə zamanı mədəni mülkiyyətin qorunması haqqında” 1954-cü il tarixli Haaqa Konvensiyasının, Avropa Şurasının “Arxeoloji irsin mühafizəsi haqqında” 1992-ci il tarixli Konvensiyasının, UNESCO-nun “Ümumdünya mədəni və təbii irsin mühafizəsi haqqında” 1972-ci il tarixli Konvensiyasının müddəalarının pozulması kimi qiymətləndirilməli və beynəlxalq hüquqi, mülki və cinayət məsuliyyətinə səbəb olmalıdır.

Mədəni irsi məhv etmə cinayətini beynəlxalq cinayətin müstəqil növü kimi, CM-in VII Bölməsinin 16-cı fəslinə ekosisid və urbisiddən sonra əlavə olunan 104-3-cü maddədə əks olunmasını təklif edirik. Bu halda bu cinayətin cinsi, növ və bilavasitə obyektləri aşağıda göstəriləni kimi müəyyən olunacaq.

Mədəni irsi məhv etmə cinayətinin cinsi obyektini qismində sülh və bəşəriyyətin təhlükəsizliyini təmin edən münasibətlər, növ obyektini isə soyqırım və insanlıq əleyhinə cinayətlərdə olduğu kimi, beynəlxalq hüququn “*jus cogens*” imperativ gücə malik insan hüquqlarına və əsas azadlıqlarına hörmət prinsipini təmin edən ictimai münasibətlər təşkil edir. Əsas bilavasitə obyektini isə hər bir xalqın formalaşmasında mühüm rol oynayan, onun unikallığını xarakterizə edən və nəsildən-nəsilə ötürülən maddi və mənəvi sərvətlərin təhlükəsizliyini təmin edən ictimai münasibətlərdir.

Beləliklə, kriminalaşdırılmasını təklif etdiyimiz mədəni irsi məhv etmə cinayəti (maddə 104-3) tarix və mədəniyyət abidələrini qəsdən məhv etmə və ya korlama (maddə 246), xüsusi dəyəri olan əşyaları talama (maddə 183) və silahlı münaqişə zamanı beynəlxalq humanitar hüquq normalarını pozma (maddə 116.8-1, 116.8-2, 116.8-3) əməllərindən fərqləndirən və bu cinayətin məhz beynəlxalq cinayətlərin sisteminə müstəqil cinayət növü kimi daxil edilməsini (yəni CM-in VII Bölməsinin 16-cı fəslinə) aşağıdakı əlamətlərlə şərtləndiririk:

1) Mədəni irsi məhv etmə cinayəti tərkibin zəruri əlaməti olan xüsusi məqsədlə törədilir: hər hansı bir xalqın, etnos və ya millətin mədəni kimliyinin itirilməsi məqsədi ilə (246-cı maddədə təsbit olunan əməldən fərqliliyi).

2) Mədəni irsi məhv etmə cinayətinin obyektiv cəhətini təşkil edən digər

hərəkətlərdən biri – mədəni sərvətlərin talanması tərkibin zəruri əlaməti olan xüsusi niyyətlə törədilir: özününküləşdirmək niyyətilə ilə (183-cü maddədə təsbit olunan əməldən fərqliliyi);

3) Mədəni irsi məhv etmə cinayəti avtonom xarakterə malikdir, yəni həm sülh zamanı, həm də müharibə zamanı törədilə bilər (116.0.8-1, 116.0.8-2, 116.0.8-3-cü maddələrdə təsbit olunan əməllərdən fərqliliyi).

Beləliklə, Azərbaycan Respublikasının CM-in VII Bölməsinin eyniadlı 16-cı fəslinə (Sülh və insanlıq əleyhinə cinayətlər) 104-cü (soyqırımın törədilməsinə təhrik etmə) maddədən sonra 104-1, 104-2 və 104-3 maddələrin əlavə olunması təklif edilir [12, 278-279].

Yeni kriminallaşdırılmaları təklif olunan əməllərin beynəlxalq cinayətlərin müstəqil bir növü kimi (bu halda beynəlxalq cinayətlər aşağıdakı kimi təsnif olunacaq: təcavüz, soyqırım, ekosid, urbisid, mədəni irsin soyqırımı, insanlıq əleyhinə cinayətlər, müharibə cinayətləri) və ya insanlıq əleyhinə cinayətlərin sistemi çərçivəsində təsbiti (əslində bu prinsipial bir fərq deyil), Azərbaycan Respublikasının cinayət qanunvericiliyində bu sahədə olan boşluğu aradan qaldıracaq. 30 il ərzində işğal olunan ərazilərdə törədilən ekosid, urbisid, mədəni irsi məhv etmə kimi əməllərin CM-in VII Bölməsinin normativ məzmununa daxil edilməsi onlara milli qanunvericilik üzrə beynəlxalq cinayətlərin statusunu şamil edəcək: fiziki şəxslərin fərdi cinayət məsuliyyəti (maddə 3); universal yurisdiksiya (maddə12.3); beynəlxalq cinayətlərə görə məsuliyyətə cəlb etmə müddətinin keçməsinin tətbiq edilməməsi (maddə 75.5); beynəlxalq cinayətlərə görə cinayət qanununun geriyə qüvvəsi (Azərbaycan Respublikasının 12 may 2006-cı il tarixli Konstitusiyaya Qanunu) müddələrinin tətbiqini.

Bundan başqa, ekosid, urbisid, mədəni irsi məhv etmə cinayətlərinə görə hüquqi şəxslərin də məsuliyyəti müəyyən olunmalıdır və CM-in 99-4.5-ci maddəsində göstərilən əməllərin siyahısına 104-1, 104-2, 104-3 maddələri daxil edilməlidir.

Özü-özlüyündə isə 104-1, 104-2, 104-3 maddələr 116-cı maddənin müvafiq hissələrinə münasibətdə ümumi və xüsusi normaların rəqabəti kimi qəbul olunacaqlar. Bu cinayətlər müharibə zamanı törədildikdə, əməl 116-cı maddənin (xüsusi norma) müvafiq hissələri (mad.116.0.2; 116.0.1, 116.0.6, 116.0.8; 116.0.8-1, 116.0.8-2, 116.0.8-3) üzrə silahlı münaqişə zamanı beynəlxalq humanitar hüquq normalarını pozma kimi tövsif olunacaq.

ƏDƏBİYYAT

1. Azərbaycan Respublikası Milli Məclisinin Beynəlxalq münasibətlər və parlamentlər-arası əlaqələr komitəsinin Avropa Parlamentinin 10 mart 2022-ci il tarixli qətnaməsinə dair Bəyanatı. URL: <https://www.meclis.gov.az/news.php?id=3955&lang=az>
2. Azərbaycan Respublikasının Cinayət Məcəlləsinin Kommentariyası: iki hissədə. - Bakı: Hüquq yayıni evi, - 2021, - II hissə, - 808 s.

3. Azərbaycan Gənclər Fondu. URL: <https://youthfoundation.az/36971/?lang=en>
4. BDU-nun Hüquq fakültəsi Cinayət Məcəlləsinə dəyişikliklə bağlı təkliflər hazırlayıb. URL: <https://www.e-huquq.az/az/news/qanunvericilik/61094.html> (12.01.2023);
5. Əhmədov E.İ. Ermənistanın Azərbaycana təcavüzü: üç cilddə. Bakı: Elmin İnkişafı Fondu, 2015. 2 cild - Etnik təmizləmə, soyqırım, terror, işğal. - 403 s.
6. Əhmədov M., Qasımoğlu Y. Urbisidin sülh və insanlıq əleyhinə olan cinayət kimi tanınmasının aktual problemləri / International Conference: XXI century, new challenges and modern development tendencies of law, December 21-22, 2021, BSU. – Bakı: - 2022, - s.163-172
7. Əliyev Z. “Respublika” qəzetinə “Müləhizələr və təkliflər: ekosid və urbisid bəşəriyyətin təhlükəsizliyinə qəsd edən əməllərdir” adlı müsahibə. URL: <https://respublika-news.az/news/mulahizeler-ve-teklifler-ekosid-ve-urbisid-beseriyetin-tehlukesizliyi-qesd-eden-emellerdir> (17.01.2023)
8. Heydər Əliyevin Azərbaycana rəhbərliyinin birinci dövrü: müstəqilliyə doğru böyük dönüş və milli oyanışın başlanması (1969-1982). URL: <https://azerbaijan.az/related-information/146>
9. İslam Əməkdaşlıq Təşkilatı. URL: <http://anl.az/el/emb/QARABAQ/beynelxalq-senedler/iet.pdf>
10. Qasımov İ. Erməni nasizminin şəhərlərin məhv edilməsi siyasəti. URL: <https://azertag.az/xeber/ermeni-nasizminin-seherlerin-mehv-edilmesi-siyaseti-1666785> (15.12.2020)
11. Səmədova Ş.T. Azərbaycan Respublikasının cinayət hüququ: müasir dövrdə inkişaf perspektivləri / Cinayət hüququnun aktual problemləri (elmi məqalələr Məcmuəsi). - Bakı: Mütərcim, - 2022, - 440 s.
12. Səmədova Ş.T. Transmilli cinayət hüququnun nəzəri və praktiki problemləri. - Bakı: Mütərcim, - 2023, - 304 s.
13. Армения должна ответить за уничтожение городов: в Баку рассматривается вопрос криминализации урбицида. URL: <https://www.minval.az> (20.02.2023)
14. Гусейнов Т.И. Международные и национально-правовые аспекты экологической безопасности. - Баку: Бакинский университет, - 2017, - с.30.
15. Кузнецов В.В. Юридический анализ выполнения обязанности по защите Отечества (ст.43-1 УК Украины) / Cinayət hüququnun aktual problemləri (elmi məqalələr Məcmuəsi) / Ş.T.Səmədovanın ümumi redaktəsi ilə. - Bakı: Mütərcim, - 2022, - 316-324
16. Кузнецов В.В. Проблемы криминализации коллаборационизму/ International Conference: XXI century, new challenges and modern development tendencies of law, December 21-22, 2021, Baku State University. – Bakı: - 2022, - pp.129-132.
17. Панов В.П. Международное уголовное право. - Москва: Инфра-М, - 1997, - 309 с.
18. Самедова Ш.Т. Современные тенденции развития уголовного законодательства Азербайджана: проблемы криминализации и декриминализации / “XXI əsr, yeni çağırışlar və hüquq sahəsində inkişafın müasir tendensiyaları” mövzusunda Beynəlxalq Konfransın materialları. – Bakı: BDU, - 2022, - s.116-122
19. Самедова Ш.Т. Уголовное право Азербайджанской Республики. Особенная часть: в двух томах. - Баку: Адилбоğлы, - 2020, - 1 том, 824 с.; - 2 том, - 864 с.
20. Экоцид может стать пятым международным преступлением. URL: <https://trends.rbc.ru/trends/green/60dc37359a7947d3b07ff119>
21. Bilsky L., Klagsbrun R. The Return of Cultural Genocide? // European Journal of International Law, Volume 29, Issue 2, May 2018, pp. 373–396.
22. Camila Misko Moribe. Ecocide: a new challenge for the international criminal law and for humanity // Journal of International Criminal Law. 2023, Vol.4, pp.28-40

23. Ecocide Crimes in Domestic Legislation. URL: <http://eradicating-ecocides.com/wp-content/uploads/2012/06/Ecocide-National-Criminal-Codes-1.pdf>.
24. Lonely Planet Georgia, Armenia & Azerbaijan (Travel Guide). Lonely Planet Publications. 2008, p. 301; Tağılı Turan. Qarabağ. URL: <https://sites.google.com/view/tariximize/home>
25. Martin Coward. Urbicide: the politics of urban destruction. UK, Routledge Advances in International Relations and Global Politics. - 2008, - 176 pp.
26. Raphael Lemkin. Axis Rule in Occupied Europe: Laws of Occupation, Analysis of Government, Proposals for Redress (Foundations of the Laws of War). - New York: St Martin's Press, - 1991, - 712 p.
27. Stop Ecocide International. URL: <https://www.stopecocide.earth/leading-states>

О КРИМИНАЛИЗАЦИИ НОВЫХ ВИДОВ МЕЖДУНАРОДНЫХ ПРЕСТУПЛЕНИЙ В УГОЛОВНОМ ПРАВЕ АЗЕРБАЙДЖАНСКОЙ РЕСПУБЛИКИ

Ш.Т.САМЕДОВА

РЕЗЮМЕ

В современный период под руководством Президента Азербайджанской Республики Ильхама Алиева продолжаются правовые реформы, начатые общенациональным лидером Гейдаром Алиевым и направленные на укрепление азербайджанской государственности, в частности, продолжается процесс совершенствования законодательства в сфере борьбы с преступностью. С этой точки зрения большую актуальность приобретают совершенствование норм ответственности за транснациональные преступления, содержащиеся в уголовном законодательстве Азербайджанской Республики, а также исследование проблем, связанных как с содержанием, так и с практикой применения этих норм. Президент Азербайджанской Республики Ильхам Алиев в своем обращении по случаю Дня солидарности азербайджанцев мира и Нового года подчеркнул, что агрессия Армении и почти 30-летняя оккупация части территорий Азербайджанской Республики привели в том числе к крупной экологической катастрофе, уничтожению городов и других населенных пунктов. В связи с этим вопросы криминализации экоцида, урбицида и уничтожения культурного наследия, как самостоятельных видов международных преступлений в Уголовном Кодексе Азербайджанской Республики, являются чрезмерно актуальными и необходимыми.

Ключевые слова: уголовная ответственность, международные преступления, геноцид, преступления против человечности, военные преступления, экоцид, урбицид, уничтожение культурного наследия, ретроактивная сила закона.

ON THE CRIMINALIZATION OF NEW TYPES OF INTERNATIONAL CRIMES IN THE CRIMINAL LAW OF THE REPUBLIC OF AZERBAIJAN

Sh.T.SAMADOVA

SUMMARY

Currently, in accordance with the requirements of modern times, under the leadership of the President of the Republic of Azerbaijan Ilham Aliyev, in the direction of strengthening the statehood of Azerbaijan, legal reforms initiated by national leader Heydar Aliyev are continuing, and the process of improving legislation in the field of combating crime is being carried out. From this point of view, the improvement of the norms of responsibility for transnational crimes contained in the criminal legislation of the Republic of Azerbaijan, as well as the study of problems associated with both the content and the practice of applying these norms, are becoming increasingly relevant today. President of the Republic of Azerbaijan Ilham Aliyev, in his address on December 31, 2022 on the occasion of the Day of Solidarity of World Azerbaijanis and the New Year, emphasized that Armenia's aggression and almost 30-year occupation of territories led to a major environmental disaster and the destruction of cities and other settlements. In this regard, the issues of criminalization of ecocide, urbicide and destruction of cultural heritage, as independent types of international crimes in the Criminal Code of the Republic of Azerbaijan, are very relevant and necessary.

Keywords: criminal responsibility, international crimes, genocide, crimes against humanity, war crimes, ecocide, urbicide, destruction of cultural heritage, retroactive force of law.

УДК 343.9

**АНАЛИЗ СТАТИСТИКИ ПРЕСТУПНОСТИ В СТРАНАХ
ЛАТИНСКОЙ АМЕРИКИ КАРИБСКОГО БАССЕЙНА И США****К.Н.САЛИМОВ***Бакинский государственный университет*
bsu.kamil.salimov@mail.ru

В статье анализируется уголовная статистика преступлений против личности, совершаемых в странах Латинской Америки Карибского бассейна и США. Указаны основные причины, порождающие эти правонарушения, отдельно приведены наименования городов, где наблюдается наибольшее количество преступлений в отношении граждан, повлекшие тяжкие последствия, представлена статистика потерпевших. В статье так же дан сравнительный анализ статистики государств, где совершается минимальное количество рассматриваемых преступлений.

Ключевые слова: преступление, потерпевший, статистика, тенденция, правонарушение

Преступления совершаются по всему миру, как в богатых, так и в бедных странах. Преступление предполагает причинение вреда другим людям или повреждение собственности других лиц, включая общие блага, принадлежащие обществу. В англо-саксонской системе преступление определяется как умышленное совершение общественно опасного действия, запрещенного законом и наказуемым в соответствии с уголовным законодательством, приводящим к наступлению общественно вредным или опасным последствиям [2].

Преступления варьируются от угроз и притеснений, домашнего насилия, воровства, незаконного владения оружием или наркотиками; киберпреступности до уголовных правонарушений, таких как сексуальные посягательства, убийства или торговля людьми.

Насильственные преступления, как правило, чаще происходят в странах и регионах, где большая часть населения живет в бедности, и где государственные институты слабы. Особую опасность для общества представляют убийства. К сожалению, указанные преступления все еще значительны и имеют широкую географию своего применения. Анализ данных мировой уголовной статистики свидетельствует, что самый высокий уровень убийств совершается в странах Латинской Америки. Достаточно, отметить, что из 10 стран с самым высоким

уровнем убийств в мире, семь находятся в Латинской Америке, а остальные три — в Африке. Анализ рейтинга самых опасных городов мира 2023 года по уровню убийств на 100 000 жителей являются:

Город- Селайя (Мексика) – 109,4;
Город Сент-Луис (США) – 87.834;
Город –Уруапан (Мексика) – 72.59;
Фейра-ди-Сантана – 67.46;
Кейптаун -Южная Африка – 64;
Кумана Венесуела – 62.42;
Форталéза-Бразилии – 62.28;
Мосоро – Бразилия – 62.21;
Гайана –Венесуелла – 62.21;
Закатекас –Мексика – 62 [3].

Наряду с городом Селайи в 2023 году, еще шесть городов Мексики признаны с самым высоким уровнем убийств в мире. Преступность в Латинской Америке в значительной степени вызвана незаконным оборотом наркотиков, оружия и сопровождается бандитскими войнами.

Например, в Мексике в 2020 году было зарегистрировано более 28 тысяч убийств, связанных с организованной преступностью [3].

Латинскую Америку называют «мировой столицей убийств», и считают одним из самых опасных регионов мира. С 1980-х годов большинство стран Латинской Америки и Карибского бассейна столкнулись со сложным сценарием, повторяющегося экономического кризиса и социального неравенства. Эта печальная статистика, взаимосвязана с высоким уровнем безработицы и плохим финансированием систем образования, что является одним из основных причин, способствующих насильственной преступности на субконтиненте. Отсутствие базовой инфраструктуры, унаследованной от колониальных времен, дисбаланс сил между глобальным Севером и Югом, также способствовали устойчивым и жестоким реалиям развитию преступности в Латинской Америке и странах Карибского бассейна. Количество совершаемых убийств варьируется в зависимости от страны, например: Ямайка была страной с самым высоким уровнем убийств в регионе в 2022 году, в среднем 52,9 жертв на 100 000 жителей; за ней следовали Венесуэла и Тринидад, и Тобаго. Напротив, уровень убийств в таких странах, как Парагвай, Сальвадор и Чили, был ниже 10 жертв на 100 000 жителей [4].

Центральная Америка. Хотя многие из этих стран обычно возглавляют региональные рейтинги по количеству убийств, в Центральной Америке, в последние несколько лет, прилагаются усилия по усилению борьбы с насильственными преступлениями, в частности в от-

ношении организованных банд. В результате за последнее время наблюдается значительное снижение уровня убийств в Северном треугольнике Центральной Америки, а именно в Гватемале, Сальвадоре и Гондурасе[4].

В Сальвадоре число убийств на каждые 100 000 человек снизилось более чем на 80 процентов с 2015 года, когда составило 103 жертвы на 100 000 человек. В 2022 году эти статистические данные составили 7,8 убийств на 100 000 жителей. Аналогичная ситуация, хотя и с более нюансами. Снижение уровня убийств было отмечено в Гондурасе и Гватемале, где по статистике совершилось значительное количество убийств. Такая тенденция в значительной мере связана с огромным исходом мигрантов направляющихся в Мексику и Соединенные Штаты [4].

Карибский бассейн. Как было отмечено выше, в 2022 году на Ямайке, Тринидаде и Тобаго и Пуэрто-Рико был зарегистрирован один из самых высоких уровней убийств во всем регионе Латинской Америки и Карибского бассейна.

По оценкам специалистов, ежегодно в столице Пуэрто-Рико убивают более 37 человек на каждые 100 000 жителей. В Доминиканской Республике наиболее небезопасными регионами по количеству убийств в 2022 году стала провинция Санто-Доминго, за ней следуют столица страны Санто-Доминго и Сантьяго [5].

Южная Америка. Причины насильственной преступности в Венесуэле, объясняется тем, что эта страна, находится в более худшем экономическом в худшем положении среди всех своих южноамериканских соседей. Страна пережила годы политических и экономических потрясений, в основном с 2013 года, когда Николас Мадуро сменил Уго Чавеса на посту президента. В последнее время преступность в Венесуэле усилилась из-за все более неудовлетворенных потребностей населения, в результате чего основные товары и услуги, такие как основные продукты питания, вода, электричество, не всегда доступны широкому кругу населения. С 2014 по 2016 год уровень убийств в Венесуэле сильно колебался, хотя с 2017 года можно выявить заметную тенденцию к снижению. Что касается самых опасных городов страны, то Куманас и Гуаяна являлись городами с наибольшим количеством жертв убийств в 2020 году.

Еще один Южноамериканской страной, сталкивающейся со значительными проблемами преступности и насилия, является Бразилия. Почти пять процентов населения страны, примерно десять миллионов человек, живут за чертой бедности. В последние годы наибольшее количество убийств было зафиксировано в северо-восточном регионе

Бразилии, за ним следовали юго-восточный и северный регионы.

В 2022 году Мосоро и Сальвадор были городами с самым высоким уровнем убийств. Ситуация, также серьезна в Колумбии, где число жертв убийств на 100000 жителей превышает 10 000 в год, начиная с 2008 года по настоящее время. Как и в большинстве стран Латинской Америки, наибольшее количество убийств в Колумбии обычно происходит в крупных городах, - в то время, как уровень убийства в сельской местности часто бывают низкими [5].

В 2022 году высокий уровень убийств был на Ямайке: на 100 000 жителей было совершено около 52,2 убийства. Венесуэла заняла второе место с уровнем убийств 40,4, а Гондурас занял четвертое место с 35,8. В том же году самый низкий показатель был зафиксирован в Чили: уровень убийств составил 4,6 на 100 000 жителей[6].

В ряде стран имеет тенденция к снижению убийств, благодаря предпринятым профилактическим мерам предпринятым правительством. Так в Венесуэле 2022 году было совершено почти 40,4 убийства на 100 000 жителей, по сравнению с 40,9 в 2021 годом. С 2017 года, уровень убийств в Венесуэле снижается из года в год.

Насилие и преступность являются одними из наиболее острых проблем, затрагивающих сегодня латиноамериканские города. В этом регионе расположены более 40 из 50 самых опасных городов мира, а также две из двадцати стран с наименьшим уровнем мира в мире по данным Глобального индекса миролюбия (Downloadthe Global Peace Index) [6].

В Мексике число убийств растет с 2015 года, за исключением небольшого снижения во время пандемии в 2022 году. Одной из причин снижения преступности заключается в том, что с 2006 года, правительство задействовало вооруженные силы для борьбы с наркокартелями. Однако эти попытки в некоторых районах Мексики часто оказывались неэффективными, а иногда и контрпродуктивными, вызывая ответный всплеск насильственной преступности.

В последние годы насилие и убийства оказали большое влияние на мексиканскую экономику; затраты на предотвращение и сдерживание насилия на душу населения могут достигать 102 000 мексиканских песо (5 794,04 долларов США), что в несколько раз превышает годовой доход большинства населения Мексики. В 2021 году с наибольшим количеством убийств были мексиканские штаты Мехико и Гуанахуато. Эти преступления в основном происходил в городских центрах страны [7].

Мексиканцы имеют высокий уровень незащищенности, поскольку они боятся не только стать жертвами убийств, но и других распро-

страненных преступлений, таких как грабеж, разбойное нападение, изнасилование. Такой страх мешает людям выполнять повседневные дела, например, выходить на улицу ночью, ехать в такси или ходить в кино или театр. Мексика несет значительные экономические потери от совершаемых преступлений. Так, только в 2021 году экономический ущерб от убийств и других насильственных преступлений составил 2233,9 млрд мексиканских песо (126,90 млрд. в долларах США)[8].

Сальвадор. В 2022 году в Сальвадоре приходилось примерно 8 убийств на 100 000 жителей. В тоже время 2015 году, этот показатель составлял 103 убийства на 100000 жителей. С 2015 года в регионе наблюдается существенное сокращение количества убийств. Однако этот показатель не свидетельствует о сокращении общего количества преступлений. Снижение рассматриваемых преступлений связано с тем, иные совершаемые преступления не сопровождаются умышленным убийством (смертью) потерпевшего. Кроме того значительно увеличилось правонарушений связанные с посягательством на собственность граждан и государства.

Значительно снижается количество убийств совершаемых в отношении женщин.

Сальвадор занял третье место в рейтинге самых безопасных стран по уровню убийств в Латинской Америке. Несмотря на эти заметные улучшения, среди населения сохраняется чувство тревожности, поскольку почти половина из них, по-прежнему опасается в перспективе стать жертвой от преступной деятельности [9]. Основной социально-экономической проблемой способствующие преступности в Сальвадоре, является высокий уровень инфляции. Наиболее заметно это воздействие сказывается на ценах основных продуктов питания, что сделало их все более недоступными для населения (около 20 процентов живет в условиях бедности) [10].

Более того, уровень безработицы сохраняется: каждый второй человек все еще ищет возможности для трудоустройства. Значительная часть трудоспособного населения, примерно 60 процентов, по-прежнему опасается потери работы, осознавая последующую потерю своего основного источника дохода. В настоящее время правительством разработаны комплекс мер по повышению уровня занятости населения [10].

Колумбия. В 2022 году в стране было примерно 26 убийств на 100 000 жителей по сравнению с 26,8 годом ранее. Уровень убийств в Колумбии остается стабильным с 2014 года: от 24 до 26,8 убийств на 100 000 жителей [11].

Преступность в Колумбии непосредственно взаимодействует с коррупцией. Примерно 80 процентов населения считают коррупцию

главной проблемой страны, при этом мошенничество становится самым частым коррупционным и экономическим преступлением в Колумбии. Уровень коррупции в Колумбии наивысший среди латиноамериканских стран. Так индекс коррупции в Колумбии составил 39, где 0 представляет собой наихудший сценарий коррупции. Примечательно, что те, кому поручено обеспечивать общественное благосостояние – полиция, представители Конгресса и администрация Президента – замешаны в этих нарушениях и тем самым, способствуют распространению чувства незащищенности от коррупции среди населения [12].

Серьёзные экономические проблемы привели к неравномерному распределению богатства страны. В Колумбии лишь один процент населения по жизненному уровню считается обеспеченным. В основном молодежь и люди, проживающие в сельской местности, не обеспечены работой. Сельское хозяйство не обеспечивает занятость населения. Все это способствовало увеличению незаконного оборота наркотиков.

Примечательно, что выращивание и экспорт марихуаны и кокаина являются основным незаконным занятием сельского населения.

Незаконному выращиванию наркотиков также способствуют развитая нелегальная сеть международных перевозок, которые осуществляются наземным, воздушным и морским транспортом [13].

Число жертв умышленных убийств

Статистика жертв умышленных убийств в Латинской Америке и Карибском бассейне в 2021 году характеризуется следующими показателями [1].

Бразилия	47722
Мексика	35700
Аргентина	2093
Колумбия	14159
Чили	708
Перу	1093
Эквадор	2496
Венесуэла	5444
Доминиканская Республика	1 172
Гватемала	3520
Панама	550
Коста-Рика	588
Уругвай	305
Парагвай	525
Сальвадор	1147
Гондурас	3931

Ямайка	1474
Никарагуа	754
Гаити	1489
Барбадос	32
Гайана	131
Сент-Люсия	70

Бразилия является страной с самым большим количеством умышленных убийств в регионе: 47 722 жертвы на 100000 жителей. На втором месте соответственно является Мексика с 35 700 жертвами убийств, за ней следует Колумбия - с более чем 14 000 жертв на 100000 жителей [14].

Для сравнения приведем статистику жертв благополучных стран.

Так в рейтинг 20 самых миролюбивых государств мира с наименьшим количеством убийств на 100000 жителей по версии Global PeaceIndex 2023 входят [15] следующие страны:

Исландия	1.12
Дания	1.31
Ирландия	1.31
Новая Зеландия	1.31
Австрия	1.32
Сингапур	1.33
Португалия	1.33
Словения	1.33
Япония	1.34
Португалия	1.34
Канада	1.35
Чехия	1.38

Таким образом, Исландия была в 2023 году с индексом 1,1 убийство на 100000 жителей явилась самой миролюбивой страной в мире, за ней последовали Дания, Ирландия и Новая Зеландия [15].

Анализ данных судебной статистики США показывает, что в 2022 году уровень насильственных преступлений в США составил 369,8 случаев на 100 000 населения. Федеральное бюро расследований США ведет статистический учет зарегистрированных насильственных преступлений США. Однако, из-за недавнего перехода ФБР на новую статистическую систему регистрации преступлений, указанные данные могут в некоторых случаях недостаточно точно отражать общее количество совершенных преступлений [16]. Данные уголовной регистрации преступлений США, свидетельствует, что уровень насильственных преступлений снижается с 1990 года. Так, если в 1991 году было зарегистрировано 758,20 насильственных преступлений, то в 2014 году их количество составило – 363,6.

Соединенные Штаты возглавляют рейтинг стран с наибольшим количеством заключенных. По данным ФБР в 2022 году было зарегистрировано примерно 1,23 миллиона насильственных преступлений. Для сравнения общее количество преступлений в 2022 году против собственности в США, составило в 2022 году 6,51. Из насильственных преступлений в 2022 году было зарегистрировано 893 980 нападений при отягчающих обстоятельствах, что делает это правонарушение самым распространенным среди насильственных преступлений [16].

Хотя уровень насильственных преступлений в 2013 году снизился, число сотрудников правоохранительных органов в США выросло примерно с 673 100 до 708 600. Однако с 2009 года число офицеров сократилось до минимума в 626 900 в 2013 году. Примечательно, что в 2022 году уровень раскрываемости преступлений в США был самым высоким. Так процент раскрываемости убийств в США составил 52,3%. По законодательству США процента раскрываемости означает, что результатам расследования установлена личность подозреваемого, которому предъявлено обвинение в совершении преступления. В 2022 году при отягчающих обстоятельствах было раскрыто примерно 41,43% нападений (грабеж, разбой и др.) Статистический отчет о насильственных преступлениях в США свидетельствует о следующем [16].

Статистика городов с наибольшим количеством насильственных преступлений на 100 000 жителей США

Статистика городов с наибольшим количеством насильственных преступлений на 100 000 жителей США в 2022 году характеризуется следующими данными:

Мемфис (Теннесси)	2,420.86
Детройт (Мичиган)	2,027.9
Литтл Рок (Аризона)	1,833.13
Кливленд (Огайо)	1,613.68
Такома (Вашингтон)	1,609.85
Балтимор (Мэриленд)	1,553.07
Окленд (Калифорния)	1,521.1
Милуоки (Виргиния)	1,508.52
Канзас Сити (Миссури)	1,481.36
Сент-Луис (Миссури)	1,472.45 [17].

Как усматривается из данных статистики в 2022 году в Мемфисе, штат Теннесси, было зарегистрировано около 2420,86 насильственных преступлений на 100 000 жителей. Это сделало Мемфис самым опасным городом США. При составлении данных статистической отчетности были использованы четыре категории насильственных преступлений: убийство и непредумышленное убийство по неосторожности; из-

насилование с применением насилия; грабеж, разбойное нападение при отягчающих обстоятельствах. В статистической отчетности рассматривались только города с населением не менее 200 000 человек [18].

Изложенные данные статистики выборочного исследования количества убийств и иных преступлений в странах Латинской Америки и Карибского бассейна, а также США бесспорно, вызывают научный интерес и могут быть использованы при чтении курса по борьбе с транснациональной преступностью.

ЛИТЕРАТУРА

1. Источник определяет умышленное убийство как противоправную смерть, причиненную лицу с намерением причинить смерть или серьезное увечье. Различные источники включают национальные статистические институты, министерства или полицейские ведомства. Страны, исключенные из этой статистики, не имели доступной информации за указанный год. Данные по состоянию на 2020 год.
2. Written by Thomas J. Bernard Professor, Criminal Justice and Sociology, Pennsylvania State University, University Park. Co-author of Theoretical Criminology and others. See AllFact-checked by Last Updated: Oct 31, 2023 Article History; <https://www.britannica.com/topic/crime-law/General-principles-of-criminal-law>
3. Rating of the most dangerous cities in the world in 2023 by murder rate per 100,000 inhabitants: 2023; <https://www.statista.com/statistics/243797/ranking-of-the-most-dangerous-cities-in-the-world-by-murder-rate-per-capita/>
4. Homicides in Latin America and the Caribbean - Statistics and Facts; <https://www.statista.com/topics/5388/homicide-in-latin-america-and-caribbean/>.
5. ANALYSIS In the Americas, Homicide Is the Other Killer Epidemic The good news: Lockdowns reduced crime almost everywhere else, and we know how to stop lethal violence. By Robert Muggah, a principal at the SecDev Group and co-founder of the Igarapé Institute, and Katherine Aguirre, a researcher at the Igarapé Institute <https://foreignpolicy.com/2022/05/20/homicide-murder-violence-united-states-latin-america-caribbean/>; Латинская Америка и Карибский бассейн: уровень убийств в 2022 году по странам Опубликовано Исследовательским отделом Statista, 12 сентября 2023 г.
6. Download the Global Peace Index 2023 report; <https://www.visionofhumanity.org/maps/#/>
7. Homicides in Latin America and the Caribbean - Statistics and Facts; <https://www.statista.com/topics/5388/homicide-in-latin-america-and-caribbean/>
8. Published by Statista Research Department, September 12, 2023; <https://www.statista.com/about-us/our-research-commitment>
9. El Salvador: Homicide rate, 2014-2022.; Published by Statista Research Department, August 17, 2023.
10. El Salvador Inflation Rate; <https://tradingeconomics.com/el-salvador/inflation-cpi#:~:text=2-Year%20Low-The%20annual%20inflation%20rate%20in%20El%20Salvador.>
11. Colombia: Homicide rate, 2014-2022.; Published by Statista Research Department, August 17, 2023.
12. Editorial Board (2013-09-15). "NSA, other government agencies should be more transparent". The Washington Post. ISSN 0190-8286. Retrieved 2021-04-27.

13. Colombia: Homiciderate, 2014-2022.;PublishedbyStatistaResearchDepartment, August 17, 2023.
14. About Statista ‘Our research and content philosophyOur research and content philosophy;ttps://www.statista.com/aboutus/our-research-commitment
15. Rating of the 20 most peaceful countries in the world according to the Global Peace Index 2023<https://www.statista.com/statistics/273159/most-peaceful-countries-in-the-global-peace-index/>
16. FBI Releases 2022 Crime in the Nation Statistics;October 16, 2023;Washington, D.C.FBI National Press Office(202) 324-3691.
17. Leading cities with the most violent crimes per 100,000 US residents in 2022<https://www.statista.com/statistics/217685/most-dangerous-cities-in-north-america-by-crime-rate/Violent-crime-in-the-U.S.-Statistics-&Facts.;https://www.statista.com/topics/1750/violent-crime-in-the-us/#topicOverview>

LATIN AMERİKASI KARİB VƏ ABŞ ÖLKƏLƏRİNDƏ CİNAYƏT STATİSTİKASININ TƏHLİLİ

K.N.SƏLİMOV

XÜLASƏ

Məqalədə Latın AmerİKası, Karib hövzəsi ölkələrində və ABŞ-da insanlara qarşı törədilmiş cinayətlərin kriminal statistikası təhlil edilir. Bu hüquqpozmaların yaranmasına səbəb olan əsas səbəblər göstərilir, vətəndaşlara qarşı ağır nəticələrə səbəb olan ən çox cinayətlərin müşahidə olunduğu şəhərlərin adları ayrıca verilir, zərərçəkmişlərin statistikası təqdim edilir. Sözügedən cinayətlərin minimum sayının törədildiyi dövlətlərin statistikasının müqayisəli təhlili verilmişdir.

Açar sözlər: Cinayət, qurban, statistika, trend, cinayət

ANALYSIS OF CRIME STATISTICS IN COUNTRIES LATIN AMERICA, THE CARIBBEAN AND THE USA

K.K.SALIMOV

SUMMARY

The article analyzes criminal statistics of crimes against persons committed in the countries of Latin America, the Caribbean and the United States. The main reasons that give rise to these offenses are indicated, the names of cities where the largest number of crimes against citizens are observed that lead to grave consequences are separately given, and statistics of victims are presented. A comparative analysis of the statistics of states where the minimum number of crimes in question is committed is given.

Keywords: Crime, victim, statistics, trend, offense

UOT 34: 349.2**AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASININ
ƏMƏK QANUNVERİCİLİYİNİN TƏKMİLLƏŞDİRİLMƏSİNİN
BƏZİ MƏSƏLƏLƏRİ****A.M.QASIMOV**
Bakı Dövlət Universiteti
kasumov-bsu@rambler.ru

Azərbaycan Respublikasının əmək qanunvericiliyi öz inkişafında uzun və mürəkkəb bir yol keçmişdir. İqtisadiyyatda baş verən dəyişikliklər əmək qanunvericiliyinin məzmununa, habelə onun sisteminə təsir göstərmişdir, çünki müvafiq normativ hüquqi aktlar iqtisadi münasibətlər, mülkiyyət münasibətləri və s. ilə sıx surətdə bağlıdır.

Əmək münasibətlərini və onlarla bilavasitə sıx bağlı olan digər ictimai münasibətləri tənzimləyən əsas normativ hüquqi akt qismində 1 fevral 1999-cu ildə qəbul edilmiş və həmin ilin iyulun 1-dən qüvvəyə minmiş Azərbaycan Respublikasının Əmək Məcəlləsi çıxış edir. Azərbaycan Respublikasının əmək qanunvericiliyi tarixində bu ikinci Məcəllədir. O, ölkənin sosial-siyasi, iqtisadi, dövlət quruluşunda baş verən köklü dəyişiklikləri əks etdirmiş, əmək münasibətlərinin və onlarla bilavasitə sıx bağlı olan digər ictimai münasibətlərin bazar iqtisadiyyatına, mülkiyyət formalarının müxtəlifliyinə xeyli dərəcədə uyğunlaşdırmağa imkan vermişdir.

Məzmun baxımından qüvvədə olan əmək qanunvericiliyi ilə əmək münasibətlərinin və onlarla bilavasitə sıx bağlı olan digər ictimai münasibətlərin yetərinə tənzimləndiyini söyləmək mümkündür. Lakin AR ƏM-də olan qeyri-dəqiqliklərin, ziddiyyətlərin aradan qaldırılması, boşluqların doldurulması və s. qüvvədə olan əmək qanunvericiliyinin təkmilləşdirilməsini tələb edir. Bu məqalədə də məhz AR ƏM-də mövcud olan bəzi boşluqların doldurulması və ziddiyyətlərin aradan qaldırılması üçün əsaslandırılmış təkliflər irəli sürülür.

Açar sözlər: işçi, işəgötürən, əmək münasibətləri, Əmək Məcəlləsi, boşluqlar, çatışmazlıqlar, təkmilləşdirmə

Azərbaycan xalqının Ümummilli lideri Heydər Əliyevin müəllifi olduğu Azərbaycan Respublikasının 12 noyabr 1995-ci il tarixli Konstitusiyasının qəbulundan sonra Azərbaycan dövləti özünün yeni tarixi inkişaf mərhələsinə-sosial həyatın bütün sahələrində köklü dəyişikliklərin aparılması mərhələsinə qədəm qoydu. Azərbaycanda ilk milli Konstitusiyanın qəbulu ölkəmizdə beynəlxalq standartlara cavab verən milli qanunvericilik sahələrində genişmiqyaslı islahatların aparılmasını zəruri etdi. Bu islahatlar əmək qanunvericiliyi sahəsini də əhatə etdi. Digər qanunvericilik sahələri

kimi milli əmək qanunvericiliyi sistemi də ciddi dəyişikliyə məruz qalmışdır. Belə ki, 1 fevral 1999-cu ildə Azərbaycan Respublikasının Əmək Məcəlləsi (bundan sonra qısaca olaraq AR ƏM adlandırılacaqdır) qəbul edilmiş və həmin ilin iyulun 1-dən qüvvəyə minmişdir.

MDB-yə üzv ölkələrdən Azərbaycan Respublikası birincilərdən olaraq bazar münasibətlərinin tələblərinə cavab verən ilk Əmək Məcəlləsini qəbul etmişdir. Onu da qeyd etmək istərdik ki, AR ƏM qəbul edilərkən həm iqtisadi cəhətdən inkişaf etmiş ölkələrin əmək qanunvericiliyindən, həm də model Əmək Məcəlləsi layihəsindən və beynəlxalq təcrübədən istifadə olunmuşdur. AR ƏM-in qəbul edilməsi ilə əmək qanunvericiliyi əsasında əmək hüquq nəzəriyyəsinin əldə etdiyi mühüm elmi nəticələrin durduğu çoxlu sayda ümumi müddəalarla zənginləşmişdir. Lakin AR ƏM-in fəaliyyət göstərdiyi 25 ilə yaxın dövrə nəzər saldıqda görürük ki, bu Məcəllə hər il təkmilləşdirsə də əmək münasibətləri sahəsində qanunauyğun və mütəmadi yaranan bütün problemləri həll etmək iqtidarında deyil. Bununla bərabər, onun bir sıra maddələrində mübahisəsiz olmayan müddəalar mövcuddur. Digər tərəfdən isə AR ƏM-də olan boşluqlar həllini gözləyən bir sıra problemlər doğurur. AR ƏM-də olan boşluqlar mütəmadi olaraq qanunverici tərəfindən aradan qaldırılmasına baxmayaraq bu məsələni qəti həll olunmuş hesab etmək doğru olmazdı.

Ona görə də AR ƏM-də mövcud olan bəzi boşluqları və ziddiyyətli normaları göstərməklə onların aradan qaldırılması üçün aşağıdakı fikirlərimizi qeyd etmək istərdik.

1) Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyasının 147-ci maddəsinin III hissəsinə əsasən Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyası Azərbaycan Respublikasının qanunvericilik sisteminin əsasıdır (1, s.57). Həmin Konstitusiyanın 148-ci maddəsinin I hissəsinə görə Konstitusiya Azərbaycan Respublikasının qanunvericilik sisteminə daxil olan aktlardan biridir. Lakin bizə məlum olmayan səbəblərdən AR ƏM-in “Azərbaycan Respublikasının əmək qanunvericiliyi sisteminə daxil olan normativ hüquqi aktlar” adlanan 1-ci maddəsində Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyası öz əksini tapmamışdır. Hətta AR ƏM-in heç bir maddəsində qeyd olunmur ki, Azərbaycan Respublikasının əmək qanunvericiliyi Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyasına əsaslanır. Təbii ki, bu hal bizdə müəyyən narazılıqlar doğurur. AR-in Konstitusiyasının 147-ci maddəsinin III hissəni və 148-ci maddəsinin I hissəni rəhbər tutaraq hesab edirik ki, Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyası AR ƏM-in 1-ci maddəsinə daxil edilməli və həmin maddə aşağıdakı redaksiyada verilməlidir: “Maddə 1. Azərbaycan Respublikasının əmək qanunvericiliyi sisteminə daxil olan normativ hüquqi aktlar

Azərbaycan Respublikasının əmək qanunvericiliyi sistemi:

- Azərbaycan Respublikası Konstitusiyasından;

- əmək, sosial-iqtisadi məsələlərlə əlaqədar Azərbaycan Respublikasının bağladığı və ya tərəfdar çıxdığı beynəlxalq müqavilələrdən;
- bu Məcəllədən;
- Azərbaycan Respublikasının müvafiq qanunlarından;
- müvafiq icra hakimiyyəti orqanlarının səlahiyyəti çərçivəsində qəbul etdiyi normativ hüquqi aktlardan ibarətdir.

2) AR ƏM-in “Azərbaycan Respublikasının Əmək Məcəlləsinin vəzifələri və prinsipləri” adlanan 2-ci maddəsi də ciddi etiraz doğurur. Əvvəla, ona görə ki, AR ƏM-in vəzifələri və prinsiplərinin eyni maddədə təsbit edilməsi məqsədəuyğun deyil.

Qonşu Rusiya Federasiyasının qanunvericilik təcrübəsindən də bəhrələnmək olar. Rusiya Federasiyası Əmək Məcəlləsinin 1-ci maddəsi “Əmək qanunvericiliyinin məqsədləri və vəzifələri” adlanır və həmin maddədə əmək qanunvericiliyinin məqsədləri və vəzifələri göstərilir (9, s.4).

Azərbaycan Respublikasının Mülki Məcəlləsinin 1-ci maddəsi də “Azərbaycan Respublikası Mülki Məcəlləsinin məqsəd və vəzifələri” adlanır. Fikrimizcə, AR ƏM-in 2-ci maddəsinin “Azərbaycan Respublikasının Əmək Məcəlləsinin məqsəd və vəzifələri” adlandırılması və orada onun məqsəd və vəzifələrinin təsbit olunması daha düzgün olardı. Çünki əmək qanunvericiliyinin məqsədləri göstərilmədən onun vəzifələrinin təsbit olunması qanunvericilik texnikası baxımından doğru deyil. Göründüyü kimi AR ƏM-in məqsədləri bizə məlum olmayan səbəblər üzündən qanunvericinin diqqətindən kənar qalmışdır. Ona görə də bu boşluğun hökmən aradan qaldırılmasını təklif edirik. İkincisi, Azərbaycan Respublikasının Əmək Məcəlləsinin prinsiplərinin ayrıca bir normada təsbit olunmasını daha məqsədəuyğun hesab edirik.

3) AR ƏM-in 2-ci maddəsinin 1-ci hissəsi də tam aydın deyildir. Orada deyilir ki, AR ƏM işçilərlə işəgötürənlər arasında yaranan əmək münasibətlərini, habelə onlarla müvafiq dövlət hakimiyyəti orqanları, hüquqi şəxslər arasında həmin münasibətlərdən törəyən digər hüquq münasibətlərini tənzim edir (2, s.28). Bəli, AR ƏM işçilərlə işəgötürənlər arasında yaranan əmək münasibətlərini tənzim edir və biz bununla tamamilə razılaşıırıq. Lakin belə bir sual yaranır: işçilərlə və işəgötürənlərlə müvafiq dövlət hakimiyyəti orqanları, hüquqi şəxslər arasında həmin münasibətlərdən törəyən hansı münasibətlərdir ki, onlar AR ƏM ilə tənzim edilir. Hesab edirik ki, 2-ci maddənin 1-ci hissəsinin dəyişdirilməsinə ciddi ehtiyac vardır. Çünki həmin maddə qeyri-müəyyəndir. İkincisi, həmin münasibətlərdən törəyən digər münasibətlər təkcə AR ƏM ilə deyil, digər qanunvericilik və normativ hüquqi aktlarla tənzimləyə bilər. Üçüncüsü, işəgötürən və müvafiq dövlət hakimiyyəti orqanları, hüquqi şəxslər arasında heç bir əmək münasibəti ya-

rana bilməz və bu münasibətlər, məsələn, iki hüquqi şəxs arasında yaranan münasibətlər mülki qanunvericilik normaları ilə tənzimlənə bilər.

4) AR ƏM-in 6-cı maddəsinin «c» bəndinə əsasən, bu Məcəllə Azərbaycan Respublikasının Milli Məclisinin deputatlarına və bələdiyyələrə seçilmiş şəxslərə şamil edilmir. «Bələdiyyə qulluğu haqqında» Azərbaycan Respublikasının Qanununun 2-ci maddəsinin üçüncü abzasına əsasən bələdiyyə üzvləri bələdiyyə qulluqçusu hesab edilmirlər (7). «Bələdiyyələrin statusu haqqında» AR Qanununun 159-cü maddəsinin 1-ci və 2-ci hissələrinin birinci abzaslarına əsasən bələdiyyə üzvü-bələdiyyə seçkilərində seçilmiş, mandatı ərazi seçki komissiyası tərəfindən təsdiq edilmiş şəxsdir. Öz səlahiyyətlərini daimi əsasla icra edən bələdiyyə üzvü-bələdiyyə büdcəsi hesabına aylıq əmək haqqı alan və əsas iş yeri bələdiyyə hesab edilən bələdiyyə üzvüdür. Elmi, yaradıcılıq və pedaqoji fəaliyyət istisna olmaqla, öz səlahiyyətlərini daimi əsasla icra edən bələdiyyə üzvü əsas iş yeri üzrə başqa yerdə işləyə bilməz (6).

«Azərbaycan Respublikası Milli Məclisi deputatının statusu haqqında» Azərbaycan Respublikası Qanununda (4) deputatların əmək məzuniyyətinin hesablanması, əmsallaşdırılması və s. münasibətləri ilə bağlı normalar müəyyən edilməmişdir ki, təcrübədə bu halların AR ƏM-ə uyğun olaraq tənzimlənməsi zərurəti yaranır.

Yuxarıda qeyd edilənlərə əsasən, deputatların və bələdiyyələrə seçilmiş şəxslərin məzuniyyət dövrü üçün əmək haqqının hesablanması, əmsallaşdırılması və s. əmək münasibətləri ilə bağlı məsələlərdə AR ƏM-in və ondan irəli gələn normativ hüquqi aktların bələdiyyə üzvünə münasibətdə tətbiqinə zərurət yaranır. Bu baxımdan AR ƏM-in 5-ci maddəsinin 2-ci hissəsi təkmilləşdirilməli və 6-cı maddənin ç) bəndi isə çıxarılmalıdır.

AR ƏM-in 5-ci maddəsinin («Bu Məcəllənin tətbiq edildiyi digər iş yerləri və qulluqçular») 2-ci hissəsinin aşağıdakı redaksiyada verilməsi məqsədmüvafiq hesab edilir: «2. Bu Məcəllə dövlət qulluqçularına, habelə prokurorluq, polis və digər hüquq-mühafizə orqanlarının qulluqçularına, Azərbaycan Respublikasının Milli Məclisinin deputatlarına, bələdiyyələrə seçilmiş şəxslərə onların hüquqi statusunu tənzimləyən normativ hüquqi aktlarla müəyyən olunmuş xüsusiyyətlər nəzərə alınmaqla şamil edilir. Bu normativ hüquqi aktlarda həmin qulluqçuların əmək, sosial və iqtisadi hüquqları bütünlüklə əhatə olunmayıbsa, bu Məcəllədə nəzərdə tutulmuş müvafiq normalar onlara tətbiq edilir.

5) AR ƏM-in X bölməsi “Qadınların, yaşı 18-dən az olan işçilərin və aqrar sahədə əmək münasibətlərinin tənzimlənməsi xüsusiyyətləri” adlanır. Lakin bu bölmədə əlilliyi olan şəxslərin əmək münasibətlərinin tənzimlənməsi xüsusiyyətlərinin nəzərdə tutulmaması onun normalarının səmərəliliyini aşağı salır. Müqayisə üçün qeyd edək ki, Azərbaycan SSR-in 10 de-

kabr 1971-ci il tarixli Əmək Qanunları Məcəlləsinin (bundan sonra qısaca olaraq Azərb.SSR ƏQM adlandırılacaqdır) 168-ci maddəsi “Əlillərin və əmək qabiliyyəti az olan digər şəxslərin əməyinin tətbiq edilməsi” adlanırdı (3, s.98-99).

Bu gün qüvvədə olan AR ƏM-də analogi maddə yoxdur. Lakin əlilliyi olan şəxslərlə bağlı normalar, belə demək mümkünsə, AR ƏM-in müxtəlif maddələrinə səpələnmişdir. Məsələn, AR ƏM-in 98-ci maddəsinin ikinci hissəsinə əsasən, əlilliyi olan işçilər gecə vaxtı görülən işlərə yalnız onların razılığı ilə və müvafiq icra hakimiyyəti orqanının rəyi nəzərə alınmaqla cəlb edilə bilərlər (2, s.92).

AR ƏM-in 119-cu maddəsinin ikinci hissəsinə müvafiq olaraq orqanizmin funksiyalarının pozulması faizindən, səbəbindən və müddətindən asılı olmayaraq işləyən əlilliyi olan işçilərlə əmək məzuniyyəti azı 42 təqvim günü verilir (2, s.104). Əlbəttə, belə misalların sayını artırmaqla olar.

M.N.Əliyev yazır: “Əmək hüququnun müdafiə funksiyası baxımından məəllələşdirilmiş bir aktda əlillərin əməyi ilə bağlı ayrıca normanın olmaması heç də məqsədəuyğun sayıla bilməz. Ona görə ki, bu hal göstərilən normaların sosial baxımdan az əhəmiyyətli olması kimi təfsir edilə bilər. Bu baxımdan hesab edirik ki, Məcəllənin X bölməsi “İşçilərin bəzi kateqoriyalarının əməyinin xüsusiyyətləri” adlanmalı və həmin bölməyə “Əlillərin və məhdud əmək qabiliyyətli digər şəxslərin əməyinin xüsusiyyətləri” adlı ayrıca fəslin əlavə edilməsi məqsədmüvafiq olardı” (8, s.92). Biz M.N.Əliyevin bu fikri ilə qismən razılaşıırıq, ancaq hesab edirik ki, AR ƏM-in X bölməsi “Qadınların və ailə vəzifələri olan işçilərin, yaşı 18-dən az olan işçilərin, əlilliyi olan şəxslərin və aqrar sahədə əmək münasibətlərinin tənzimlənməsi xüsusiyyətləri” adlandırılmalı və oraya “Əlilliyi olan şəxslərin əmək münasibətlərinin tənzimlənməsi xüsusiyyətləri” adlı müstəqil fəsil daxil edilməlidir.

6) Azərbaycan Respublikasının Əmək Məcəlləsinin 48-ci maddəsinin altıncı hissəsinə əsasən, əmək münasibətlərinə girən işçidən bu Məcəllədə nəzərdə tutulmamış, habelə işin (vəzifənin) xüsusiyyətlərinə uyğun gəlməyən əlavə sənədlərin tələb edilməsi qadağandır (2, s.58). Lakin AR ƏM-də işəgötürən tərəfindən əmək müqaviləsində nəzərdə tutulmayan işlərin görülməsinin tələb edilməsinin qadağan edilməsinə dair norma təsbit edilməmişdir. Əvvəllər qüvvədə olmuş Azərbaycan SSR ƏQM-nin 28-ci maddəsində isə göstərilirdi ki, əmək müqaviləsi ilə şərtləşdirilməmiş işin görülməsini fəhlə və ya qulluqçudan tələb etməyə müdiriyyətin ixtiyarı yoxdur (3, s.20). Yuxarıda qeyd olunanları nəzərə alaraq AR ƏM-in “Əmək müqaviləsi” adlanan III bölməsinin VII fəslinə “Əmək müqaviləsi ilə şərtləşdirilməmiş işin görülməsinin tələb etməyin qadağan olunmasını” nəzərdə tutan aşağıdakı məzmununda xüsusi bir maddənin əlavə edilməsini zəruri hesab

edirik: “Bu Məcəllə ilə başqa hal nəzərdə tutulmayıbsa, əmək müqaviləsi ilə şərtləşdirilməmiş işin görülməsini işçidən tələb etmək qadağandır”.

7) Azərbaycan Respublikası 24 mart 2000-ci il tarixdə BƏT-in “İcbari əməyin ləğv edilməsi haqqında” 105 nömrəli Konvensiyasına (1957-ci il) qoşulmuşdur. Düzdür, ölkəmizdə məcburi əməyi qadağan edən normalar AR Konstitusiyasının 35-ci maddəsinin III hissəsində və AR ƏM-in 17-ci maddəsində bilavasitə təsbit olmuşdur. Nəzərə alsaq ki, AR-sı BƏT-in “İcbari əməyin ləğv edilməsi haqqında” 105 nömrəli Konvensiyasına (1957-ci il) AR ƏM-in qəbulundan 1 il keçdikdən sonra qoşulduğundan həmin Konvensiyada təsbit edilmiş bir sıra təminatlar AR ƏM-in “Məcburi əməyin qadağan edilməsi” adlanan 17-ci maddəsində nəzərdə tutulmamışdır. AR ƏM-in BƏT-in qeyd olunan Konvensiyasına uyğunlaşdırılması zərurətini nəzərə alaraq 17-ci maddənin aşağıdakı redaksiyada verilməsi məqsədamüvafiq hesab edilir: Maddə. Məcburi əməyin qadağan edilməsi

“I. Məcburi əmək qadağandır.

II. Hər hansı qayda və üsulla zor işlətməklə, həmçinin əmək müqaviləsinə xitam veriləcəyi hədə qorxusu, habelə:

- siyasi təsir və ya tərbiyə vasitəsi kimi və ya bərqərar olmuş siyasi, sosial və iqtisadi sistemə zidd olan siyasi baxışların və ya ideoloji məsələlərin mövcudluğuna və ya izhar edilməsinə görə cəza tədbiri kimi;
- iqtisadi inkişafın tələbatları üçün səfərbərlik və əmək qüvvəsindən istifadə üsulu kimi;
- əmək intizamını saxlamaq vasitəsi kimi tətildə iştirak etməyə görə cəza tədbiri kimi;
- irqi, sosial və milli mənsubiyyət və ya məzhəb əlamətinə görə ayrı-seçkilik tədbiri kimi işçini əmək funksiyasına daxil olmayan işi (xidməti) yerinə yetirməyə məcbur etmək qadağandır”.

8) AR ƏM-in 60-cı maddəsinə uyğun olaraq işçi onun razılığı olmadan istehsalat zəruriyyəti və boşdayanma hallarının qarşısını almaq məqsədi ilə bir ay müddətinə müvəqqəti olaraq başqa işə keçirilə bilər (2, s.65). Lakin bu maddədə istehsalat zəruriyyəti və boşdayanma hallarının mənasını açıqlamır. Hesab edirik ki, bu hallar AR ƏM-də mütləq sadalanmalıdır. Bu baxımdan Məcəllənin 60-cı maddəsinə belə bir əlavə olunmasını təklif edirik: “Bu cür keçirməyə dövlətin mühafizəsinin təmin edilməsi üçün, təbii fəlakətin, istehsalat qəzasının qarşısını almaq və ya onların nəticələrini dərhal aradan qaldırmaq üçün, bədbəxt hadisələrin, boşdayanmaların, dövlət əmlakının tələf olunmasının və ya korlanmasının qarşısını almaq üçün və digər müstəsna hallarda yol verilir”.

9) AR ƏM-in “Əmək müqaviləsinə xitam verilməsinin əsasları” adlanan 68-ci maddəsinin ikinci hissəsinə əsasən, əmək müqaviləsinə xitam verilməsinin əsaslarından biri də a) bəndində nəzərdə tutulmuş tərəflərdən

birinin təşəbbüsüdür. Əmək müqaviləsinə xitam verilərkən çox vaxt işəgötürənlər 68-ci maddənin ikinci hissəsinin «a» bəndinə istinad edirlər. Lakin belə olduğu təqdirdə məlum olmur ki, əmək müqaviləsi kimin -işçinin, yoxsa işəgötürənin təşəbbüsü ilə xitam olunmuşdur.

Əgər əmək müqaviləsi işəgötürən tərəfindən ləğv edilmişdirsə, onda AR ƏM-in 70-ci maddəsində nəzərdə tutulmuş hansı əsasla ləğv edilmişdir. Çünki bu əsaslardan hər biri ilə əmək müqaviləsinin ləğv edilməsinin hüquqi nəticələri və ləğv edilməsinin müəyyən olunmuş qaydası tamamilə fərqlidir. Azərb. SSR ƏQM-in eyniadlı 36-cı maddəsinin dördüncü hissəsində fəhlə və qulluqçunun təşəbbüsü ilə (bu Məcəllənin 37-ci maddəsi), müdiriyyətin təşəbbüsü ilə (bu Məcəllənin 38-ci maddəsi)...əmək müqaviləsinin pozulması əsasları nəzərdə tutulmuşdur.

Hesab edirik ki, AR ƏM-in 68-ci maddəsinin ikinci hissəsinin «a» bəndi tamamilə dəyişdirilməli və aşağıdakı redaksiyada verilməlidir:

- a) işçinin təşəbbüsü ilə (bu Məcəllənin 69-cu maddəsi);
- b) işəgötürənin təşəbbüsü ilə (bu Məcəllənin 70-ci maddəsi);
- c) əmək münasibətlərinin əslində davam etdiyi və tərəflərdən heç birinin onun dayandırılmasını tələb etmədiyi hallardan başqa, əmək müqaviləsinin müddətinin qurtarması (bu Məcəllənin 73-cü maddəsi);
- ç) əmək şəraitinin əsas şərtlərinin dəyişdirilməsi;
- d) müəssisənin mülkiyyətçisinin dəyişməsi ilə əlaqədar (bu Məcəllənin 63-cü maddəsinin 2-ci hissəsində göstərilən işçilər);
- e) tərəflərin iradəsindən asılı olmayan hallar (bu Məcəllənin 74-cü maddəsi);
- ə) tərəflərin əmək müqaviləsində müəyyən etdiyi hallar (bu Məcəllənin 75-ci maddəsi).

10) Azərbaycan Respublikasının 2010-cu il 11 may tarixli Qanunu ilə BƏT-in “Kişi və qadın işçilər – ailə vəzifələri olan işçilər üçün bərabər imkanlar və bərabər rəftar haqqında” 156 nömrəli Konvensiyasına (1981) və “Analığın mühafizəsi haqqında” 1952-ci il Konvensiyasına (yenidən baxılmış) yenidən baxılması haqqında” 2000-ci il 183 nömrəli Konvensiyasına (2000) qoşulmasına baxmayaraq, Azərbaycan Respublikasının əmək qanunvericiliyinin yuxarıda qeyd olunan Konvensiyaların tələblərinə uyğunlaşdırılması hələ də həyata keçirilməmişdir. Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 2011-ci il 27 dekabr tarixli 1938 nömrəli sərəncamı ilə təsdiq olunmuş “Azərbaycan Respublikasında insan hüquq və azadlıqlarının müdafiəsinin səmərəliliyini artırmaq sahəsində Milli Fəaliyyət Proqramının” 1.2.9-cu bəndi ilə aidiyyəti dövlət orqanlarına müvafiq tapşırıqlar verilmişdir ki, Azərbaycan Respublikasının qoşulduğu yuxarıda qeyd olunan Konvensiyalarla əlaqədar əmək qanunvericiliyinin milliləşdirilməsi həyata keçirilsin. Lakin əfsuslar olsun ki, bu istiqamətdə bu günə kimi heç bir addım atılmamışdır. Belə ki, qüvvədə olan AR ƏM-də hələ də “Ailə vəzifələri olan işçi”

terminindən istifadə olunmur və onun leqal anlayışı verilməmişdir. AR ƏM-dəki bu boşluğu aradan qaldırmaq üçün AR ƏM-in “Bu Məcəllədə istifadə edilən əsas anlayışlar” adlanan 3-cü maddəsinə aşağıdakı məzmununda müvafiq bəndin əlavə edilməsini zəruri hesab edirik:

“Ailə vəzifələri olan işçi – himayəsində olan uşaqlarla, eləcə də həkim məsləhət komissiyasının rəyinə əsasən qulluğa və köməyə həqiqətən ehtiyacı olan digər ailə üzvləri ilə münasibətdə ailə vəzifələri olan kişi və qadın işçi”.

11) AR ƏM-in “Hamilə və 3 yaşına çatmamış uşağı olan qadınlarla əmək müqaviləsi bağlanmasının xüsusiyyətləri” adlanan 240-cı maddəsinin birinci hissəsində deyilir ki, hamilə və ya 3 yaşına çatmamış uşağın olması səbəbinə görə qadınla əmək müqaviləsinin bağlanmasından imtina etmək yolverilməzdir (2, s.170). Qeyd olunan maddənin adındakı “xüsusiyyətləri” sözünün “təminatları” sözü ilə əvəz olunmasını məqsədə müvafiq hesab edirik. Birincisi, AR ƏM-in “Qadınların əmək hüququ və onun həyata keçirilməsində təminatları” adlanan 37-ci fəslinin adında söhbət xüsusiyyətlərdən deyil, təminatlardan gedir. İkincisi, burada hamilə və 3 yaşına çatmamış uşağı olan qadınlarla əmək müqaviləsinin bağlanmasının xüsusiyyətlərinin nədən ibarət olması aydın deyildir. Bununla yanaşı, “imtina etmək” sözlərindən sonra, “eyni səbəblərə görə əmək haqqını azaltmaq” sözlərinin əlavə edilməsini məqsədə uyğun hesab edirik.

12) AR ƏM-in 245-ci maddəsinin birinci hissəsi aşağıdakı təminatları təsbit edir: «Hamilə, 14 yaşına çatmamış uşağı, yaxud 18 yaşınadək əlilliyi müəyyən edilmiş uşağı olan, habelə tibbi rəy əsasında xəstə ailə üzvünə qulluq edən qadınların xahişi ilə işəgötürən onlara işlənmiş vaxta mütənəsb əmək haqqı ödənilən natamam iş günü və ya natamam iş həftəsi müəyyən etməlidir. Bu halda qadının gündəlik və ya həftəlik iş vaxtının müddəti tərəflərin razılığı ilə müəyyən edilir» (2, s.173). Onda sual olunur. Məgər yuxarıda göstərilən kateqoriyadan olan qadın işçi işəməz əmək haqqı sistemində işləyirsə, onun AR ƏM-in 245-ci maddəsinin birinci hissəsində nəzərdə tutulmuş natamam iş günü və ya natamam iş vaxtından istifadə etmək hüququ yoxdurmu? Vardırısa, onun əmək haqqı neçə ödənilməlidir. Fikrimizcə, qanunverici burada diqqətsizliyə yol vermişdir və nəticədə AR ƏM-də boşluq yaranmışdır. Göstərilən boşluğu aradan qaldırmaq üçün AR ƏM-in 245-ci maddəsinin birinci hissəsindəki «işlənmiş vaxta mütənəsb» sözlərindən sonra «və ya işin faktiki hasilatına görə» sözlərinin əlavə edilməsini təklif edirik.

13) AR ƏM-in "Azərbaycan Respublikasının əmək qanunvericiliyi sisteminə daxil olan normativ hüquqi aktlar" adlanan 1-ci maddəsinə əsasən, əmək, sosial-iqtisadi məsələlərlə əlaqədar Azərbaycan Respublikasının bağladığı və ya tərəfdar çıxdığı beynəlxalq müqavilələr Azərbaycan Respublikasının əmək qanunvericiliyi sisteminə daxildir. Deməli, Azərbaycan Res-

publikasının 19 may 1992-ci ildən üzv olduğu BƏT-in qəbul etmiş olduğu və ölkəmizin ratifikasiya etdiyi Konvensiyalar Azərbaycan Respublikasının əmək qanunvericiliyi sisteminə daxildir.

Azərbaycan Respublikası Milli Məclisinin 1994-cü il 19 iyul tarixli qərarı ilə BƏT-in “Ödənişli məzuniyyətlər haqqında (yenidən baxılmış)” 132 nömrəli Konvensiyası (1970-ci il) ratifikasiya olunmuşdur. Həmin Konvensiyanın 6-cı maddəsinə əsasən, rəsmi və ənənəvi bayram və qeyri-iş günləri onların illik məzuniyyət dövrünə düşüb-düşməməsindən asılı olmayaraq, bu Konvensiyanın 3-cü maddəsinin üçüncü hissəsində nəzərdə tutulan illik ödənişli minimum məzuniyyətin bir hissəsi kimi hesaba alınmır (5, s.396).

Qeyd olunan Konvensiyanın 3-cü maddəsinin üçüncü hissəsinə görə bir il işləməyə görə məzuniyyət, heç bir halda üç iş həftəsindən az ola bilməz (5, s.395).

AR ƏM-in 114-cü maddəsinin altıncı hissəsinə əsasən, əmək məzuniyyəti dövrünə təsadüf edən iş günü hesab olunmayan bayram günləri məzuniyyətin təqvim günlərinə daxil edilmir və ödənilmir (2, s.100).

AR ƏM-in 105-1-ci maddəsinə görə Azərbaycan Respublikası Milli Məclisi deputatlarının, Azərbaycan Respublikası Prezidentinin, Azərbaycan Respublikası bələdiyyə üzvlərinin seçkiləri, həmçinin referendum zamanı səsvermə günü seçki (referendum) keçirilən ərazidə iş günü hesab edilmir (2, s.97).

AR ƏM-in 106-cı maddəsinə əsasən hər il yanvarın 20-si Azərbaycanın müstəqilliyi və ərazi bütövlüyü uğrunda həlak olmuş şəhidlərin xatirəsini yad etmə günü – ümumxalq hüzn günüdür. Bu gün iş günü hesab edilmir (2, s.97).

AR ƏM-in 105.1-ci maddəsinə görə səsvermə günü və 106-cı maddəsinə görə Ümumxalq hüzn günü iş günləri hesab edilmir. Onda belə bir sual yaranır: səsvermə və ya ümumxalq hüzn günləri əmək məzuniyyəti dövrünə təsadüf edərsə həmin günlər məzuniyyətin təqvim günlərinə daxil edilməli və ya edilməməlidir və yaxud haqqı ödənilməli, yoxsa ödənilməməlidir? Təbii ki, bu gün qüvvədə olan AR ƏM-də bu suallara birmənalı cavab vermək mümkün deyildir. Bu isə təcrübədə çoxlu çətinliklər, fikir ayrılıqları yaradır.

Ümumxalq hüzn günü və səsvermə günü də qeyri-iş günləri sırasına aid edilməsinə baxmayaraq, işçinin əmək məzuniyyəti dövrünə düşdükdə əmək məzuniyyətinin müddətinin uzadılmaması vətəndaşların konstitusion istirahət hüququnun təminatlarından biri olan məzuniyyət hüququnun kobud surətdə pozulmasıdır. Bunu aradan qaldırmaq üçün AR ƏM-in 114-cü maddəsinin altıncı hissəsinin aşağıdakı redaksiyada verilməsini təklif edirik: «6.Əmək məzuniyyəti dövrünə təsadüf edən iş günü hesab edilməyən bayram günləri, ümumxalq hüzn günü və səs-

vermə günü məzuniyyət günləri hesab edilmir və ödənilmir, lakin məzuniyyətin müddəti həmin günlərin sayı qədər uzadılır».

14) AR ƏM-in 113-cü maddəsinin ikinci hissəsinə müvafiq olaraq əmək məzuniyyəti müvafiq peşə (vəzifə) üzrə əmək funksiyasını yerinə yetirən işçilərə verilən illik əsas məzuniyyətdən və istehsalın, əməyin xarakterinə və əmək stajına görə, habelə uşaqlı qadınlara verilən əlavə məzuniyyətlərdən ibarət olub, istər birlikdə, istərsə də ayrılıqda verilə bilər AR ƏM-in 117-ci maddəsinin (“uşaqlı qadınların əlavə məzuniyyətləri”) birinci hissəsinə əsasən, əsas və əlavə məzuniyyətlərin müddətindən asılı olmayaraq, 14 yaşınadək iki uşağı olan qadınlara 2 təqvim günü, bu yaşda üç və daha çox uşağı olan, həmçinin 18 yaşınadək əlilliyi müəyyən edilmiş uşağı olan qadınlara isə 5 təqvim günü müddətində əlavə məzuniyyət verilir.

AR ƏM-in 117-ci maddəsinin birinci hissəsində nəzərdə tutulmuş uşaqlı qadınların əlavə məzuniyyətləri məqsədli təyinatına görə əmək məzuniyyəti rubrikasına aid olmayıb sosial məzuniyyətlər sisteminə, yəni AR ƏM-in on doqquzuncu fəslinə aiddir. Ona görə də bu məzuniyyət növünün «sosial məzuniyyətlər» fəslinə keçirilməsini məqsədəmüvafiq hesab edirik. Çünki uşaqlı qadınlara verilən əlavə məzuniyyətin əmək məzuniyyəti ilə heç bir əlaqəsi yoxdur.

Digər tərəfdən isə qadınlara uşağı olmasına görə onlara əmək məzuniyyətinin verilməsi AR ƏM-in 113-cü maddəsinin birinci hissəsində göstərilən əsaslarla qətiyyən uzlaşmır. Ona görə də AR ƏM-in 113-cü maddəsinin ikinci hissəsində «habelə uşaqlı qadınların» sözlərinin çıxarılmasını da məqsədəuyğun hesab edirik.

15) AR ƏM-in 117-ci maddəsinin dördüncü hissəsinə əsasən uşaqlı qadınlara verilən əlavə məzuniyyətlər AR ƏM-in 118, 119, 120 və 121-ci maddələrində göstərilən işçilərə verilmir. Çünki bu qeyd olunan maddələrdə göstərilən kateqoriyadan olan işçilər uzadılmış məzuniyyət hüququndan istifadə edirlər. Fikrimizcə, bu düzgün deyil. Əlil uşağı olan işçi-qadını bu hüquqdan məhrum etmək ən azı ədalətsizlikdir. Bu norma digər tərəfdən AR Konstitusiyasının 149-cu maddəsinin birinci hissəsi, AR ƏM-in 2-ci maddəsinin üçüncü hissəsi və 110-cu maddəsinin üçüncü hissəsi ilə ziddiyyət təşkil edir. Həmin fikri AR ƏM-in 118-ci, 120-ci və 121-ci maddələrində nəzərdə tutulmuş işçilər haqqında da söyləmək olar. Belə normanın qanunda nəzərdə tutulması əmək müqaviləsi üzrə işləyən işçilərin məzuniyyət hüququnu məhdudlaşdırdığından onun, yəni AR ƏM-in 117-ci maddəsinin dördüncü hissəsinin bu Məcəllədən müəyyən edilmiş qaydada çıxarılmasını təklif edirik.

16) AR ƏM-in 131-ci maddəsinin dördüncü hissəsində əmək müqaviləsinin bağlandığı vaxt nəzərə alınmadan işin birinci ili üçün əmək məzu-

niyyətindən istifadə etmək hüququna malik olan işçilərin dairəsi sadalanmışdır.

İki aylıqadək yaşında uşağı övladlığa götürən, yaxud övladlığa götürmədən böyüdən qadınlar doğuşdan sonra müəyyən edilmiş 56 günlük sosial məzuniyyətdən, həmçinin AR ƏM-in 117-ci maddəsi ilə müəyyən edilmiş əlavə və 127-ci maddədə nəzərdə tutulmuş qismən ödənişli məzuniyyətlərdən istifadə etmək hüququna malik olduqları halda bu kateqoriyadan olan işçilərin də əmək müqaviləsinin bağlandığı vaxt nəzərə alınmadan işin birinci ili üçün əmək məzuniyyətindən istifadə etmək hüququ nəzərdə tutulmamışdır. Ona görə də hesab edirik ki, AR ƏM-in 131-ci maddəsinin dördüncü hissəsinə aşağıdakı məzmununda f) bəndi əlavə edilməlidir: «f) iki aylıqadək yaşında uşağı övladlığa götürən, yaxud övladlığa götürmədən böyüdən qadınlar».

17) AR ƏM-in qüvvəyə minməsi ilə əlaqədar qüvvədən düşmüş Azərb.SSR ƏQM-in 73-cü maddəsinin ikinci abzasında deyilirdi:

“Hər il verilən məzuniyyət aşağıdakı hallarda başqa vaxta keçirilməli və ya uzadılmalıdır:

- işçi əmək qabiliyyətini müvəqqəti itirdikdə...».

Azərb.SSR ƏQM-in 73-cü maddəsinin müəyyən etdiyi normalardan aydın olurdu ki, işçi məzuniyyətə getməmişdən əvvəl əmək qabiliyyətini müvəqqəti itirərsə, onun məzuniyyəti başqa vaxta keçirilir və yaxud işçi məzuniyyətdə olduğu vaxt xəstələnərsə, onun məzuniyyəti məzuniyyətə düşən günün (günlərinin) sayı qədər uzadılırdı və ya başqa vaxta keçirilirdi.

Lakin bu gün qüvvədə olan AR ƏM-in 134-cü maddəsinin məzmununa görə işçi məzuniyyətə çıxanadək əmək qabiliyyətini müvəqqəti itirərsə, onun əmək məzuniyyəti başqa vaxta keçirilməlidir, lakin işçi məzuniyyətdə olduğu vaxtda əmək qabiliyyətini müvəqqəti itirərsə, məzuniyyət dövrünə düşən xəstəlik müddəti qədər əmək məzuniyyətinin uzadılması və ya başqa vaxta keçirilməsi müəyyən edilməmişdir.

BƏT-in «Ödənişli məzuniyyətlər haqqında (yenidən baxılmış)» 132 nömrəli Konvensiyasının (1970) 6-cı maddəsinin ikinci hissəsində göstərilir ki, hər bir ölkənin səlahiyyətli hökumət orqanı və ya digər müvafiq orqan tərəfindən müəyyən edilmiş şərtlərə uyğun olaraq xəstəlik və ya bədbəxt hadisələr üzündən əmək qabiliyyətinin itirildiyi dövr bu Konvensiyanın üçüncü maddəsinin üçüncü bəndində nəzərdə tutulan illik ödənişli minimum məzuniyyətin bir hissəsi kimi nəzərə alınmaya bilər.

Ancaq nədənsə AR ƏM qəbul edilərkən, bu mühüm məsələ ilə əlaqədar məcəllədə müvafiq norma müəyyən edilməmişdir. Buna görə də təklif edirik ki, AR ƏM-in 111-ci maddəsinin ikinci hissəsi üçüncü hissə hesab edilsin və ikinci hissə aşağıdakı redaksiyada verilsin. «2. işçi məzuniyyətdə olduğu dövrdə xəstələnərsə və ya zədə alınması nəticəsində əmək qabiliyyətini müvəqqəti itirərsə, bu günlərin sayı qədər əmək məzuniyyəti

uzadılır və ödənilmir və ya yaxud işçinin arzusu ilə başqa vaxtda istirahət günləri verilir”.

18) İşçi müvafiq iş ilində əmək məzuniyyətindən istənilən səbəbdən istifadə etmədikdə ona həmin iş ili (iş illəri) üçün istifadə edilməmiş əmək məzuniyyətinə görə müəyyən olunmuş qaydada və məbləğdə kompensasiya ödənilir (AR ƏM-in 135-ci maddəsinin ikinci hissəsi).

Hesab edirik ki, işçilərin elə kateqoriyaları vardır ki, onların əmək məzuniyyətinin pulla kompensasiya olunması məqsədəuyğun deyildir. Məsələn, əmək şəraitinə və əmək funksiyasının xüsusiyyətlərinə görə əlavə məzuniyyət hüququ olan işçilərin, hamilə qadınların, yaşı 18-dən az olan işçilərin və s. Ona görə də AR ƏM-in 135-ci maddəsinə aşağıdakı məzmununda üçüncü hissənin əlavə olunmasını təklif edirik:

“3. Əmək şəraitinə və əmək funksiyasının xüsusiyyətlərinə görə əlavə məzuniyyət hüququ olan işçilərin, hamilə qadınların, yaşı 18-dən aşağı olan işçilərin bir işi ilindən artıq dövrün əmək məzuniyyətinin verilməməsi, bu Məcəllənin ikinci hissəsində nəzərdə tutulmuş qaydada və məbləğdə kompensasiya ödənilməsi və ya onun başqa iş ilinə keçirilməsi qadağandır».

19) AR ƏM-in 144-cü maddəsinin üçüncü hissəsinə əsasən əmək münasibətlərinə xitam verilərkən bu Məcəllənin 115 və 116-cı maddələrində nəzərdə tutulmuş əlavə məzuniyyətlərə, təhsil və yaradıcılıq məzuniyyətlərinə, habelə sosial məzuniyyətlərə görə pul əvəzi verilmir.

AR ƏM-in 144-cü maddəsinin ikinci və üçüncü hissələrinin təhlili nəticəsində belə bir qənaətə gəlirik ki, bu norma AR Konstitusiyasının 25, 37-ci maddələrinə və 149-cü maddəsinin birinci hissəsinə uyğun deyildir, yəni bu normaya görə yalnız əsas məzuniyyətin pulla əvəz olunması müddəası işçinin konstitusion istirahət hüququnu məhdudlaşdırır.

Əmək məzuniyyəti əsas və əlavə hissələrdən ibarətdir və bu məzuniyyətlərə hüququ işçi müəyyən zaman kəsiyində işləməklə nail olur, yəni bu məzuniyyət heç də elə belə işçiyə bəxş olunmur. Ona görə də işçi ilə əmək müqaviləsinə xitam verilməsinin səbəbindən və əsasından asılı olmayaraq işçiyə işdən çıxan gündək hər hansı şərt və ya məhdudiyət qoyulmadan istifadə etmədiyi bütün iş illərinin həm əsas, həm də əlavə məzuniyyətlərinə görə pul əvəzi ödənilməlidir. AR ƏM-in 144-cü maddəsinin ikinci hissəsinin norması əmək məzuniyyəti yalnız bir hissədən - əsas məzuniyyətdən ibarət olan işçi barəsində, yəni əlavə məzuniyyətə hüququ olmayan işçi barəsində tətbiqi ədalətli görünə bilər. O işçilər ki, həm əsas, həm də əlavə məzuniyyət hüququna malikdirlər, onlar barəsində bu normanın tətbiqi işçilərin subyektiv konstitusion istirahət hüququnu məhdudlaşdırır. Bu məhdudiyəti aradan qaldırmaq üçün AR ƏM-in 144-cü maddəsinin ikinci hissəsində «əsas məzuniyyətlərinə» sözlərinin «əmək məzuniyyətlərinə» sözləri ilə əvəz olunmasını, həmin normanın üçüncü hissəsindəki

«bu Məcəllənin 115 və 116-cı maddələrində nəzərdə tutulmuş əlavə məzuniyyətlər» sözlərinin çıxarılmasını təklif edirik.

20) AR ƏM-in 175-ci maddəsinə əsasən işəgötürənin sərəncamı ilə işçinin əmək haqqından müvafiq iş ilinə görə məzuniyyətə çıxmış və həmin iş ili bitənədək işdən çıxdığı halda məzuniyyətin işlənməmiş günlərinə düşən məzuniyyət pulu tutulur. Lakin AR ƏM-in 144-cü maddəsinin dördüncü hissəsində isə göstərilir ki, müəyyən iş ilinə görə əmək məzuniyyətidən istifadə etmiş işçinin əmək müqaviləsinə həmin iş ili başa çatanadək xitam verilərkən ödənilmiş məzuniyyət haqqının müvafiq hissəsi işçidən tutula bilər. Göründüyü kimi, qanunverici burada imperativ norma müəyyən etməmişdir. AR ƏM-in 144-cü maddəsinin dördüncü hissəsindən belə bir nəticə çıxır ki, göstərilən halda ödənilmiş məzuniyyət haqqının müvafiq hissəsi işçidən tutulmaya da bilər.

Ona görə də AR ƏM-in 144-cü maddəsinin üçüncü hissəsinin 175-ci maddənin ikinci hissəsinin «ç» bəndinə uyğunlaşdırmaq üçün AR ƏM-in 144-cü maddəsinin üçüncü hissəsinin sonunda “işçidən tutula bilər” sözlərinin “işçidən tutulur” sözləri ilə əvəz olunmasını məqsədmüvafiq hesab edirik.

İnanırıq irəli sürdüyümüz bu təkliflər AR ƏM-in təkmilləşdirilməsində mühüm rol oynayacaqdır.

ƏDƏBİYYAT

1. Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyası. - Bakı: Hüquq Yayın Evi, - 2021, - 68 s.
2. Azərbaycan Respublikasının Əmək Məcəlləsi. - Bakı: Hüquq Yayın Evi, - 2023, - 284 s.
3. Azərbaycan SSR Əmək Qanunları Məcəlləsi. - Bakı: Azərneşr, - 1972, - 166 s.
4. “Azərbaycan Respublikasının Milli Məclisi deputatının statusu haqqında” Azərbaycan Respublikasının Qanunu.
5. BƏT-in “Ödənişli məzuniyyətlər haqqında” (yenidən baxılmış) 132 nömrəli Konvensiyası / Beynəlxalq Əmək Təşkilatı. Konvensiyalar və tövsiyələr. – Bakı: - 1996, - s.394-401.
6. “Bələdiyyələrin statusu haqqında” Azərbaycan Respublikasının Qanunu.
7. “Bələdiyyə qulluğu haqqında” Azərbaycan Respublikasının Qanunu.
8. Əliyev M.N. Əmək hüququnun təmin edilməsi baxımından əmək qanunvericiliyinin təkmilləşdirilməsinin bəzi məsələləri/Azərbaycan Respublikasında dövlət və hüquq quruculuğunun aktual problemləri. Elmi məqalələr məcmuəsi. – Bakı: - 2010, - № 1, - s.90-95.
9. Трудовой Кодекс Российской Федерации. - Москва: Эксмо, - 2023, - 288 с.

НЕКОТОРЫЕ ВОПРОСЫ УСОВЕРШЕНСТВОВАНИЯ ТРУДОВОГО ЗАКОНОДАТЕЛЬСТВА АЗЕРБАЙДЖАНСКОЙ РЕСПУБЛИКИ

А.М.ГАСЫМОВ

РЕЗЮМЕ

Трудовое законодательство Азербайджанской Республики прошло долгий и сложный путь в своем развитии. Изменения в экономике оказали существенное влияние на содержание, систему трудового законодательства, ибо соответствующие

нормативно-правовые акты были тесно связаны с экономическими отношениями, отношениями собственности и др.

Основным нормативно-правовым актом, регулирующим трудовые отношения и иные общественные отношения, непосредственно связанные с ними, является Трудовой кодекс Азербайджанской Республики, принятый 1 февраля 1999 года и вступивший в силу с 1 июля того же года. По счету это второй Кодекс в истории трудового законодательства Азербайджанской Республики. Он отображает коренные изменения в социально-политической, экономической жизни, государственно-правовом строительстве страны, способствует адаптации трудовых отношений к рыночной экономике, плюрализму форм собственности. Следует отметить достаточно важную роль трудового законодательства как регулятора общественных отношений. Однако встречающиеся в ТК АР неточности, противоречия, пробелы требуют внесения поправок, его совершенствования. В этой связи в представленной научной статье рекомендованы обоснованные предложения по устранению имеющихся в ТК АР недостатков, недочетов.

Ключевые слова: работник, работодатель, трудовые право отношения, Трудовой Кодекс, пробелы, недостатки, усовершенствование

SOME ISSUES OF IMPROVEMENT OF THE LABOR LEGISLATION OF AZERBAIJAN REPUBLIC

A.M.GASYMOV

SUMMARY

The labor legislation of the Republic of Azerbaijan has come a long and difficult way in its development. Changes in the economy had a significant impact on the content, the system of labor legislation, because the relevant legal acts were closely related to economic relations, property relations, etc.

The main legal act regulating labor relations and other public relations directly related to them is the Labor Code of the Republic of Azerbaijan, adopted on February 1, 1999 and entered into force on July 1 of the same year. This is the second Code in the history of the labor legislation of the Republic of Azerbaijan. It reflects fundamental changes in the socio-political, economic life, state-legal construction of the country, contributes to the adaptation of labor relations to a market economy, a variety of forms of ownership. It should be noted the rather important role of labor legislation as a regulator of social relations. However, the inaccuracies, contradictions, gaps encountered in the Labor Code of the Republic of Azerbaijan require amendments and improvement. In this regard, the presented scientific article recommends substantiated proposals for eliminating the shortcomings and shortcomings in the TC of the AR.

Keywords: employee, employer, labor relations Labor Code, gaps, shortcomings, improvement

UOT 341.9**DÖVLƏT KİMİ TANINMAYAN QURUMLARIN
“HÜQUQU”NUN TƏTBİQİ****Ə.Q.MƏMMƏDOV**
Bakı Dövlət Universiteti
elizade.memmedov@mail.ru

Məqalədə tanınmayan qurumların “hüququ”nun tətbiqi məsələlərindən bəhs olunur. Bununla bağlı mövcud hüquq doktrinası və məhkəmə təcrübəsi təhlil edilir. Təhlil əsasında mövcud olan yanaşmaların nəzəri və təcrübi baxımdan istifadə edilməsi imkanları müəyyən edilir. Nəticə olaraq qeyd edilir ki, beynəlxalq hüquq qaydasını pozmaqla, xüsusilə təcavüzün nəticəsində yaranan qurumların “hüququ” tətbiq edilə bilməz və onların hüquqi aktları tanına bilməz. Bu halda məhkəmə ümumi qayda haqqında qeyd-şərt etməklə, öz hüququnu tətbiq edə bilər. Xüsusi münasibətlər sferasına aid olan və bir qayda olaraq şəxslərin hüquqi statusuna (hüquq qabiliyyəti, ailə, vərəsəlik və s.) aid hüquqi aktların tanınması isə məhkəmənin mənsub olduğu dövlətin beynəlxalq hüquqi öhdəlikləri çərçivəsində və beynəlxalq hüquq normaları əsasında həyata keçirilir.

Açar sözlər: tanıma, tanınmayan qurumlar, hüququn tətbiqi, xarici hüquq, ümumi qayda haqqında qeyd-şərt.

Beynəlxalq xüsusi hüquqla tənzimlənən münasibətlərin əsas xüsusiyyəti, onun bir neçə dövlətin milli hüquq sistemi ilə əlaqəli olmasıdır. Bu əlaqə müvafiq milli hüquq sistemləri arasında kolliziyaların yaranmasını şərtləndirir ki, həmin kolliziyaların həllində xarici hüququn tətbiq edilməsi zərurəti yaranır. Xarici hüququn tətbiqi bir sıra nəzəri və təcrübi problemlərin meydana çıxması ilə müşayiət olunur. Belə problemlərdən biri də dövlət kimi tanınmayan qurumların “hüququnun” tətbiq edilməsidir. Biz məqalədə məhz bu problemi təhlil etməyə çalışacağıq. İlk olaraq dövlət kimi tanınmayan qurumların “hüququ” tətbiq edilə bilər? sualının cavablandırılması istiqamətində nəzəri və təcrübi baxımdan əhəmiyyətli olan bəzi məqamları qeyd etmək lazımdır.

Əvvəla, münasibətin bir neçə dövlətin milli hüquq sistemi ilə əlaqəli olması, hüquq nəzəriyyəsi üçün əhəmiyyətli olan bir münasibətlərin, “milli hüquq sistemlərarası beynəlxalq münasibətlərin” [13, s.7-9] yaranmasını şərtləndirir. Əlbəttə, bu münasibətlər müəyyən özünəməxsus xüsusiyyətlərə

malikdir: 1) qarşılıqlı əlaqədə olan milli hüquq sistemləri arasında kolliziyalar yaranır; 2) bu kolliziyaların həllində xarici hüququn tətbiq edilməsi zərurəti yaranır. Sonuncu zərurətin hüquqi əsası qismində kolliziya norması çıxış edir. Belə ki, kolliziya norması konkret xüsusi münasibətin tənzimlənməsi istiqamətində xarici hüququ səlahiyyətləndirməklə, ona başqa dövlətin ərazisində tətbiq olunmaq imkanı, başqa sözlə, “ərazidənkənarlıq” [10, s.245-246] statusu verir. Hüquqi əsas qismində kolliziya norması ilə bağlı iki əlamət nəzərə alınmalıdır: a) bu normalar həm milli qanunvericilikdə (məsələn, “Beynəlxalq xüsusi hüquq haqqında” 2000-ci il Qanunu), həm də beynəlxalq müqavilələrdə (məsələn, hüquqi yardım haqqında) təsbit oluna bilər; b) beynəlxalq müqavilələrdə təsbit olunan kolliziya norması əsasında xarici hüququn tətbiqi daha az problemlərlə müşayiət olunur; c) yalnız ikitərəfli kolliziya normaları bu xüsusiyyətə malikdir. Yəni birmənalı olaraq məhkəmənin hüququnun (*lex fori*) tətbiqini nəzərdə tutan birtərəfli kolliziya normasından fərqli olaraq, ikitərəfli kolliziya norması tətbiq ediləcək səlahiyyətli hüququn seçilməsi meyarını təsbit edir.

İkincisi, kolliziya norması əsasında milli hüquq sistemlərinin beynəlxalq qarşılıqlı əlaqəsi baş verir. Bu qarşılıqlı əlaqə əsasən iki formada təzahür edir [13, s.66-71]: a) xarici hüququn tətbiq edilməsi; b) xarici hüquq əsasında əldə edilən subyektiv hüquqların tanınması. Əslində xarici hüququn tətbiq edilməsi məsələsində dövlətlərin qanunvericilik və məhkəmə təcrübəsi fərqli mövqedən çıxış edir. Bu mövqeləri iki qrupa ayırmaq olar. Birinci qrupa anqlo-sakson hüquq ailəsinə aid olan dövlətlər daxildir. Bu qrupun xarici hüququn tətbiqinə aid yanaşmasına görə, məhkəmə xarici hüququ hüquq olaraq deyil, işin həlli üçün əhəmiyyətli olan hüquqi fakt olaraq qəbul edir [16, s.149-150]. Bu halda məhkəmə xarici hüquq əsasında əldə edilən subyektiv hüquqları tanıyır, onların müdafiəsini *lex fori* əsasında həyata keçirir. Məhkəmənin bu yanaşması “beynəlxalq nəzakət” (Quber), “hüququn lokallaşdırılması” (Kuk və Lorens) və “əldə edilmiş hüquq” (Bill) nəzəriyyələrinə söykənir [8, s.483]. Başqa sözlə, bu qrupa aid dövlətlərdə beynəlxalq qarşılıqlı əlaqənin “xarici hüquq əsasında əldə edilən subyektiv hüquqların tanınması” formasından istifadə edilir. İkinci qrupa daxil olan dövlətlərdə qəbul edilən yanaşmaya görə, xarici hüquq xarici dövlətin məhkəməsi tərəfindən necə tətbiq edilirsə, elə o qaydada da məhkəmə tərəfindən tətbiq edilməlidir [1, s.188]. Azərbaycan Respublikasının Beynəlxalq xüsusi hüquq haqqında 2000-ci il Qanununun [18] 2-ci maddəsinə müvafiq olaraq, xarici hüququn tətbiqi zamanı məhkəmə bu hüquq normalarının məzmununu müvafiq ölkədə onların rəsmi təfsirinə və tətbiqi praktikasına uyğun olaraq müəyyən etmək üçün bütün zəruri tədbirləri görməyə borcludur. Lakin görülən tədbirlər nəticə vermədiyi halda məhkəmə öz hüququnu (*lex fori*) tətbiq edir. Başqa sözlə, bu yanaşmada beynəlxalq qarşılıqlı əlaqə

“xarici hüququn tətbiqi” formasında baş verir. Amma xarici hüquq əsasında əldə edilən subyektiv hüquqların tanınması formasından da istifadə edilir.

Üçüncüsü, kolliziya normasının istinad etdiyi xarici hüquq, tətbiq edən məhkəmənin mənsub olduğu dövlətin qanunvericiliyi əsasında tətbiq edilir. Yəni xarici hüququn tətbiqi və ya onun əsasında əldə edilən subyektiv hüquqların tanınması məhkəmənin qanunvericiliyinin tələblərinə uyğun olmalıdır. Bu tələbləri (məsələn, ümumi qaydanı (*ordre public*) və imperativ normaları) pozan xarici hüquq tətbiq edilmir. Onun əvəzinə məhkəmənin hüququ (*lex fori*) tətbiq edilir. Bu halda Azərbaycan Respublikasının qanunvericiliyi üçün xarakterik olan aşağıdakı məqamlar nəzərə alınmalıdır: a) Azərbaycan Respublikasının tərəfdar çıxdığı beynəlxalq müqavilələr Azərbaycan Respublikası qanunvericiliyinin tərkib hissəsidir (Konstitusiya, m.148.II); b) Konstitusiya və referendumla qəbul edilən aktlar Azərbaycan Respublikasının ümumi qaydasını (*ordre public*) təşkil edir. “Beynəlxalq hüquq normalarına hörmət prinsipi üzərində qurulan” [2, s.154] Azərbaycan Respublikası Konstitusiyasına [19] müvafiq olaraq, dövlətdaxili ümumi qayda dövlətin beynəlxalq öhdəlikləri nəzərə alınmaqla müəyyən olunur. Bu baxımdan Konstitusiyanın 10-cu maddəsinə uyğun olaraq, beynəlxalq hüququn hamılıqla qəbul edilmiş prinsipləri də Azərbaycan Respublikasının ümumi qaydasına (*ordre public*) daxildir. Bunun əhəmiyyətini aşağıdakılarla izah etmək olar: a) bu prinsiplər Azərbaycan Respublikasının ümumi qaydası ilə beynəlxalq hüquq qaydasını yaxın edir. Çünki beynəlxalq hüquq qaydasının əsasını da *jus cogens* xarakterli bu prinsiplər təşkil edir; b) Azərbaycan Respublikasının məhkəməsi bu prinsiplərin də daxil olduğu ümumi qaydasına zidd olan hər hansı xarici hüququn tətbiqindən imtina edə bilər.

Dördüncüsü, “xarici hüquq” termini müvafiq dövlətdə mövcud olan hüquq sistemini, o cümlədən həmin dövlətdə olan inzibati-ərazi vahidlərinin hüququnu da ehtiva edir. Nəzərə almaq lazımdır ki, bir qayda olaraq federativ quruluşlu dövlətlər üçün xarakterik olan xüsusiyyətə görə, tətbiq edilən xarici hüquq qismində dövlətin müvafiq inzibati-ərazi vahidinin hüququ çıxış edir (“Müqavilə öhdəliklərinə tətbiq edilən hüquq haqqında” 1980-ci il Avropa Konvensiyası, m.19). “Beynəlxalq xüsusi hüquq haqqında” 2000-ci il Qanununun 6-cı maddəsinə müvafiq olaraq, bir neçə hüquq sisteminin qüvvədə olduğu dövlətin hüququnun tətbiq ediləcəyi hallarda, bu dövlətin hüququ həmin hüquq sistemlərindən hansının tətbiq olunacağını müəyyən edir.

Hüquq doktrinasında qəbul edildiyi kimi, “tanınma, bir dövlətin başqa bir dövləti beynəlxalq hüququn subyektı kimi nəzərdən keçirməsini və onunla rəsmi münasibətlər qurmağa hazır olmasını bəyan edən birtərəfli aktdır” [3, s.50]. Mövcud olan qurumun dövlət kimi tanınması beynəlxalq ümumi hüququn fəaliyyət sferasına aid olsa da, yuxarıda qeyd olunan xü-

susiyətlərə əsaslanaraq, belə bir ilkin nəticəyə gəlmək olar ki, həmin qurumun “hüququ”nun tətbiqi beynəlxalq xüsusi hüquqa aid olan bir məsələdir. Hüquq doktrinası və məhkəmə təcrübəsinə əsasən, bu məsələ ilə bağlı üç yanaşmanı qeyd etmək olar.

Birinci yanaşma, hüquq ədəbiyyatında bir sıra çatışmazlığın olması qeyd olunan [3, s.51] tanınmanın konstitutiv (təsdiqləyici) nəzəriyyəsinə əsaslanır. Bu yanaşmaya görə, tanınma müvafiq qurumu beynəlxalq hüquq subyekti edir. Yalnız beynəlxalq hüquq subyektliyi diplomatik yolla tanınan dövlətin hüququ məhkəmə tərəfindən tətbiq edilə bilər. Yəni “xarici qanunvericiliyin tətbiqi həmin xarici dövlətin tanınmasından asılıdır” [1, s.185]. Dövlət kimi tanınmayan qurum hüquqi cəhətdən mövcud olmadığına görə onun “hüququ” da başqa dövlətin ərazisində tətbiq olunmur. Qeyd edək ki, bu yanaşmaya əsaslanan bir çox məhkəmə qərarları məlumdur. Məhkəmə təcrübəsinə nəzər salsaq, keçmiş SSRİ-yə münasibətdə (məsələn, Macarıstan Kral Məhkəməsinin 1925-ci il qərarı, boşanma ilə bağlı Rodeziya Məhkəməsinin qərarının tanınmasına dair İngilis məhkəməsinin 1971-ci il qərarını, Odessa Apellyasiya Məhkəməsinin 18 iyul 2006-cı il tarixli qərarını nümunə kimi göstərmək olar. Tanınma haqqında əsas nəzəriyyələrin müqayisəsi təsdiq edir ki, müasir beynəlxalq hüquqda konstitutiv nəzəriyyəyə aid əsaslar güclənməkdədir [7, s. 6].

İkinci yanaşmaya müvafiq olaraq xarici hüququn tətbiq edilməsi milli hüquq çərçivəsində və beynəlxalq hüququn ümumtanınmış normalarına müvafiq həyata keçirilir. Tanınmanın deklarativ (bəyanedic) nəzəriyyəsinə əsaslanan bu yanaşmanın mahiyyəti ondan ibarətdir ki, xarici hüququn tətbiqi, həmin xarici qurumun tanınmasından asılı edilməməlidir. Yəni bu halda yeganə hüquqi əsas olan milli kolliziya normalarında tanınmamış qurumun “hüququ”nun tətbiqinə dair hər hansı məhdudiyət nəzərdə tutulmur. Həmçinin müasir beynəlxalq hüquqda da tanınmamış quruma münasibətdə heç bir ayrı-seçkilik halları mövcud deyildir. Bu amillər kontekstində istinad edilən hər hansı xarici hüquq tətbiq edilməlidir [11, s.178]. Digər tərəfdən, “xarici dövlətin hüququ, həmin dövlətin tanınmasına qədər yaranır. Məhkəmə xarici hüququ tətbiq etməklə tanıma aktını yerinə yetirmir, çünki o müvafiq xarici dövlətlə münasibətlərə girmir” [15, c.123]. “Beynəlxalq xüsusi hüquq baxımından, tanınmadan asılı olmayaraq tətbiq edilməli olan xarici hüquq müvafiq münasibətləri real olaraq tənzimləyirsə, tətbiq edilməlidir” [10, s.231].

Müasir beynəlxalq hüquqda üstünlük təşkil edən *üçüncü yanaşmaya* əsasən, beynəlxalq hüquq baxımından müvafiq qurum dövlət kimi tanınmasa belə, onun ərazisində fəaliyyət göstərən orqanların qəbul etdiyi aktların tanınması qadağan edilmir. Bu yanaşma insan hüquqlarının müdafiəsi zərurətindən çıxış edir və daha çox ədəbiyyatda qeyd olunan integrativ nəzə-

riyyəni [5, s.10] ifadə edir. Yəni belə tanınmanın olmaması halında, həmin aktın aid olduğu fiziki və hüquqi şəxslərin hüquq və qanuni maraqları pozulmuş olur. Ədəbiyyatda mövcud olan və beynəlxalq təcrübəyə əsasən, “tanınmayan qurumun” beynəlxalq səviyyədə qəbul edilməməsi, bu cür qurumun orqanlarının qəbul etdiyi bəzi (*xüsusi münasibətlər sferasına aid olan*) aktların da digər dövlət tərəfindən tanınmamasını ehtiva etmir. Məhkəmə təcrübəsində bu hal *ad hoc* tanıma kimi də qəbul edilir. Məsələn, “Karl Tseyss” işi üzrə ingilis Birinci instansiya məhkəməsinin qəbul etdiyi 1964-cü il qərarında və Lordlar Palatasının 1967-ci il qərarında qeyd olunur ki, Almaniya Demokratik Respublikası *de facto* və *de jure* Böyük Britaniya tərəfindən tanınmasa da, ingilis məhkəmələri Almaniya Demokratik Respublikasında qəbul edilən aktları etibarsız hesab etməməlidir [6, s.43-44]. Digər bir nümunə qismində Moskva dairə Federal Arbitraj Məhkəməsinin 8 iyul 2005-ci il tarixli (KQ-A40/5612-0 sayılı iş) qərarını göstərmək olar. Həmin qərarla Dnestryanı Respublikasında qeydiyyatdan keçən müəssisənin baxılan iş üzrə *ad hoc* hüquqi şəxs olaraq qəbul edilməsi müəyyən edilmişdir. Bu hala beynəlxalq məhkəmə təcrübəsində də rast gəlmək olar. Məsələn, Avropa İnsan Hüquqları Məhkəməsinin qəbul etdiyi bir çox qərarlarda (məsələn, *Loizidu Türkiyəyə qarşı* 18 dekabr 1996-cı il Qərarı; *Kipr Türkiyəyə qarşı* 10 may 2001-ci il Qərarı) qeyd olunur ki, analoji hallarda beynəlxalq hüquq bəzi hüquqi aktları və hərəkətləri, məsələn, doğumun, ölümün və nikahın qeydiyyatını qanuni hesab edir. Bu zaman Avropa İnsan Hüquqları Məhkəməsi “*BMT Təhlükəsizlik Şurasının 1970-ci il (276) Qətnaməsinə baxmayaraq Cənubi Afrikanın Namibiyaya müdaxiləsinin davam etməsinin hüquqi nəticələri haqqında*” BMT Beynəlxalq Məhkəməsinin 1971-ci il tarixli məsləhətçi rəyinə istinad edir. Bu rəyde ifadə olunan mövqeyə görə, *de facto* mövcud olan tanınmayan qurumların həyata keçirdiyi tədbirlərin qanunsuz və ya etibarsız hesab edilməsi, doğum aktları, ölüm və nikahın qeydiyyatı aktlarına şamil edilməməlidir [9].

Hansı yanaşma daha düzgündür sualına cavab vermək istiqamətində müasir dövrdə daha geniş tətbiq edilən sonuncu yanaşmanın müddəalarını təhlil etmək lazımdır. Əvvəla, konstitutiv nəzəriyyənin keçmişdə qalması fikrinə gəldikdə, bu heç də belə deyil. Belə ki, istər milli səviyyədə qəbul edilən məhkəmə qərarları (məsələn, Odessa Apellyasiya Məhkəməsinin 2006-cı il qərarı), istərsə də beynəlxalq səviyyədə, məsələn, Avropa İnsan Hüquqları Məhkəməsinin son illərdə qəbul etdiyi qərarları (*Loizidu Türkiyəyə qarşı* 1996-cı il qərarı, *Çiraqov və digərləri Ermənistanına qarşı* 2015-ci il qərarı) heç də bu nəzəriyyənin keçmişdə qaldığını göstərmir. Beynəlxalq hüququn kollektiv iradəyə əsaslanması faktı özlüyündə yeni yaranmış qurumun digər dövlətlər tərəfindən tanınmasını şərtləndirir, hansı ki, bunsuz beynəlxalq münasibətlərdə iştirak etmək və iradə ifadə etmək qeyri-müm-

kündür. Yeni qurumun beynəlxalq hüququn tam hüquqlu subyekti olması, beynəlxalq birliyin, mövcud olan dövlətlərin iradə və razılığına görə müəyyən edilir [17]. Belə ki, subyekt olmaq üçün beynəlxalq hüquq və fəaliyyət qabiliyyətinin olması zəruridir. Hüquq qabiliyyəti beynəlxalq hüquq normaları ilə müəyyən edilən hüquq və vəzifələrə malik olmaq qabiliyyətidirsə, fəaliyyət qabiliyyəti konkret beynəlxalq münasibətlərdə faktiki olaraq iştirak edə bilmək qabiliyyətidir. Sonuncu isə beynəlxalq birliyin tanınması olmadan qeyri-mümkündür. Abxaziya, Cənubi Osetiya və s. təcrübəsinə əsasən, müvafiq qurumun bir (məsələn, Rusiya Federasiyası) və ya bir neçə dövlət tərəfindən tanınması və ya həmin qurumun hər hansı bir dövlətlə münasibət qurması faktı tam əsas ola bilməz. Məsələn, Ermənistan Respublikası keçmiş qondarma “Dağlıq Qarabağ Respublikası”nı tanımasa da, onunla iki Saziş imzalamışdır. Həmin sazişlər qeyd olunan qurumun hüquqi statusunda hər hansı dəyişiklik etmir. *Əvvəla*, qeyd olunan sazişlərdə qondarma qurumun beynəlxalq səviyyədə tanınmaması vurğulanır (Pasport sisteminin təşkili haqqında 24 fevral 1999-cu il Müqaviləsi, m.1) və Avropa İnsan Hüquqları Məhkəməsinin *Çıraqov və digərləri Ermənistan qarşı* iş üzrə 2015-ci il qərarında da buna istinad olunur. *İkincisi*, qeyd olunan qurumun yaranması Ermənistan Respublikasının birbaşa təcavüzünün nəticəsi olduğu üçün mövcud münasibətlər, təcavüzkar və onun öz yurisdiksiyasında olan bir ərazi vahidi arasında olan münasibət kimi qəbul edilməlidir.

İkincisi, deklorativ nəzəriyyə də beynəlxalq hüquqa uyğun yaranan qurumları nəzərdə tutur. Yəni beynəlxalq hüququn imperativ normalarına zidd olaraq yaranan qurumların tanınması müzakirə mövzusu ola bilməz. Bu, xüsusilə bu və ya digər dövlətin təcavüzünün nəticəsi olaraq yaranan qurumlara aiddir. Məsələn, keçmiş qondarma “Dağlıq Qarabağ Respublikası” məhz Ermənistan Respublikasının birbaşa təcavüzünün nəticəsidir. Bu kontekstdə Dağlıq Qarabağın SSRİ dövründə Muxtar Vilayət statusuna malik olması faktına əsaslanmaq olmaz. Çünki, qeyd olunan Muxtar Vilayətin yaranması da Azərbaycanın Rusiya tərəfindən işğalı nəticəsində yarıdılmışdır. Deklorativ tanımanın təcavüz nəticəsində yaranan qurumlara şamil edilməməsi beynəlxalq təşkilatların qəbul etdiyi sənədlərdə də öz əksini tapır. Məsələn, Avropa Birlikləri tərəfindən 16 dekabr 1991-ci il tarixində qəbul edilən “Şərqi Avropa və SSRİ-də yeni yaranmış dövlətlərin tanınmasının rəhbər prinsiplərinə dair” Bəyannaməyə əsasən, Birliyin üzv dövlətləri təcavüz nəticəsində yaranmış dövlətləri tanımamaq öhdəliyi götürürlər. BMT Beynəlxalq Məhkəməsinin 1971-ci il tarixli məsləhətçi rəyinə müvafiq olaraq, təcavüzün birbaşa nəticəsi olan “qurum” adından edilən hər hansı tədbir, qeyd olunan istisnalar nəzərə alınmaqla qanunsuz və ya etibarsız hesab edilir. Buradan belə bir nəticə çıxarmaq olar ki, mövcud olmuş və mövcud olan tanınmayan qurumların yaranması şəraiti fərqli olduğu üçün

onların hər biri özünəməxsus xüsusiyyətlərə malik olmaqla bir-birindən fərqlənir. Bu baxımdan keçmişdə SSRİ-yə və ya Almaniya Demokratik Respublikasına münasibətdə mövcud olan nəzəri fikirləri və məhkəmə təcrübəsini avtomatik olaraq bütün tanınmaq üçün iddialı olan qurumlara şamil etmək olmaz.

Üçüncüsü, məhkəmə təcrübəsindən də görüldüyü kimi, tanınmayan qurumun “hüququ”nun tətbiqi: a) bir qayda olaraq bu “hüquq” əsasında əldə edilən subyektiv hüquqların tanınması formasında baş verir; b) bu tanıma şəxslərin hüquqi statusuna aid olan məsələləri: fəaliyyət qabiliyyəti, peşə fəaliyyəti, nikahın bağlanması və ya pozulması, şəxsin ölməsi və s. əhatə edir. Bu məsələdə məhkəmələrin daha çox istinad etdiyi BMT Beynəlxalq Məhkəməsinin məsləhətçi rəyində “tanınmalı tədbirlərin” konkret siyahısı verilir. Bu tədbirlərə konkret olaraq doğum aktları, ölüm və nikahın qeydiyyatı aktları aid edilir. Buradan belə bir nəticəyə gəlmək olar ki, məhkəmə və digər orqanların qərarları buraya daxil deyildir. Daxil olsa belə, mahiyyəti dəyişmir. Qeyd olunan aktlarla bağlı istisnaya yol verilməsi isə insan hüquqları ilə bağlı minimum standartlara riayət edilməsi öhdəliyindən irəli gəlir. İnsan hüquqlarının müdafiəsi müstəvisində insanın hər hansı hüquq çərçivəsində malik olduğu hüquqi status, digər hüquq sistemində ləğv edilə bilməz. Bu standartlara uyğun olaraq, yaşamaq hüququ müstəvisində hər hansı şəxsin harada olmasından asılı olmayaraq hüquq subyektivliyinə malik olmaq, nikaha daxil olmaq və ya nikahı pozmaq hüquqları məhdudlaşdırılmamalıdır. Hesab etmək olar ki, bu aktların digər dövlətlərdə qəbul edilməsi hallarında, qeyd olunan aktlar tanınmayan qurumun orqanları tərəfindən verilsə belə, bu həmin qurumun tanınması olaraq dəyərləndirilməməlidir. Bunu həmin dövlətin insan hüquqlarının qorunması istiqamətində üzərinə götürdüyü beynəlxalq öhdəliklərə riayət etmək vəzifəsi ilə əsaslandırmaq olar. Yəni hər hansı dövlətdə fiziki şəxsin hüquqi statusu ilə bağlı aktın etibarlı hesab edilməsi, beynəlxalq hüququn ümumi qaydasına daxil olan insan hüquqlarına hörmət edilməsi prinsipinə, dövlətin insan hüquqları sahəsində iştirak etdiyi beynəlxalq müqavilələrlə əsaslanır. Bu müstəvidə Azərbaycan Respublikasına münasibətdə bunun edilməsi Konstitusiyani 12.II-ci maddəsinin müddəalarına əsaslanır.

Dördüncüsü, xarici hüququn tətbiq edilməsinin əsasını təşkil edən kolliziya normaları “tanınmayan qurumun “hüququ”nun tətbiq edilməsi ilə bağlı hər hansı məhdudiyət müəyyən etməsə” [11, s.178] də, onların istinadının nəticəsi, xarici hüququ tətbiq edən məhkəmənin ümumi qaydasına (*ordre public*) zidd olduqda, tətbiq edilmir. Bu cəhətdən ümumi qayda kolliziya normasının istinadını dəqiqləşdirir. Yəni xarici hüququn tətbiq edilməməsi üçün edilən “qeyd-şərt hər bir kolliziya normasının tərkib hissəsini təşkil edir və ayrı təsbit olunmasına baxmayaraq, sonuncunun tərkib hissəsi

olaraq tətbiq etmək lazımdır” [12, s. 11]. Bu xüsusiyyət beynəlxalq müqavilələrdə də təsbit olunan kolliziya normaları üçün də xarakterikdir. Qeyd edək ki, ümumi qayda ilə bağlı müddəalar milli qanunvericiliklə yanaşı, beynəlxalq müqavilələrdə (məsələn, “Müqavilə öhdəliklərinə tətbiq edilən hüquq haqqında” 1980-ci il Roma Konvensiyası, m.16; “Vəsiyyətnamənin formasına tətbiq olunan hüquq haqqında” 1961-ci il Haaqa Konvensiyası, m.7; “Xarici hüquqla bağlı məlumatlar haqqında” 1968-ci il London Konvensiyasında, m.11; “Xarici arbitraj qərarlarının tanınması və icrası haqqında 1958-ci il Nyu-York Konvensiyası, m.4) də nəzərdə tutulur. Beləliklə, kolliziya normasının istinadına müvafiq olaraq, tanınmayan qurumun “hüququ” tətbiq edilməlidirsə, bu onu tətbiq edən orqanın mənsub olduğu dövlətin ümumi qaydasına zidd olması səbəbindən tətbiq edilməyəcək və ya onun əsasında əldə edilmiş subyektiv hüquqlar, hüquqi hərəkətlər və aktlar tanınmayacaq. Məhkəmə təcrübəsində (məsələn, “*CEF New Asia Company Ltd. v. Wong Kwong Yiu, John*” işi üzrə Honkonq Apellyasiya Məhkəməsinin 8 iyun 1999-cu il tarixli qərarı) və tanınmış hakimlərin fikirlərində də *de facto* mövcud olan, amma tanınmayan qurumların hüquqi aktlarının məhkəmənin mənsub olduğu dövlətin ümumi qaydasını pozması bir zəruri şərt olaraq müəyyən edilir. Hərçənd hüquq ədəbiyyatında bunun əksini söyləyən fikirlər də vardır [14, c.29].

Göründüyü kimi, məhkəmə (və ya digər orqan) bu zaman ilk olaraq öz dövlətinin ümumi qaydasını nəzərə alacaq. Baxmayaraq ki, ümumi qayda haqqında qeyd-şərtin tətbiqi beynəlxalq müqavilədə nəzərdə tutulsun. Ergin Nomerin qeyd etdiyi kimi “Türk hakimi prinsipə yalnız öz ölkəsinin ümumi qaydasını diqqətə ala bilər. Xarici hüququn ümumi qaydası türk hakimini heç bir şəkildə maraqlandırmaz” [4, s.180]. Məhkəmə xarici dövlətin ümumi qaydasına əsaslanma bilərmi? Əlbəttə, belə bir halın olması ehtimal oluna bilər. Tətbiq ediləcək xarici hüququn məzmununu müəyyən edən məhkəmə iki halda xarici hüququn ümumi qaydasını nəzərə almaq qərarına gələ bilər. *Birinci halda* məhkəmə hesab edə bilər ki, kolliziya norması xarici hüquqa göndəriş edərək həm də onun ümumi qaydasını nəzərdə tutan normalarına da istinad edir və belə normaların nəzərə alınması məhkəmənin qərarını əsaslandırması üçün sərfəlidir. *İkinci halda* məhkəmə hesab edə bilər ki, xarici hüququn ümumi qaydaya zidd hesab etdiyi hal, *lex fori*-yə görə də ümumi qaydaya ziddir. Məsələn, Azərbaycan Respublikasının məhkəməsi Abxaziya və ya Cənubi Osetiyanın “hüququ”nun tətbiqi halı ilə rastlaşdığı zaman, bu qurumların yaranmasının Gürcüstan Respublikasının Konstitusiyasını, ümumi qaydasını pozmasını əsas götürərək, qeyd olunan qurumların “hüququ”nun tətbiqindən imtina etməlidir.

Hesab etmək olar ki, xarici hüququn tətbiq edilib və ya edilməməsi bilavasitə tətbiq orqanının (məhkəmənin) qərarından asılıdır. Bu kontekstdə

“məhkəmə xarici hüququ tətbiq edərkən, tanıma aktını həyata keçirmir, çünki o, müvafiq xarici dövlətlə münasibətlərə daxil olmur” fikri [15, c.123] birmənalı qəbul edilə bilməz. Düzdür, məhkəmə tanınmayan qurumda əldə edilən subyektiv hüquqları tanısa belə, siyasi və ya hüquqi anlamda hər hansı tanıma aktı həyata keçirmir. Bu baxımdan məhkəmənin hərəkətinin *ad hoc* tanınma kimi dəyərləndirilməsi də düzgün deyildir. Çünki bu halda məhkəmə, yuxarıda qeyd etdiyimiz ki, tanınmayan qurumun “hüququ”na deyil, mənsub olduğu dövlətin beynəlxalq hüquqi öhdəliklərinə uyğun hərəkət edir. Yəni *ex officio* xarici hüququ tətbiq etməli olan məhkəmə dövlətinin üzərinə götürdüğü beynəlxalq hüquqi öhdəlikləri yerinə yetirir. Bu öhdəliklər isə, “Müqavilələr hüququ haqqında” 1969-cu il Vyana Konvensiyasının (Azərbaycan Respublikası 2017-ci ildən tərəfdardır) [20] 53-cü maddəsinə uyğun olaraq, beynəlxalq hüququn *jus cogens* normalarına, yəni hamılıqla qəbul edilmiş prinsiplərə zidd ola bilməz. Eyni fikirləri məhkəmə ümumi qayda haqqında qeyd-şərt edərək tanınmayan qurumun “hüququ”nu tətbiq etmədiyi və ya onun hüquqi hərəkətlərini və aktlarını tanımadığı hala da şamil etmək olar. Belə ki, beynəlxalq hüququn *jus cogens* normalarına zidd olaraq yaranan tanınmayan qurumun “hüququ” da, bu normalardan ibarət olan beynəlxalq hüquq qaydasına, həm də məhkəmənin ümumi qaydasına uyğun olmadığı üçün tətbiq edilə bilməz. BMT Beynəlxalq Məhkəməsinin 1971-ci il tarixli məsləhətçi rəyində məhz bu əsas götürülərək, tanınmayan qurum adından edilən hərəkətlərin qanunsuz olması hesab edilir.

Qeyd olunanlardan belə bir nəticə hasil olur ki, məhkəmənin hərəkəti tanıma aktı kimi qəbul edilməsə də, “hüququ”nu tətbiq edəcəyi qurumun tanınıb-tanınmaması faktına biganə qala bilməz. Belə ki, məhkəmə yalnız qüvvədə olan hüququ tətbiq edə bilər. Bu müstəvidə onun tətbiq edəcəyi xarici hüquq aktarının konstitusion olması vacibdir. Yəni məhkəmə ərazi bütövlüyü pozulan xarici dövlətin milli qanunvericiliyinin pozulması nəticəsində qəbul edilən xarici hüquqi aktları tətbiq etmək məcburiyyətində deyildir. Qeyd olunan kontekstdə “hüququ tətbiq edilən dövlətin beynəlxalq səviyyədə tanınıb-tanınmaması beynəlxalq xüsusi hüquq baxımından əhəmiyyətli deyildir” fikri ilə də razılaşmaq olmaz. Çünki, məhkəmənin həll etməli olduğu mübahisənin xarici ünsürə malik olması, hansı halda xarici hüququn tətbiq edilməsi və s. beynəlxalq xüsusi hüququn fəaliyyət sferasına aid olan məsələlərdir.

Sual olunur, məhkəmə xarici hüququ tətbiq etmədiyi halda hansı hüququ tətbiq etməlidir? Avropa İnsan Hüquqları Məhkəməsinin presedent təcrübəsinə (*Loizidu Türkiyəyə qarşı* 1996-cı il qərarı, b.44) əsasən qeyd etmək olar ki, əgər yaranmış qurum beynəlxalq hüquqi anlamda dövlət kimi tanınmırsa, deməli, onun ərazisində legitim hüquq olaraq suverenliyi və ərazi toxunulmazlığı pozulmuş dövlətin hüququ tanınmalıdır. Baxmayaraq

ki, insan hüquqlarının təmin edilməsi sahəsində yarana biləcək hüquqi boşluğun aradan qaldırılması üzrə məsuliyyət başqa dövlətin (məsələn, *Loizidu Türkiyəyə qarşı işdə* - Türkiyənin; *Çıraqovlar və digərləri Ermənistanına qarşı işdə* - Ermənistanın) üzərinə qoyula bilər. Məsələn, Türkiyə Ali Məhkəməsi (Yarqıtay) övladlığa götürmə ilə bağlı özünün 29.09.2010 tarixli qərarında Şimali Kipr Türk Cumhuriyyətinin deyil, Türkiyə Cumhuriyyətinin hüququnu tətbiq etmişdir [21]. Təcrübə baxımdan bu dövlətlərin hüququnun da tətbiq edilməsi daha əlverişli görünə bilər. Məsələn, uzun müddət Ermənistan Respublikasının işğalı altında qalmış Qarabağ ərazisində istehsal və tədarük edilən bir çox məhsullar beynəlxalq bazara Ermənistan Respublikasının hüquqi şəxslərinin məhsulu olaraq çıxarılmışdır. Əslində bu, eyni zamanda məhsulun coğrafi mənşəyi ilə bağlı mövcud olan beynəlxalq hüquq normalarının da pozulmasıdır. Hesab edirik ki, qeyd olunan hal və Ermənistan Respublikası hüququnun tətbiq edilməsi, əslində təcavüz faktını təsdiqləyir. Bu baxımından təcrübədə belə hala az rast olunur. Məsələn, Namibiyaya münasibətdə Cənubi Afrikanın hüququnun tətbiqi. Belə tətbiq “həvalə edilmiş səlahiyyət” konsepsiyası formasında da ola bilər. Belə ki, bir zamanlar Böyük Britaniya məhkəmələri Almaniya Demokratik Respublikasının aktlarını SSRİ-nin ona həvalə edilmiş səlahiyyətlərinin nəticəsi olaraq tətbiq edirdi (məsələn, “*Carl Zeiss Stiftung v. Rayner & Keeler Ltd.*” işi (1967)”). Göründüyü kimi, tanınmayan qurumun “hüququ”nun tətbiqi və ya hüquqi aktlarının tanınması halında, beynəlxalq hüquq qaydasının pozulmaması müstəvisində, məhkəmənin bir neçə variantı ola bilər: 1) tanınmayan qurumun ərazi vahidi olaraq daxil olduğu və ərazi bütövlüyü pozulan dövlətin hüququnu tətbiq edə və ya həmin hüquqa əsaslanaraq hüquqi aktları tanıya bilər; 2) tanınmayan qurumun ərazisi üçün məsuliyyət daşıyan və ya həmin ərazidə faktiki nəzarəti həyata keçirən dövlətin hüququnu tətbiq edə bilər; 3) tanınmayan qurumun “hüququ”nu tətbiq etməsə də, əldə edilmiş subyektiv hüquqları və aktarı tanıyır və onuna bağlı olan beynəlxalq hüquq normalarını tətbiq edir; 4) ümumi qayda haqqında qeyd-şərt tətbiq edilməsi halında məhkəmə öz hüququnu tətbiq edə bilər.

Beləliklə, təcrübə göstərir ki, tanınmayan qurumların malik olduğu hüquqi status fərdi olaraq müəyyən edilir və onların “hüququ”nun tətbiq edilməsi məsələsinə də bu status baxımından yanaşılmalıdır. Beynəlxalq hüquq qaydasını pozmaqla, xüsusilə təcavüzün nəticəsində yaranan qurumların “hüququ” tətbiq edilə bilməz və onların hüquqi aktları qanunsuz olduğu üçün tanına bilməz. Bu halda məhkəmə ümumi qayda haqqında qeyd-şərt etməklə, öz hüququnu tətbiq edə bilər. Xüsusi münasibətlər sferasına aid olan və bir qayda olaraq şəxslərin hüquqi statusuna aid: hüquq qabiliyyəti, ailə, vərəsəlik və s. hüquqi aktların tanınması isə məhkəmənin

mənsub olduğu dövlətin beynəlxalq hüquqi öhdəlikləri çərçivəsində beynəlxalq hüquq normaları əsasında həyata keçirilir.

ƏDƏBİYYAT

1. Allahverdiyev, S.S. Azərbaycan Respublikasının beynəlxalq xüsusi (mülki) hüquq kursu. Dərslik II nəşr. – Bakı: Hüquq Yayın Evi nəşriyyatı, - 2021. - 840 s.
2. Əliyev, Ə.İ. Əcnəbilərin və vətəndaşlığı olmayan şəxslərin statusunun beynəlxalq hüquqi tənzimlənməsi: nəzəriyyə və praktika. Bakı, 2007. – 600 s.
3. Hüseynov, L.H.. Beynəlxalq hüquq. Dərslik. - Bakı: Qanun, - 2012, - 368 s.
4. Ergin Nomer. Devletler hususi hukuku. – İstanbul: - 1996. – 448 s.
5. Александрова, Н.В. Правовой институт признания государств. Автореф. дис. кан.юри.наук, - Нижний Новгород: - 2009. – 27 с.
6. Блищенко, И.П., Дория Ж. Прецеденты в международном публичном и частном праве. 2-е изд., доп. – Москва: МНИМП, - 1999. - 472 с.
7. Гасымов, Ф.Р. Признание государств и правительств. Современная международно-правовая практика. Автореф. дис. кан.юри.наук, - Москва: - 2005. - 21 с.
8. Гетьман-Павлова, И.В. Международное частное право: Учебник. – Москва: Эксмо, - 2005. -752с
9. Краткое изложение решений, консультативных заключений и постановлений Международного Суда. 1948-1991. Организация Объединенных Наций, Нью-Йорк, 1993 https://legal.un.org/icjsummaries/documents/russian/st_leg_serfl.pdf
10. Международное частное право: современные проблемы. - Москва: ТЕИС, - 1994. - 507 с.
11. Международное частное право: Учебник / Отв. ред. Г. К. Дмитриева. - 2-е изд., перераб. и доп. - Москва: ТК Велби, Проспект, - 2004. - 688 с.
12. Морозова Ю.Г. Оговорка о публичном порядке: причины возникновения./ Законодательство, - № 6, - 2006. - с. 9-15
13. Рубанов, А.А. Теоретические основы международного взаимодействия национальных правовых систем / Отв. ред. В.П.Мозолин. – Москва: Наука, - 1984. - 160 с.
14. Сквозников, А.Н. Применение права непризнанных государственных образований // Вестник Самарской гуманитарной академии. Серия «Право», - 2013, - № 1 (13). - с. 21-30
15. Толстых, В.Л. Коллизионное регулирование в международном частном праве: проблемы токования и применения раздела VII части третьей ГК РФ. – Москва: Спарк, - 2002. - 244 с.
16. Чешир, Дж., Норт П. Международное частное право / Перев. с англ. С.Н.Андрианова, под ред. и со вступ. стат. М.М.Богуславского. - Москва: Прогресс, - 1982. – 496 с.
17. Shaw, M.N. International law. Sixth, Cambridge University Press, 2008
18. <https://e-qanun.az/framework/509>
19. <https://www.e-qanun.az/framework/897>
20. <https://e-qanun.az/framework/36996>
21. https://www.academia.edu/39004304/Milletleraras%C4%B1_Miras_Hukuku

ПРИМЕНЕНИЕ “ПРАВА” НЕПРИЗНАННЫХ ГОСУДАРСТВЕННЫХ ОБРАЗОВАНИЙ

А.К.МАМЕДОВ

РЕЗЮМЕ

В статье рассматриваются вопросы применения “права” непризнанных образований. В связи с этим анализируются существующая правовая доктрина и судебная практика. На основе анализа определяются возможности использования существующих подходов с теоретической и практической точек зрения. В заключение отмечается, что не может применяться “право” субъектов, возникшее в нарушение норм международного права, в частности, в результате агрессии, а их правовые акты не могут быть признаны. В данном случае суд может применить свое право, сделав оговорку о публичном порядке. Признание правовых актов в сфере частных отношений и, как правило, относящихся к правовому статусу лиц (касательно правоспособности, семьи, наследования и др.), осуществляется в рамках международно-правовых обязательств государства и на основе норм международного права.

Ключевые слова: признание, непризнанные образования, применение права, иностранное право, оговорка о публичном порядке.

APPLICATION OF THE “LAW” OF UNRECOGNIZED STATE ENTITIES

A.G.MAMMADOV

SUMMARY

The article discusses the issues of the application of the “law” of unrecognized entities. In this regard, the existing legal doctrine and judicial practice are analyzed. Based on the analysis, the possibilities of using existing approaches from a theoretical and practical point of view are determined. In conclusion, it is noted that the “law” of subjects that arose in violation of international law, in particular, as a result of aggression, cannot be applied, and their legal acts cannot be recognized. In this case, the court may apply its right by making a reservation on public policy. Recognition of legal acts in the field of private relations and, as a rule, related to the legal status of persons (regarding legal capacity, family, inheritance, etc.) is carried out within the framework of international legal obligations of the State and on the basis of international law.

Keywords: recognition, unrecognized formation, application of law, foreign law, public order clause.

UOT 347.65/.68**MİRASIN QƏBULU VƏ ONUN ƏSAS XÜSUSİYYƏTLƏRİ****Ş.M.YUSİFOV*****Bakı Dövlət Universiteti***
shukuryusifov@gmail.com

Məqalədə mirasın açıldığı vaxt və açıldığı yer anlayışları izah olunmuşdur, mirasın qəbul edilməsinin əsas xüsusiyyətləri tədqiq edilmişdir, bəzi xarici ölkələrin qanunvericilikləri ilə müqayisəli təhlillər aparılmışdır. Mirasın qəbul edilməsi üsulları araşdırılmışdır.

Açar sözlər: mirasqoyan, vərəsə, mirasın qəbulu, mirasdan imtina, öhdəlik

Mirasın qəbul edilməsi vərəsəlik hüquq institutunun ən mühüm və vacib mərhələsidir. Bu mərhələdə sağ olan fəaliyyət qabiliyyətli potensial vərəsələr mirası qəbul etmək niyyətini ifadə edirlər.

Mirasın açılması özlüyündə mirasın açılması vaxtı və mirasın açıldığı yeri əhatə edir. Mirasın açılmasının iki yolu vardır: Miras miras qoyan şəxsin ölümü ilə və ya onun məhkəmə yolu ilə ölmüş elan edilməsi vasitəsilə açılır [1, s. 620]. Çünki ölmüş elan edilmə də şəxsin ölümünə bərabər hesab edilir. Ümumiyyətlə, şəxsin varlığının sona çatması hüquq aləmində müəyyən nəticə yaradan vəziyyətdir. Məhz burada mirasın açılması halının baş verməsi üçün əsas hüquqi fakt, Məcəllə ilə də tənzimləndiyi kimi şəxsin ölümü və məhkəmə qaydasında ölmüş elan edilməsidir. Ölüm anının müəyyən edilməsinin vərəsəlik hüququ baxımdan mühüm əhəmiyyət kəsb etdiyi buradan aydınlaşır. Eyni zamanda şəxsin beyin fəaliyyətinin dayandığı an ölüm anı hesab edilir.

Bu baxımdan mirası qəbul edə bilmək üçün vərəsələr baxımından müəyyən şərtlərin mövcud olması vacibdir:

- Miras qoyan şəxsin ölümü anında sağ olmaq;
- Mirası qəbul etmək üçün vərəsənin fəaliyyət qabiliyyəti;
- Vərəsəlikdən məhrum edilməmək.

Belə ki, MM-də vərəsələri tənzimləyən 1134-cü maddəyə nəzər saldıqda istər qanun, istərsə də vəsiyyət üzrə, yəni hər iki kateqoriya vərəsələr

baxımdan sağ olmaq şərti nəzərdə tutulmuşdur. Bu baxımdan sağ olmaq ifadəsini miras qoyanın vərəsə ilə eyni vaxtda ölməsi və ya vərəsənin ondan əvvəl ölməsi halları baxımdan araşdırmaq lazımdır.

Bununla bağlı Türkiyə qanunvericiliyində “ölüm prezumpsiyası” mövcuddur. Həmin prezumpsiyaya əsasən birdən çox şəxsdən hansının daha əvvəl öldüyünün təsbiti mümkün deyilsə, bunların hamsı eyni anda ölmüş hesab edilir. Bu prezumpsiyanı tətbiq etmək üçün şəxslərin eyni hadisədə və ya eyni yerdə ölmüş olması vacib deyildir.

Həmin məsələ ilə bağlı AR MM 1134, 1146 və 1252-ci maddələrinin bəzi müddələrinin şərh edilməsi barədə KM Plenum Qərarı da, yuxarıda göstərilən məsələni təsdiq edir. Bu isə öz başlanğıcını Roma hüququndan götürmüşdür ki, Romada bir-birinin vərəsəsi ola bilən şəxslər əgər eyni hadisə nəticəsində ölübsə, bir-birinin vərəsəsi olması baş tutmur [11].

Qeyd etdik ki, vərəsə mirasqoyanın ölüm anında sağ olmalıdır. Eyni zamanda şəxsin ölmüş elan edilməsinin ölümə bərabər tutulduğunu qeyd etdik. Fərz etsək ki, mirasın açıldığı anda ölmüş elan olunmuş şəxs daha sonra qayıdır. Bununla bağlı, MM-in ümumi hissəsində ölmüş elan olunmuş şəxsin qayıtmasının hüquqi nəticəsi göstərilmişdir. Belə ki, MM-in 42.2-ci maddəsinin məzmunundan da görüldüyü kimi, ölmüş elan edilmiş şəxs qayıdarsa, əmlakın qaytarılmasını tələb edə bilər. Lakin, bu tənziqləmənin yaranacaq problemləri tamamilə həll etməyəcəyini hesab edirik. Belə ki, ölmüş elan edilən vərəsə qayıda bilər. Bunun müqabilində digər vərəsələr arasında bölünən miras əmlakının ona çatası payını tələb edə bilər. Fərz edək ki, digər vərəsələr isə miras əmlakı tamamilə əldən çıxarmış və qayıdan vərəsəyə ona çatası payın dəyərini ödəmək üçün hər hansı aktiv mövcud deyildir. Yaranmış bu problemin həlli üçün Mülki Məcəlləyə hər hansı tənziqləmə daxil edilməsi məqsədmüvafiqdir.

İkinci şərt, vərəsənin miras açıldığı anda fəaliyyət qabiliyyətinə malik olmasıdır. Qeyd etdiyimiz kimi, şəxsin vərəsə hüquq qabiliyyətinə malik olması (hüquqlara malik olmaq) maya nə zaman bağlansa o vaxt meydana gəlir. Lakin fəaliyyət qabiliyyəti ilə əlaqədar bunu deyə bilmərik. Miras fəaliyyət qabiliyyətli şəxs tərəfindən qəbul edilə bilər. Qanunvericilik göstərir ki, bu şərtə cavab verməyən şəxslərin əvəzinə mirası qanuni nümayəndələri qəbul edir [1, s.640].

Vərəsə vərəsəlik hüququndan məhrum ola bilməsinə səbəb olacaq hər hansı bir hərəkət törədirsə yaxud mirasdan imtina edərsə, mirası qəbul edə bilməz. Qanunda məhrumliyyətin səbəbləri göstərilmişdir: “qəsdən ölən şəxsin axırıncı iradəsini reallaşdırılmasına maneə törətmiş və nəticədə özünün və ya özünün yaxın şəxslərinin çağırılmasına və ya paylarının artırılmasına kömək olmaq”; Yəni, məsələnin vərəsələrdən biri miras qoyanın hər hansı yolla iradəsini yerinə yetirməyə mane olur və bunun nəticəsində

özünün payını artırır; 2. ”vəsiyyət edən şəxsin vəsiyyətnaməsində qeyd olunan iradəsinə qarşı qəsdən cinayət törədilməsi və ya digər əxlaqsız hərəkət törədilməsi-tutaq ki, vəsiyyət edən F-in vəsiyyətnaməsində əlbəttə onun son iradəsi göstərilir. Qanun burada müəyyən edir ki, sırf bu cinayətə qarşı qəsdən cinayət halında məhrum olur.; “əgər arvadın (ərin) ölən şəxslə nikahına vərəsəliyin açılmasından azı 3 il əvvəl faktiki olaraq xitam verildiyi və onların ayrı yaşadıkları müəyyən olunarsa, məhkəmənin qərarı ilə arvadın (ərin) vərəsəlik hüququndan məhrum edilməsi mümkündür” [1, s.1164].

Mirasın qəbul edilməsində universal varislik prinsipi: Bu prinsipə əsasən mirasın aktiv və passivləri ilə birgə kompleks qəbul edilir. Buna doktrinada universal varislik prinsipi deyilir. Bu prinsipə görə miras qoyan şəxsin mülki hüquq və vəzifələri vərəsələrə kompleks halında, hər hansı şəxsin vasitəçiliyi olmadan keçir, bir aktla qəbul edilir [3, s.27] Azərbaycan Respublikasının vərəsəlik qanunvericiliyində universal varislik prinsipi mülki qanunvericilik aktının 1151-ci maddəsində öz əksini tapır.

Hazırda bir çox ölkənin hüquq sistemi kimi, ölkəmizin də hüquq sistemi Roma hüququna əsaslanmaqdadır. Klassik Roma hüququnda istifadə olunan “successio” qavramı universal varislik mənasına gəlir. Yustianianın dövründə isə “successio per universitatem” formasında istifadə edilmiş və yenə universal varislik mənasına gəlmişdir. Roma vərəsəlik hüququnda ölən şəxsin bütün əmlakı , aktiv və passivi ilə birlikdə onun vərəsələrinə keçərdi. Həmçinin, vərəsələr mirasqoyan şəxsin borçlarına görə özlərinə çatan əmlak ilə deyil, şəxsi əmlakı ilə məsuliyyət daşıyırdılar [6, s.160].

Mirasın qəbul edilməsində mövcud universal varislik prinsipin bir sıra nəticələri olduğunu vurğulaya bilərik. İlk növbədə bu prinsip nəticəsində miras əmlakı sahibsiz qalmır. Belə ki, ölən şəxsin əmlakının onun ölümündən sonrakı aqibətini müəyyən edən vərəsəlik hüququnun tənzimlənmələri nəticəsində miras ya ölən qanuni ya da vəsiyyət üzrə vərəsələri tərəfindən qəbul edilir. Bununla da şəxsin mülkiyyət hüququ insan ömrü ilə məhdudlaşmaqdan kənara çıxır. Beləliklə, deyə bilərik ki, bunlar nəticəsində xüsusi mülkiyyət hüququnun davamlılığı qorunur. Həmçinin ölən şəxsin nəinki miras aktivləri, onun borcları da sahibsiz qalmır. Ən sonda ölən şəxsin heç bir kateqoriyadan vərəsələri olmadıqda miras əmlakı dövlətə keçərək sahibsiz qalmır.

Digər bir nəticəsi bir öhdəlik münasibəti tərəfi olan şəxsin ölümü ilə birlikdə həmin öhdəlik münasibətinin tərəflərində iradəyə bağlı olmayan dəyişiklik meydana gəlir. Belə ki, miras qoyan şəxs kreditor olduğu halda ölümünün ardınca universal varislik prinsipinin nəticəsi kimi yerini vərəsələr tutacaq. Bu miras qoyanın borclu olduğu hallar üçün də keçərlidir. Lakin, bildirməliyik ki, universal varislik prinsipinin mənfəi nəticəsi də yarana bilər. Xüsusilə, miras əmlakının passivinin aktivindən çox olduğu hallarda mirası

qəbul etmiş vərəsələr üçün mənfi nəticələr yaranacaqdır.

Bildirmək lazımdır ki, universal varislik, yəni mirasın bütün aktiv və passivləri ilə qəbul edilməsi bütün hallarda mümkün deyildir. Belə ki, şəxs öz əmlakının bir hissəsini, yaxud müəyyən daşınmaz əşyasını vəsiyyəət edə bilər. Məsələn, A şəxsinin əmlakında mövcud olan aktivlərdən biri də X ərazisində yerləşən torpaq sahəsidir. A şəxsi ölümündən qabaq dostu B-ə həmin ərazidəki torpaq sahəsini vəsiyyəət edir və B şəxsi miras əmlakı qəbul edir. Görünüyü kimi, göstərilən nümunədə B-ə bütün aktiv və passivlər deyil, yalnız vəsiyyəətnamədə göstərilən bir alacaq haqqı keçmiş oldu. Bu baxımdan göstərilən situasiyada olan vərəsələr üçün “universal varislik” ifadəsini işlədə bilmərik [5, s.10].

Mirasın qəbul edilməsinin azadlığı prinsipi: Belə ki, mirası qəbul etməsi üçün vərəsəyə heç bir məcburiyyət tətbiq edilməsi yol verilməzdir. Mirasın qəbulu tamamilə könüllü aktdır. Belə ki, miras açıldığı an sağ olan vərəsə mirası istər rəsmi, istərsə də faktiki üsulla qəbulu zamanı könüllü iradəvi akt yerinə yetirir.

Mirasın qismən və hər hansı şərtlə qəbul edilməsinin yolverilməzliyi: Qeyd edək ki, bu özlüyündə universal hüquqi varislik prinsipini ifadə edir. Məhz vərəsə mirası hər hansı şərtlə qəbul edə bilməz və mirasın qismən qəbul və imtinasına qanunla yol verilmir.

Rusiya Federasiyası Mülki Məcəlləsində də analoji norma müəyyən olunur. Belə ki, vərəsənin mirasın bir hissəsini qəbul etməsi, nə olursa olsun və harada olursa olsun, ona olan bütün mirasın qəbul edilməsi deməkdir. Bu, mirasın əsas prinsipini göstərir. Mirasın şərt və ya şərtlə qəbul edilməsinə icazə verilmir [9, s.12].

Qəbul etmə ilə əlaqədar normaların təhlili bizə göstərir ki, vərəsənin mirasa sahib olması üçün onun tərəfindən iradə bəyanı əsasdır. Yəni, əgər şəxs mirasın qəbulu üçün qanunla müəyyən olunan vaxt ərzində öz iradəsini istər rəsmi (notarial) qaydada, istər faktiki (əmlaka sahiblik etmək və ya onu idarə etmək) bəyan etməzsə, o mirasdan imtina etmiş sayılır. Lakin bir sıra ölkələrin qanunvericiliyinə nəzər saldıqda, mirasın qəbulu şərtinin olmadığını müəyyən edirik. Belə ki, bu tip ölkələrdə miras şəxsin ölümü ilə birbaşa olaraq, heç bir tənzimləmə tələb etmədən vərəsələrə keçir. Burada əsas olan isə yenə müəyyən olunmuş vaxt ərzində mirasdan imtina etməkdir. Yəni vərəsə mirasdan imtina etməmişdirsə, mirası qəbul etmiş sayılacaqdır. Belə ki, Türkiyə, Almaniya, İsveçrə kimi ölkələrin miras qanunvericilikləri mirasın ölüm anında vərəsəyə qanundan ötrü birbaşa keçməsi prinsipi üzərində dayanır.

Vərəsəlik hüquq nəzəriyyəsində mirasın qəbul edilməsi barədə fərqli fikirlər var. O. İlyina bildirir ki, mirasın qəbul edilməsi, miras üçün çağırılan, ona borclu olan mirasın alınmasına yönəlmiş, qanunla müəyyən edilmiş

müddət və üsullarla müəyyən edilmiş qaydada həyata keçirilən birtərəfli könüllü hərəkətdir [8, s.153].

Bu tərifdən mirasın qəbul edilməsinin hüquqi xarakteristikasını müəyyən etmək mümkündür:

1. Bu, miras hüququnun əldə edilməsi şəklində müvafiq hüquqi nəticələrə səbəb olan birtərəfli əməliyyatdır. Mirasın qəbul edilməsi əməliyyat kimi tanındığına görə, mülki hüquqda onun forması, etibarlılıq şərtləri və s. ilə bağlı hər hansı digər əməliyyatlara da eyni tələblər qoyulur.

2. Mirasın qəbul edilməsi mütləq xarakter daşıyır, yəni müəyyən bir şəxsə (hüquqi münasibətlərin nisbəti) münasibətdə deyil, müəyyən bir subyektdən asılı olmayaraq irsi hüquqların əldə edilməsinə yönəlmiş hərəkətlərin həyata keçirilməsi deməkdir və daha çox dərəcədə obyekt – miras yönümlüdür.

3. Mirasın qəbul edilməsi yalnız varisin şəxsiyyətinə aiddir, yəni digər varislər adından irsi hüquqların əldə edilməsi ilə əlaqəli hərəkətlərin edilməsi yolverilməzdir (istisna qanuni təmsilçilikdir).

4. Vərəsəlik üçün bir neçə əsas varsa (vəsiyyət, qanun, təqdimat hüququ və digərləri), mirasın qəbul edilməsi göstərilən əsaslardan birində, bir neçəsində və ya hamısında mümkündür.

5. Mirasın qəbulu bütün şəkildə və şərtsiz olmalıdır, şərti və ya şərtlə mirasın qəbul edilməsinə icazə verilmir.

Bütün nəzəriyyəçilər və praktiklər bu nöqtəyi-nəzərdən yanaşırlar, fikrimizcə, bu, ilk növbədə universal varislik prinsipi ilə əlaqədardır (çünki bu prinsipdə deyilir: irsi kütlə bölünməzdir və yalnız vəsiyyət edənin əmlakını deyil, həm də mərhumun öhdəliklərini də əhatə edir) və bir şərtlə və ya qismən miras almaq mümkün olsaydı, vəsiyyət edənin kreditorlarının və digər varislərin hüquqları pozulacaqdır.

6. Mirasın bir hissəsinin qəbul edilməsi bütün miras kütləsi qəbul edilməsi deməkdir.

7. Qəbul anından asılı olmayaraq mirasın qəbul edilməsi faktı geriye güc xüsusiyyətinə malikdir, yəni varis, mirasın açıldığı andan Mülkiyyət hüququ qazanmış hesab olunur.

Mirasın qəbul edilməsinin birtərəfli bir əməliyyat olduğunu da A.Kazantseva vurğulayır: "Mirasın qəbul edilməsi miras hüququnun elementlərindən biridir, onun hüquqi təbiətinə görə həyata keçirilməsi yalnız əməliyyat qabiliyyətli varislər, yəni tam hüquq qabiliyyətinə malik vətəndaşlar tərəfindən həyata keçirilə bilən birtərəfli əməliyyatdır" [9, s.226].

İ.L.Korneeva, ümumiyyətlə, mirasın qəbul edilməsi anlayışını bir hərəkət və ya əməliyyat kimi xarakterizə etmir və bildirir ki, mirasın qəbul edilməsi mirasın alınmasına yönəlmiş müəyyən hərəkətlərin həyata keçirilməsidir [10, s.176].

Beləliklə, mirasın qəbul edilməsinin iki sistemi mövcuddur:

1. Qəbul sistemi-varis miras ilə əlaqəli müəyyən hərəkətlər etmişsə (həm rəsmi, həm də faktiki formada), əksini bildirmədiyi təqdirdə mirasın qəbul edilməsi iradəsini ifadə etmiş hesab olunur.

2. İmtina sistemi - mülki qanunvericilikdə göstərilən müddət çərçivəsində vəərəsə imtina etdiyini bildirmədikdə, hər bir halda qəbul edilmiş hesab edilir.

Bildirmək lazımdır ki, uzun tarixi müddət ərzində Azərbaycan hüququnda mirasla əlaqədar qəbul sistemi aktivdir. Belə ki, əgər həmin müddət boyunca miras vəərəsə tərəfindən rəsmi, yaxud faktiki üsulla qəbul edilməmişdirsə, vəərəsə mirasdan imtina etmiş sayılır və həmin şəxsin vəərəsəlik hüququnun mövcud olmadığı hesab edilir. Qeyd etdik ki, bir sıra ölkələrdə isə mirasın imtina sistemi mövcuddur. Yəni Almaniyada mirasın vəərəsələrə keçməsi qəbul müddətinə tabe tutulmur. Əsas olan imtina müddəti ərzində mirası qəbul edərsə, yaxud imtina edibsə yalnız bu zaman qəbula məhdudiyət qoyulacaqdır [14].

Mirasın qəbulu kimi bir sıra ölkələrin qanunvericiliklərinin təhlilində, rəsmi qəbul, örtülü qəbul, gizli qəbul, inventar vasitəsilə, həmçinin Türkiyə hüququnda rəsmi dəftər yolu ilə qəbul, İtaliya hüququnda mövcud olan inventar vasitəsilə qəbul kimi növlər də fərqləndirilir.

Sadəcə olaraq, bir sıra ölkələrin vəərəsəlik hüququnda qəbulun formalarından olan inventar vasitəsilə qəbul və Türkiyə hüququnda mövcud olan rəsmi dəftər tutma yolu ilə qəbulun mahiyyətinə nəzər yetirək.

İnventarla miras qəbulu ilə əlaqəli İtaliya təcrübəsini misal götürə bilərik. İtaliya hüququnda miras inventarla qəbul edilməsinin əhəmiyyəti ondan ibarətdir ki, əgər miras İnventarlaşdırma lehinə qəbul edilmişdirsə, varislər yalnız aktivlərin dəyəri daxilində borclara görə məsuliyyət daşıyacaqlar (İtaliya Mülki Məcəlləsi 490-cı maddəsi). Yəni bu sistem özlüyündə bir növ vəərəsələrin miras qoyan şəxsin borclarına görə məsuliyyətini məhdudlaşdırır. Belə ki, məlumdur ki, miras həm aktivləri ilə, həm də passivləri ilə ötürülür. Passivləri aktivindən çox olan miras qəbul edildikdə vəərəsələr əlverişsiz vəziyyətə düşə bilər.

Oxşar tənzimləmə Türkiyə qanunvericiliyində də mövcuddur. Belə ki, Türk Mədəni Qanunun 619-cu maddəsinə əsasən mirasdan imtina etməyə haqqı olan hər vəərəsə mirasın rəsmi dəftərinin tutulmasını istəyə bilər. Rəsmi dəftər tutmanın əhəmiyyəti ondan ibarətdir ki, əgər mirasın rəsmi dəftəri tutularsa, orada bütün aktivlər və borclar qeyd olunur. Vəərəsə bu zaman mirasın tərkibi barədə rəsmi dəftərə əsasən mirası qəbul edir və ya əgər passivlər aktivlərdən çoxdursa, imtina edə bilər [4, s.1105].

Mirasın qəbul edilməsinin qanunla (1243.2-ci maddə) iki forması müəyyən edilir. Mirasın rəsmi üsulla və faktiki üsulla qəbulu. Rəsmi üsulla qəbul

dedikdə, notariusa mirasın qəbul edilməsi barədə ərizə ilə müraciət etmək başa düşülür. Rəsmi üsulla mirasın qəbulu tənzimlənməsi qaydaları Notariat haqqında Qanun və “Notariat hərəkətlərinin aparılması qaydaları haqqında Təlimatın təsdiq edilməsi barədə” NKQərarı ilə tənzimlənir.

Mirasın qəbul edilməsi haqqında, onun qəbul edilməsindən imtina edilməsi haqqında və vərəsəlik hüququ haqqında şəhadətnamə verilməsi haqqında ərizələri müəyyən forma şərtinə tabe tutulur. Belə ki, onlar mütləq qaydada yazılı formada olmalıdır.

Göründüyü kimi burada mirasın qəbul edilməsi barədə ərizə verilməsi iki fərqli imkan verir: mirasın qəbul edilməsi və miras şəhadətnaməsinin verilməsi barədə ərizə. Bu ifadələr bərabər hüquqi qüvvəyə malikdir və mirasın qeyd-şərtsiz qəbul edildiyini göstərir.

Eyni zamanda, ərizənin məqsədlərində müəyyən fərqlər var. Mirasın qəbul edilməsi üçün ərizənin verilməsi miras hüququnda özünü təsdiqləmək məqsədi ilə məhdudlaşır. Vərəsənin qəbul edilməsinin bu üsulu, vərəsənin hələ miras almaq hüququ haqqında şəhadətnamə almaq niyyətində olmadığı hallarda, habelə həyata keçirilməsi dövlət qeydiyyatını tələb etməyən hüquqları miras aldığı hallarda məqsədəuyğun ola bilər. Vərəsəlik şəhadətnaməsinin verilməsi üçün ərizənin verilməsi vərəsənin əldə edilmiş əmlaka dair hüquqlarının rəsmi təsdiq edilməsi məqsədi daşıyır.

Mirasın qəbul edilməsi barədə ərizədə göstərilir: “qəbul edilmə barədə iradə ifadəsi əks olunur və göndərildiyi notariat ofisinin adı, ərizə göndərən şəxsin adı və soyadı, atasının adı, ünvanı, miras haçan açılırsa o vaxt, miras qoyan şəxsin adı, soyadı, atasının adı və yaşadığı ünvanı” [12].

“Notariat haqqında” Qanunun 55-ci və 59-cu maddəsi notariusun vərəsəlik işi açılan zaman vəzifələrindən bəhs edir. Belə ki, vərəsəlik işi açılan zaman notarius onda olan məlumatlar əsasında miras qoyanın digər vərəsələrinə məlumat vermək öhdəliyi daşıyır. Həmçinin, burada xəbər vermə vasitələri göstərilir, belə ki KİV-də elan yerləşdirməklə, dərc etdirməklə çağıra biləcəyi göstərilir. Bu maddə imperativ qaydada tələblər qoyur. Lakin təcrübədə bunun tam əksini müşahidə edirik. Notarius sadəcə barəsində vərəsəlik işi açan vərəsənin məlumatları əsasında hərəkət edir. Yəni onun tərəfindən nə məlumat verilibsə, onunla kifayətlənir [15].

Həmçinin, iddialara baxılarkən məhkəmə iş üzrə halları araşdıraraq, iddiaçının mirası rəsmi üsulla qəbul edib-etməməsi, müddəti buraxmasının üzrlü olub-olmaması, həmçinin faktiki formada əmlaka sahiblik və idarə məsələlərini aydınlaşdırırdı.

Mirasın qəbulunun geriyə qüvvəsi yoxdur. Belə ki, AR MM-in 1267-ci maddəsi göstərir ki, qəbul ilə bağlı, o cümlədən vərəsəlik şəhadətnaməsi ilə bağlı (çünki bu akt da qəbulu ifadə edir) verilən ərizədən sonra mirasdan imtina mümkün olmur [1, s. 643].

Mirasın faktiki üsulla qəbulu özündə iki hərəkət aktını birləşdirir:

1. Vərəsənin əmlaka sahiblik etməyə başlaması
2. Vərəsənin əmlakı faktiki idarə etməyə başlaması

Deməli faktiki şəkildə mirasın qəbul edilməsi hələ Roma hüququ dövründən mövcud idi. Burada isə əsasən bu institut məhz vəsiyyəət üzrə və rəsələr baxımdan nəzərdə tutulmuşdu. Burada miras əmlaka daxil olan bir əşyanın satılması, mirasla əlaqəli haqların tələb edilməsi, miras əmlaka daxil əşyaların necə idarə ediləcəyi ilə bağlı təsbitlər edilməsi, kölələrin azad edilməsi, borcların ödənməsi kimi hərəkətlər və rəsə kimi hərəkət etməklə bağlı nümunələrdir. Roma hüququnda isə yalnız ailə xarici və rəsələr mirasdan imtina etdikdən sonra fikrini dəyişdirib mirası qazana bilməzdi.

Hesab edirik ki, mirasın faktiki qəbulu mənasına gələn hərəkətlər özlüyündə səthi xarakter daşımaqdadır. Qanunvericilikdə bununla bağlı tənzimləmə aparılmalı faktiki şəkildə, qeyri-rəsmi üsulla qəbulun tərkibinə daxil ola biləcək hərəkətlərin, yaxud hansı hərəkətlər mirasın qeyri-rəsmi üsulla qəbulu mənasına gələ biləcəyi aydınlaşdırılmalıdır. Məsələn, ölənin şəxsin kredit borcunu ödəyən şəxs mirası qəbul edib-etməməsi, yaxud ölənin şəxsin daşınmaz əşyasında zəruri təmir işlərinin həyata keçirilməsi, başqa şəxslərin ölənin şəxsə olan borclarının onlardan alınması və s. kimi hərəkətlərin də qəbul mənasına gəlib-gəlməməsinin aydınlaşdırılması zərurəti mövcuddur. Bəzi ədəbiyyatlarda miras qoyan şəxsin “ işlərinin davam etdirilməsi üçün edilən hərəkətlər” mirasın qəbulu olmadığı ifadə edilir. Məsələn, mirasqoyana məxsus şirkətdə yeni işçilərlə müqavilə bağlanması, yaxud təcili təmir işlərinin həyata keçirilməsi mirasın qəbulu mənasına deyil, mirasqoyan şəxsin işlərinin davam etdirilməsi mənasına gəlmiş ifadə olunur.

Eyni zamanda və rəsənin əşyalarını miras əmlakı olan evdə saxlaması kimi hərəkətlər həyata keçirilə bilər. Bunun mirasın faktiki qəbulunu ifadə edib-etməsi ilə bağlı məhkəmə qərarına nəzər sala bilərik. Ali Məhkəmənin 2(102)-4227/2022 nömrəli 06.09.2022-ci il tarixli qərarının 40-cı bəndində ifadə olunur: “..vərəsələrin ilin müəyyən günlərində evdə qalması, əşyalarını ora yerləşdirməsi faktiki olaraq qəbul hesab olunmadığı vurğulanmışdır.

Sosial təminat kimi verilən pensiya, müavinətləri almağın mirasın qəbulu kimi qiymətləndirilə bilib-bilməyəcəyi məsələsi isə digər maraqlı məsələdir. Burada mövcud olan ana fikrə əsasən, bu hərəkətlər mirasın qəbulu sayılmayacaqdır. Mahiyyət etibarilə bu haqlar şəxsə bağlı olan hüquq olduğundan və miras əmlakın tərkibinə daxil olmadığından bu cür qiymətləndirilir. Bununla da deyə bilərik ki, şəxs ailə başçısını itirməyə görə müavinət və digər ödənişləri tələb etməsi mirasın imtinası demək deyildir.

Həmçinin, və rəsənin miras qoyanın əmək haqqını alması da mövcud təcrübəyə əsasən qəbul kimi qiymətləndirilməməkdədir. Belə ki, Ali Məhkəmənin 3882/2020 nömrəli, 23/07/2020 tarixli qərarında göstərilir ki, “... ”

Məhkəmə hesab etmişdir ki, iddiaçı tərəfindən ölənin sağlığında aldığı əmək haqlarını əldə etməsi faktiki qəbul hərəkəti deyildir. Belə ki, məhkəməyə görə iddiaçının bu hərəkəti eləməsində məqsəd maddi ehtiyaclarını ödəmək idi” [13]. Yəni buradan da aydın olur ki, qəbulda əsas məqsəd mirasa faktiki “yiyə çıxmaq”, “özünki kimi davranmaqdır”. Əks halda, ehtiyacın ödənilməsi məqsədilə edilən hərəkətlər qəbul kimi qiymətləndirilə bilməz.

Bununla yanaşı bildirmək lazımdır ki, mirasın qəbulu üzrə mübahisələrdə tərəflər əsasən mərhum mias qoyanın dəfn mərasimlərində iştirak etdiyini, dəfn mərasimlərinə pul xərclədiyini irəli sürərək mirası qəbul etdiyini iddia edir. Qeyd edək ki, dəfn mərasimlərinin təşkili, miras əmlakın müvəqqəti qorunması, idarəetməsi kimi hərəkətlər qəbul aktını ifadə etməyib mərhuma olan mənəvi borcun yerinə yetirilməsi kimi qiymətləndirilməlidir.

ƏDƏBİYYAT

1. Azərbaycan Respublikasının Mülki Məcəlləsi. - Bakı: Hüquq Yayın Evi, - 2018, - 884 s.
2. Allahverdiyev, S. Azərbaycan Respublikasının mülki hüquq kursu. Xüsusi hissə: IV cild (II nəşr). – Bakı: Digesta, - 2009, - 708 s.
3. Dünyamaliyeva, R.S. Vərəsəlik Hüququ Mülki Hüququn Bir Sahəsi Kimi. Bakı Dövlət Universitetinin Xəbərləri, - №3, - 2010, - s.23-32.
4. Gamze Turan Başara. Mirasçıların Tereke Borçlarından Sorumluluğu Bağlamında Mirasbırakanın Kefalet Borcundan Sınırlı Sorumluluk. Ankara Universitesi Hukuk Fakultesi Dergisi. - Volume 71, - Issue 3, - s. 1099 – 1123.
5. Helvacı, İ. Miras hukuku. İstanbul Universitesi Hukuk fakultesi, - 2017, - 13 s.
6. Umur, Z. Roma Hukuku Ders Notları, Usul Hukuku, Borçlar Hukuku, Eşya Hukuku, Miras Hukuku, 3. Bası, Beta 1999. 536 s.
7. Серебровский В.И. Очерки советского наследственного права / В кн.: Серебровский В.И. Избранные труды по наследственному и страховому праву. [Электронный ресурс] – URL: <http://civil.consultant.ru> / В.И. Серебровский. – Москва: - 2003. - с. 193–194.
8. Казанцева А.Е. Наследственное право: учеб. пособие. – Москва: Норма, - 2013. – 352 с.
9. Корнеева И.Л. Наследственное право Российской Федерации учебник для магистров – 3-е изд., перераб. и доп. - Москва: Издательство Юрайт, - 2011.– 364 с.
10. Кузнецова Э.А. Основания и условия наследования в порядке наследственной трансмиссии. [Текст] / Э.А. Кузнецова // Нотариус. – 2010. – No 4. – с.20-24.

Internet Resurları:

11. <https://e-qanun.az/framework/52694>
12. https://sc.supremecourt.gov.az/storage/Mulki/2020/2_3882+23.07.2020.pdf
13. <https://www.ehuquq.az/az/news/maariflendirme/62141.html>
14. <https://tr-tr.facebook.com/help/1568013990080948>
15. <https://e-qanun.az/framework/47165>

ПРИНЯТИЕ НАСЛЕДСТВА И ЕГО ОСНОВНЫЕ ОСОБЕННОСТИ

Ш.М.ЮСИФОВ

РЕЗЮМЕ

В статье дано разъяснение понятия времени и места открытия наследства, изучены основные особенности принятия наследства, проведен сравнительный анализ с законодательством отдельных зарубежных стран. Были также исследованы способы принятия наследства.

Ключевые слова: наследодатель, наследник, принятие наследства, отказ от наследства, обязательство

ACCEPTANCE OF INHERITANCE AND ITS MAIN FEATURES

Sh.M.YUSIFOV

SUMMARY

The article explains the concepts of time and place of opening of inheritance, the main features of accepting an inheritance were studied and a comparative analysis was carried out with the legislation of individual foreign countries. Methods of accepting inheritance were explored.

Keywords: testator, heir, acceptance of inheritance, renunciation of inheritance, obligation

УДК 34

**ТОЛКОВАНИЕ ЗАКОНОВ В СООТВЕТСТВИИ
С КОНСТИТУЦИЕЙ В ПРАКТИКЕ ОРГАНОВ
КОНСТИТУЦИОННОГО КОНТРОЛЯ
(КОНСТИТУЦИОННО-КОНФОРМНОЕ ТОЛКОВАНИЕ)**

Р.Р.ИСМАИЛОВ

Бакинский государственный университет
rissmailov@yahoo.com

Целью исследования, проведенного в рамках представленной статьи, является определение места и значения конституционно-конформного толкования с точки зрения практики различных конституционных судов, а также уточнение позиции современной судебной доктрины относительно целей, задач, преимуществ и недостатков указанного вида толкования.

В данной работе рассмотрены конституционно-правовые нормы и судебная практика ряда стран (Германия, Италия, Испания, Российская Федерация, ЮАР) по вопросу толкования законодательства в соответствии с их конституциями, раскрыты и представлены предлагаемые доктриной этих стран решения спорных моментов по соответствующему вопросу, уточнены предлагаемые пути их разрешения.

Одним из основных результатов исследования является то, что конституционно-конформный метод толкования, применяемый органами конституционного контроля, признается важным средством обеспечения конституционности отношений между судебной властью и другими ветвями власти, а также одним из главных инструментов прагматичного и эффективного конституционного контроля. Это связано прежде всего с тем, что в рамках указанного вида толкования конституционные суды, не вступая в прямую конфронтацию с законодательной властью и не вмешиваясь в их правотворческую деятельность, исключают тот или иной вид толкования закона из имеющихся вариантов толкования, признавая закон в целом соответствующим конституционным нормам и оставляя таким образом в рамках функционирующей системы правового регулирования.

Ключевые слова: судебное толкование закона, конституционно-конформное толкование, правотворчество, правоприменение, конституционные суды

«Конформное толкование» — это выражение, используемое как на национальном, так и на международном уровне для описания метода, на основе которого норма интерпретируется в свете других правил поведения, принадлежащих либо внутригосударственному правовому

порядку, либо наднациональному. В этом смысле можно сказать, что конформное толкование может иметь как внутрисистемное, так и межсистемное значение. В первом случае речь, как правило, идет о толковании законов в свете конституционных требований. И именно этот аспект составляет предмет данной статьи.

Однако и в рамках внутригосударственного конформного толкования, назовем его теперь конституционно-конформным, можно выделить в отдельную группу особенности такого толкования, присущие странам, в которых реализуется европейская модель конституционной юстиции.

Кстати, в научной литературе понятие «конституционно-конформное толкование» обычно ассоциируется именно с этой моделью конституционного контроля. Хотя здесь, наверное, уместно будет отметить, что существует сходная доктрина, доктрина *constitutional avoidance*, так называемого, «обхода конституционных проблем». Считается, что впервые в завершенном виде она была выражена Верховным Судом США в 1936 году, когда в деле *Ashwander v. Tennessee Valley Authority* Судом было отмечено, что он не будет рассматривать конституционный вопрос, хотя и надлежащим образом представленный к его рассмотрению, если при этом также имеется какое-либо основание, по которому дело может быть прекращено. Поэтому Суд сначала должен удостовериться, существует ли допустимое толкование закона, позволяющее обойти вопрос о его конституционности [1].

Что касается конституционно-конформного толкования, то рождение данной доктрины связано с деятельностью Федерального Конституционного суда Германии, который впервые ее применил в 1953 году, отметив, что презумпция конституционности закона обязывает суды применять конституционно-конформное толкование [2]. Логика такого толкования состоит в том, что, если на основе общепризнанных методов толкования возможно вывести более чем один результат толкования, правоприменители должны выбрать тот из них, который соответствует смыслу конституции. Сходные правовые позиции выражены многими конституционными судами [3].

В немецкой юридической литературе существует позиция, согласно которой конституционно-конформное толкование в значительной степени считается проявлением систематического толкования. Более интересным представляется утверждение Франца Быдлински о том, конституционно-конформное толкование является разновидностью систематически-телеологического толкования. Так, телеологическое толкование, как правило, определяет цель нормы в рамках соответствующего кодекса или, по крайней мере, отрасли права, такой как

гражданское право. Конституционно-конформное толкование же расширяет эту перспективу, выявляя цель нормы с учетом ее положения в общей иерархии нормативных правовых актов и верховенства Конституции.

Существует также предположение, что конституционно-конформное толкование является эффективным средством рационализации закона, способствующим изменениям в направлении, определенном конституционными судами [4, 79-94].

Следует отметить, что доктрина конституционно-конформного толкования не только в части становления, но и ее развития преимущественно судебная. В частности, на конституционном уровне в странах с европейской моделью конституционного контроля она была закреплена, до недавнего времени, лишь в ныне недействующей временной конституции ЮАР, в статье 35 (2). Данная норма закрепляла недопустимость признания неконституционным закона, ограничивающего конституционные права, исключительно по причине того, что используемая в законе формулировка *prima facie* превышает конституционные пределы, установленные этими правами, при условии, что существует разумная возможность ограничительного истолкования такого закона [5].

С другой стороны, измененная в результате конституционных поправок 2020 г [6] часть 6 статьи 125 Конституции Российской Федерации предусматривает, что акты или их отдельные положения, признанные конституционными в истолковании, данном Конституционным Судом Российской Федерации, не подлежат применению в ином истолковании. Здесь следует отметить, что ранее, в 2016 г. в статью 79 Федерального конституционного закона «О Конституционном Суде Российской Федерации» были внесены изменения сходного содержания [7]. Однако в любом случае указанные изменения подтвердили уже устоявшуюся практику Конституционного суда Российской Федерации [8, 363].

Опыт ЮАР интересен и в плане развития данной доктрины в практике Верховного суда этой страны. В деле *Govender v Minister of Safety and Security* данный суд указал, что конституционно-конформное толкование требует, чтобы суд лавировал между Сциллой буквализма и Харибдой судебного законотворчества. Для этого судьи должны:

- (a) изучить цели и смысл закона;
- (b) изучить содержание и значение прав, защищаемых Конституцией;
- (c) установить, есть ли разумная возможность истолковать рассматриваемый закон таким образом, чтобы он соответствовал Конституции;

(d) если такое толкование возможно, применить его, и
(e) если это невозможно, инициировать шаги, по признанию закона неконституционным [9].

Как показывает практика многих конституционных судов, доктрина конституционно-конформного толкования основывается на том, что неконституционность и соответственно недействительность нормы — это *ultima ratio*. Поэтому в случаях сомнений относительно конституционности нормы, толкование закона, соответствующее Конституции, является более предпочтительной формой реакции конституционного суда.

При этом конституционно-конформное толкование может быть обосновано исходя из различных соображений. Здесь хотелось бы указать на три взаимосвязанных аспекта:

(1) принцип максимального сохранения нормы, присущий любому иерархически структурированному правовому порядку;

(2) презумпция о внутренней непротиворечивости правового порядка;

(3) проявление судебной сдержанности, основанной на судебном уважении (*judicial deference*) в отношении законодательной власти.

Именно соображениями судебной сдержанности, и соответственно стремлением удержать свою, а также практику судов общей юрисдикции в рамках традиционного восприятия роли и места органов правосудия, не обладающих правотворческими функциями, было продиктована позиция Федерального Конституционного суда Германии о пределах конституционно-конформного толкования, выраженная в 2014 году. Во-первых, Суд отметил важность правильного, добросовестного применения общепризнанных методов толкования закона. Кроме того, пределы конституционно-конформного толкования очерчены семантическими границами толкуемой нормы, ее основными целями, объективированными намерениями законодателя. По мнению Суда, несоблюдения данных правил позволит обойти политическое решение, принятое демократически легитимированным законодательным органом [10].

Здесь важно отметить, что конституционно-конформное толкование не является исключительной прерогативой Федерального Конституционного суда Германии. Иные суды также обязаны, именно обязаны, осуществлять данный вид толкования. Дело том, что содержание параграфа 1 статьи 100 Основного Закона обязывает суды проверять конституционность законов, применяемых ими в конкретных делах. Федеральный Конституционный суд же, согласно своей устоявшейся практике, признает запрос судов о проверке конституционности на ос-

нове указанной нормы Основного закона только, если обращающемуся суду, несмотря на все разумно-предпринятые действия, не удалость истолковать оспариваемую норму в соответствии с Конституцией [11].

Сходная ситуация сложилась в Италии, где начиная со второй половины 90 годов XX столетия одним из оснований приемлемости конституционного запроса суда является демонстрация им поиска конституционно-конформного толкования в конкретном деле [12, 113].

Это стало причиной «размывания» централизованности европейской модели. Иначе говоря, активная деятельность судов общей юрисдикции по конформному толкованию вносит элементы децентрализации в европейскую модель конституционного контроля, отличительной чертой которой является монополия конституционный судов (*Normenverwerfungsmonopol*) [13, 245] на осуществление конституционного контроля.

По мнению профессора Фрайбургского университета Маттиаса Йестафта в результате истолкования нормы закона в соответствии с конституцией очевидно, что текст нормы остается неизменным, в то время как ее содержание или ее возможные истолкования уменьшаются за счет устранения неконституционного толкования. Иными словами, конституционно-конформное толкование ограничивает содержание нормы (ее толкования), не ограничивая форму нормы, т.е. текст нормы [14, 36].

Конституционно-конформное толкование подвергается критике в связи с тем, что оно по своей сути является не толкованием, а представляют собой фактический конституционный контроль, скрываемый посредством смешения вопросов содержания нормы и ее соответствия конституции. Вопрос, на который должен быть дан ответ в ходе толкования – что означает нормативный акт – смешивается с вопросом, на который обычно отвечают путем признания или непризнания неконституционности оспариваемой нормы – является ли толкуемый нормативный акт соответствующим конституции [15, 63].

Из этого следует, что конституционно-конформное толкование по сути является «малым» конституционным контролем, призванным запрещать неконституционное содержание нормы, а не ее текст. При этом учитывая, что суды общей юрисдикции в некоторых странах, например, как указано выше в Германии и Италии фактически обязаны толковать законы в соответствии с конституцией, указанная выше монополия конституционных судов на признание оспариваемой нормы неконституционной сводится к монополии на отмену действия текста нормы, а не ее содержания.

Этот вывод косвенно подтверждается упомянутым выше реше-

нием Федерального Конституционного суда Германии 2014 г., в котором им было отмечено, что суды общей юрисдикции нарушают гарантированное статьей 101 Основного Закона право на законного судью, если они воздерживаются от передачи в Федеральный Конституционный суд дела, касающегося нормы, которая в противном случае они сочли бы неконституционной, поскольку они недопустимо истолковали эту норму в соответствии с Конституцией. В рассматриваемом деле Федеральный Верховный суд, придерживаясь своей судебной практики по «изолированному» планированию с заменой собственности, косвенно отверг необходимость передачи дела на рассмотрение Конституционного суда в связи с предполагаемой возможностью толкования Федерального Строительного кодекса в соответствии с Конституцией. Тем самым Федеральный Верховный суд нарушил гарантию законного судьи, недопустимо предположив возможность толкования в соответствии с Конституцией, не применив п. 7, части 2 § 95 Федерального Строительного кодекса, который он счел неконституционным, и не передав дело в Федеральный конституционный суд [16].

Таким образом, Федеральный Конституционный суд Германии подтвердил свою монополию на отмену действия текста нормы в случаях, когда истолковать ее в соответствии с Конституцией на основе общепризнанных методов толкования не представляется возможным, и связал данную монополию с конституционным правом на законного судью.

Как представляется, акцентирование Федеральным Конституционным судом внимания на семантических границах толкуемой нормы и ее основных целях, объективированных намерениями законодателя при формулировании пределов конституционно-конформного толкования связано и с множественностью проявлений данного типа толкования.

Дело в том, что практическое осуществление конституционно-конформного толкования становится возможным не только благодаря традиционному расширительному и ограничительному толкованию, но и в результате таких практик, которые, по-разному именуясь в научной литературе различных стран, (конституционное развитие законов в Германии [17, 391] или манипуляционные решения Конституционного Суда Италии [18, 52-53], в результате которых вносятся изменения в текст закона, путем удаления, добавления или замены оспоренного текста новым текстом, сформулированным Судом в резолютивной частей части решения [12, 98]), по сути, сводятся к объемному судебному препарированию рассматриваемого ими закона. То есть суды, осуществляя конституционно-конформное толкование, получают возмож-

ность скорректировать, подправить эти дефекты посредством расширения, или сужения содержания толкуемой нормы. Вот почему конформное толкование иногда рассматривается как выражение неоправданного судебного активизма [19]. Данные доводы усиливаются утверждением о том, что конституционно-конформное толкование как конституционных, так и общих судов не легитимизировано, так как не находит, как правило, своего закрепления ни в конституциях, ни актах о статусе специализированных органов конституционной юстиции.

Кроме того, признание закона неконституционным может дать законодательному органу больше возможностей для политического маневрирования. Осуществление конституционно-конформного толкования же сопряжено с указанием одного конкретного истолкования закона, признанного конституционным, что часто влечет за собой четкие предписания, которые не только ограничивают законодательные возможности парламентов, но и могут привести к фактически правотворческой деятельности конституционных судов. Причем результаты такой деятельности могут оставаться в силе достаточно долго [20, 154]. По утверждению, А. Шайо, «конституционные суды имеют больше шансов предусмотреть длительные и неконтролируемые законодательные установления, интерпретируя закон, а не отменяя его» [21, 1208].

Вместе с тем высказывается предположение, что (чрезмерно) частое использование конституционно-конформного толкования, в конечном итоге может нанести ущерб авторитету органа конституционного правосудия. В данном случае следует иметь в виду, что *raison d'être* создания и функционирования специализированных органов конституционной юстиции является контроль за законодательной властью. Для удовлетворительной реализации данной функции необходимо, чтобы оспариваемые законы, с определенной степенью регулярности признавались несоответствующими конституции и поэтому недействительными. Это дает понять политическим институтам и заинтересованным сторонам в обществе, что суд серьезно относится к своей роли и, таким образом, отвечает ожиданиям, возлагаемым на него [22]. В этой связи интересно отметить, например, в Италии в 2008 г. в 30 из 44 постановлений Конституционного суда принятых по запросам о признании неконституционности оспариваемое положение было истолковано в соответствии с Конституцией [12, 97].

Наконец, конституционно-конформное толкование может создать определенные сложности субъектам права, в особенности физическим лицам. Чтобы узнать о реальном содержании их прав, законных интересов и обязанностей, приходится ознакомиться не только с соответствующим законом, но и его конституционным истолкованием.

Несмотря на существующую оппозицию конституционно-конформному толкованию, являющегося, по мнению его критиков, проявлением вторжения органов конституционного правосудия в сферу, зарезервированную за законодательной властью, представляется, что такой вид толкования является скорее проявлением прагматизма в деятельности конституционных судов, которые, не вступая в прямую конфронтацию с законодателем, признают закон конституционным, запрещая тот или иной вид его истолкования.

В продолжение сказанного следует отметить, что конституционно-конформное толкование выглядит приемлемым и разумным решением также при его рассмотрении сквозь призму экономической эффективности. Кроме того, в некоторых ситуациях признание утратившим силу неконституционного закона может создать законодательный пробел и, таким образом, лишить возможности реализации своих конституционных прав тех групп населения, которые охватываются его регулированием, приведя к еще большим конституционным проблемам.

ЛИТЕРАТУРА

1. Ashwander v. Tenn. Valley Auth., 297 U.S. 288, 348 (1936).
2. BVerfG 2, 266 (1953).
3. См, например решения Конституционного суда Испании № 111/1993 от 27 апреля 1993 (<http://hj.tribunalconstitucional.es/de-DE/Resolucion/Show/2240>) или Конституционного суда Италии № 279/1990 от 31 мая 1990 (https://www.cortecostituzionale.it/actionSchedaPronuncia.do?param_ecli=ECLI:IT:COST:1990:279).
4. Mańko R. 'War of Courts' as a Clash of Legal Cultures: Rethinking the Conflict between the Polish Constitutional Tribunal and the Supreme Court Over 'Interpretive Judgments' // Law, Politics, and the Constitution: New Perspectives from Legal and Political Theory. Frankfurt am Main, 2014.
5. South African Constitution of 1993 (Interim Constitution). URL: <https://www.servat.unibe.ch/icl/sf10000.html>.
6. Федеральный конституционный закон от 09.11.2020 № 5-ФКЗ «О внесении изменений в Федеральный конституционный закон «О Конституционном Суде Российской Федерации». URL: <https://www.consultant.ru/cons/cgi/online.cgi?req=doc&rnd=2RwpeA&base=LAW&n=367159&dst=100009&field=134#LtO5wxTiuTGWYZ731>.
7. Федеральный конституционный закон от 28.12.2016 № 11-ФКЗ "О внесении изменений в Федеральный конституционный закон «О Конституционном Суде Российской Федерации». URL: <https://www.consultant.ru/cons/cgi/online.cgi?req=doc&rnd=2RwpeA&base=LAW&n=209835&dst=100009&field=134#jEEzvxTSCO8926jD>.
8. Конституционный Суд России: осмысление опыта / Под общ. ред. докт. филос. наук, профессора А.Н. Медушевского. – Москва: - 2022.
9. Govender v Minister of Safety and Security 2001 (4) SA 273 (SCA).

10. BVerfGE 138, 64 (2014).
11. BVerfGE 85, 329 (1992); BVerfGE 121, 108 (2008); BVerfGE 131, 88 (2012).
12. Lamarque E. Interpreting statutes in conformity with the constitution: the role of the constitutional court and ordinary judges // *Italian Journal of Public Law*. 2010. Vol. 1.
13. Möschel M. Diffuse Constitutionality Review in Germany // *Constitutionalism under Stress. Essays in honour of Wojciech Sadurski*. Oxford, 2020.
14. Jestaedt M. The Constitution Conformant Interpretation – Norm Compatibilisation Through Harmonisation by Way of Interpretation // *Relationship between the legislature and the judiciary: contributions to the 6th Seoul-Freiburg Law Faculties Symposium*. Baden-Baden: Nomos, 2017.
15. Jestaedt M. The Karlsruhe phenomenon: what makes the court what it is // *The German Federal Constitutional Court: the court without limits*. Oxford, 2020.
16. BVerfGE 138, 64 (2014).
17. Möllers T. *Legal Methods*. München, 2020.
18. Palazzo N. The Law-Making Power of the Constitutional Court of Italy // *Judicial law-making in European constitutional courts*. Edited by Monika Florczak-Wątor. Abingdon, Oxon; New York, NY : Routledge, 2020.
19. Betterman K. *Die ver fassungskonforme Auslegung: Grenzen und Gefahren*. Heidelberg, 1986.
20. Landfried Ch. *Constitutional Review and Legislation in the Federal Republic of Germany* // *Constitutional Review and Legislation: An International Comparison*. Edited by Christine Landfried. Baden-Baden, 1988.
21. Sajó A. *Constitutional Adjudication in the Light of Discourse Theory* // *Cardozo Law Review*. 1996. Vol. 17. P. 1193, 1208.
22. Comella V. *Constitutional Courts & Democratic Values*. New Haven, Conn, 2009.

KONSTITUSIYA NƏZARƏT ORQANLARININ TƏCRÜBƏSİNDƏ QANUNLARIN KONSTITUSIYAYA UYGUN TƏFSİRİ (KONSTITUSION KONFORM TƏFSİR)

R.R.İSMAYILOV

XÜLASƏ

Təqdim olunan məqalə çərçivəsində aparılmış tədqiqatımızın əsas məqsədi dünya konstitusiyə məhkəmələrinin təcrübəsində qanunun konstitusiyə müddəalarına uyğun tərzdə təfsirinin yeri və əhəmiyyətinin müəyyənəşdirilməsindən, onun məqsəd və vəzifələri, üstünlükləri və çatışmazlıqlarına dair mövcud məhkəmə təcrübəsinin mövqeyinin aydınlaşdırılmasından ibarətdir.

Tədqiqat işində ABŞ, Rusiya Federasiyası, Cənubi Afrika Respublikası, Almaniya, İtaliya və İspaniya kimi dövlətlərin konstitusiyə hüququnda, ümumi yurisdiksiya məhkəmələrinin və konstitusiyə mühakiməsi orqanlarının təcrübəsində qanunvericiliyin konstitusiyaya uyğun şərh edilməsi məsələsinə dair ifadə olunan mövqe tam açıqlanır, müvafiq məsələyə dair mübahisəli məqamların təklif olunan həlli yolları aydınlaşdırılır.

Tədqiqatın əsas nəticələrdən biri ondan ibarətdir ki, konstitusiyə nəzarəti fəaliyyətinin müasir inkişafı səviyyəsində göstərilən təfsir üsulu məhkəmə hakimiyyəti ilə digər hakimiyyət qolları arasında konstitusion əlaqələrin təmin olunmasının əsas vasitələrindən biri kimi, habelə praqmatik, səmərəli konstitusiyə nəzarətinin əsas alətlərindən biri olaraq tanınır. Bu ilk növbədə ona görədir ki, konform təfsir çərçivəsində konstitusiyə məhkəmə-

ləri qanunverici hakimiyyətlə birbaşa qarşıdurmaya getmədən və hüquqyaratma fəaliyyətinə müdaxilə etmədən, sadəcə qanunun mövcud şərh variantlarından bu və ya digər növünü qadağan etməklə, onu bütövlükdə konstitusiyaya uyğun kimi tanımış olur.

Açar sözlər: qanunun məhkəmə tərəfindən şərh, konstitusion konform şərh, hüquqyaratma, hüquqtətbiqetmə, konstitusiya məhkəməsi

INTERPRETATION OF LAWS IN ACCORDANCE WITH THE CONSTITUTION IN THE PRACTICE OF CONSTITUTIONAL CONTROL BODIES (CONSTITUTIONALLY CONFORMING INTERPRETATION)

R.R.ISMAYILOV

SUMMARY

The main purpose of the research conducted within the framework of the presented article is to determine the place and significance of constitutionally conforming interpretation from the point of view of the practice of various constitutional courts, as well as to clarify the position of modern judicial doctrine regarding the goals, objectives, advantages and disadvantages of this type of interpretation.

This research work considers constitutional norms and judicial practice of such countries as the USA, the Russian Federation, South Africa, Germany, Italy, Spain on the issue of interpretation of legislation in accordance with the constitution, fully discloses and presents the solutions of disputable points on the relevant issue proposed by the doctrine of these countries and clarifies the proposed ways of their resolution.

One of the main results of the study is that the constitutionally conforming interpretation applied by constitutional control bodies is recognised as one of the main means of ensuring the constitutionality of relations between the judiciary and other branches of power, as well as one of the main tools of pragmatic and effective constitutional control. This is primarily due to the fact that within the framework of this type of interpretation, constitutional courts, without entering into direct confrontation with the legislative power and without interfering in their law-making activities, simply exclude certain type of interpretation of the law from the available options of interpretation, recognising the law as a whole as compliant with the constitution and thus leaving it within the functioning system of legal regulation.

Keywords: judicial interpretation of the law, constitutionally conforming interpretation, law-making, law enforcement, constitutional courts

UOT 321(091); 342.24**HÜQUQ TARİXİNİN ÖYRƏNİLMƏSİNİN
BƏZİ METODOLOJİ ASPEKTLƏRİ****X.C.İSMAYILOV*****Bakı Dövlət Universiteti******ismail@mail.ru***

Hüquq tarixinin dərk edilməsinə elmi yanaşma tarixi faktların və hadisələrin konseptual və nəzəri başa düşülməsini və qiymətləndirilməsini nəzərdə tutur. Bu problemin həllinə ümumelmi, xüsusi tədqiqat metodlarından istifadəyə əsaslanmaqla nail olmaq olar ki, bu da tarixi-hüquqi biliklərin metodoloji əsaslarının təkmilləşdirilməsini və hüquq metodologiyasının müxtəlif sahələrinin dərinəndən təhlilini tələb edir. Məqalədə hüquq tarixinin dərin qatlarının öyrənilməsində metodologiyanın əhəmiyyətinə və roluna diqqət çəkilir.

Açar sözlər: hüquq tarixinin metodologiyası, rasionallıq, irrasioallıq, sosial tərəqqi, fərdilik, idrakilik

Hüquq tarixinin öyrənilməsi və dərk olunmasının metodoloji istiqamətlərinin içərisində yer alan vasitələrdən biri də tarixi-sosioloji metod hesab edilir. Hüququn mahiyyətinin aydınlaşdırılmasını onun müxtəlif tarixi dövrlərdə cəmiyyətin durumundan, sosial quruluşdan, iqtisadi münasibətlərdən, ideologiya və mədəniyyətdən asılılığı ilə əlaqələndirən bu metodun xarakterik cəhətlərini açıb göstərməkdən öncə hüquq tarixinin metodologiyası ilə bağlı bəzi ümumi fikirlərin üzərində dayanaq.

Hüquq tarixinin metodologiyası konkret ölkənin ərazisində mövcud olmuş tarixi-hüquqi faktların və hüquq institutlarının tarixi inkişafının qanunauyğunluqlarının öyrənilməsinin üsulları, vasitələri, prinsipləri və metodlarının məcmusunu özündə ehtiva edir. Hüquq ədəbiyyatında metodologiya haqqında müxtəlif səpgili mövqe və fikirlərə təsadüf olunur. Bu sahədəki tədqiqatçılardan birinin haqlı olaraq qeyd etdiyi kimi, «Metodologiya anlayışı indiki dövrdə o qədər çox işlənir və dəbə minmişdir ki, demək olar hər hansı müəyyənliyini itirmiş və əksər hallarda fəlsəfinin anlayışı ilə qarışmışdır» (14, s.22). Belə bir qarışıqlığı əvvəlki dövrlərin hüquqi fikir tarixində də görmək olar. XIX əsrin müəlliflərindən birinin mövqeyinə görə,

«hüququn dərki ehkami, fəlsəfi (dialektik), tarixi və müqayisəli metodların istifadəsini ehtiva edir» (16, s.5-9). Lakin metodologiya daha geniş həcmli və mürəkkəb bir təzahür olaraq yalnız təklif olunan metodlara münqar edilə bilməz. Həmin müəllif söylənən metodların ümumi cəhətlərini qeyd etməklə yanaşı, daha çox onların neqativ tərəflərinin üzərində dayanır ki, bu da həmin metodların, xüsusən də tarixilik və müqayisəlilik metodlarının rolunun aşıqılanmasına gətirib çıxarır.

Qeyd etmək lazımdır ki, metodologiyaya yalnız metodlar haqqında elm kimi, yaxud metodlar haqqında təlim kimi yanaşmaq da düzgün olmazdı. O, özündə digər məsələlərlə yanaşı, tədqiqatçıların dünyagörüşü mövqeyini də birləşdirir. Dünyagörüşü məsləklər, baxışlar, aksioloji direktivlər, prinsiplər sistemini, şəxsiyyətin həyat mövqeyini ifadə edir. Məhz buna görə də dünyagörüşü hər bir fərdin onun qarşısında duran vəzifələrin həllində fəaliyyət istiqamətini və yanaşma tərzini müəyyənləşdirir. Bu baxımdan ictimai və təbii varlıqlarla bağlı mürəkkəb problemlərin həlli üzrə elmi-tədqiqat fəaliyyətində dünyagörüşü mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Obyektlərin, hadisə və proseslərin öyrənilməsi zamanı dünyagörüşü bir qədər məhdud, yəni peşəkarlıqla əlaqəli rolunu oynayır. Bu və ya digər sosial problemləri, xüsusilə də hüquqi problemləri nəzərdən keçirərkən tədqiqatçı bu problemlərə, eləcə də onların barəsində ədəbiyyatda irəli sürülmüş və əks etdirilmiş mövqe və yanaşmalara, müxtəlif elmi həll yollarına özünün münasibətini bildirir. Görkəmli hüquqşünas-alim C.Kərimovun qeyd etdiyi kimi, «metodoloji təfəkkür obyektiv olanı subyektivə, idrakı dərək olunmuşa, real obyektləri, hadisə və prosesləri onların dərək edilmiş surətlərinə çevirməyə istiqamətlənmişdir» (7, s.9).

Əvvəllərdə təklif olunan həll variantlarının tənqidi qiymətləndirilməsi tədqiqatçının peşəkar dünyagörüşünün istiqamətindən, yəni onun bu və ya digər elmi məktəbə və ya istiqamətə mənsubluğundan asılıdır. Tədqiqatçının peşəkarlıq istiqaməti son anda onun dünyagörüşü ilə müəyyən edilsə də, həmin dünyagörüşün hüdudlarında dərəkmə obyektinə, onun tədqiqat istiqamətinə, tədqiqat obyektinin bu və ya digər formada şərhinə yanaşmalarda müxtəliflik özünü biruzə verir.

Metodologiya özündə yalnız ontoloji deyil, həm də qnoseoloji əhəmiyyətə malik olan və əlahiddə olaraq götürülmüş hər hansı elm sahəsində istifadə olunan ən mühüm, əhatəli xüsusi elmi bilikləri ehtiva edir. Metodologiyaya müəyyən biliklər sahəsində tətbiq edilən xüsusi idrak üsulları da daxildir. Tarixən metodologiya hər hansı bir elm sahəsinin deyil, bütün elmi biliklər kompleksinin səyi nəticəsində hasilə gətirilmiş və inkişaf etdirilmişdir.

Ümumelmi fenomen olaraq metodologiya ümumi idrakın sintezi nəticəsində formalaşmış və dərəkmə prosesinin konkret olaraq hansı elm sahəsinin çərçivəsində həyata keçirilməsindən asılı olmayaraq bütövlükdə

ümumi idrak prosesinə xidmət edir. Bununla belə metodologiyanın ümumiyyəti onun tədqiq olunan obyektlərin spesifik cəhətlərinin aydınlaşdırılmasındakı rolunu inkar etmir, əksinə onun belə hallarda istifadəsi təqdir olunur və zəruri hesab edilir. Elmi biliklərin bütün sisteminin idraki özülü olmaq etibarilə metodologiya bir neçə komponentləri özündə birləşdirir. O, metodlar sistemi və metodlar haqqında təlim olmaqla bərabər, tədqiqatçının müəyyən dünyagörüşü mövqeyidir, ümumi nəzəri prinsiplərdir, həm ümum-elmi, həm də xüsusi-elmi idrak metodlarıdır.

Onu da demək lazımdır ki, ümumi hüquq nəzəriyyəsinin qnoseoloji və ontoloji istiqamətə malik olması və bu xüsusda bütün hüquq sahələri üçün, o cümlədən də Azərbaycanın hüquq tarixi üçün metodoloji əhəmiyyət daşıması şəxsizdir. Hüquq nəzəriyyəsinin ontoloji-fundamental konsepsiyaları, eləcə də digər hüquq elmlərinə münasibətdə onun qnoseoloji rolu müxtəlif hüquq sahələri üzrə, xüsusən də Azərbaycanın hüquq tarixi sahəsində tədqiq olunan obyektlərin spesifik cəhətlərinə nüfuz etmək üçün dialektik qanunların və kateqoriyaların, müxtəlif metodların kor-koranə deyil, yaradıcı tətbiqini, onların tətbiq olunan problemlərlə uzlaşdırılmasını, yenidən işlənilərək və şüur süzğəcindən keçirilərək tətbiqini şərtləndirir. Belə ki, məsələn, Azərbaycanın hüquq tarixində hüquqi hadisələrin, təzahür və proseslərin forma və məzmununun özünəməxsus cəhətlərini aydınlaşdırmaqdan ötrü onların təkamülü inkişafını və dəyişkənliyinin səbəblərini, ayrı-ayrı tarixi dövrlərdə bu və ya digər hüquqi hadisə və proseslərin nisbəti və qarşılıqlı əlaqəsini üzə çıxarmaq son dərəcə zəruridir.

Azərbaycanın hüquq tarixi elmində konkret tarixi-hüquqi faktların araşdırılması və öyrənilməsi baxımından metodologiyanın strukturu və mahiyyətinə qısaca da olsa nəzər salaq. İctimai hadisələrin bir hissəsi olan hüquqi hadisələrin öyrənilməsi cəmiyyətin inkişaf qanunauyğunluqlarına söykəndiyindən bu elmin metodologiyasının tərkib hissələrindən biri kimi ümumi idrak prinsipləri çıxış edir ki, bunların da sırasına obyektivlik prinsipi (tarixi-hüquqi hadisələrin elmi bilikdə həqiqi, reallıqda olduğu kimi, təhrif edilmədən əks etdirilməsi), idrakilik prinsipi (obyektiv reallığın öyrənilən təzahürlərinin dərk edilməli, anlaşılan olmasının zəruriliyi), determinizm prinsipi (hüquqa onun tarixi inkişafında cəmiyyətin digər təhtəlsistemləri ilə qarşılıqlı əlaqədə baxılmasını müəyyən etməklə yanaşı, hüquq institutlarının inkişafı prosesində qarşılıqlı asılılığının göstərilməsi), plüralizm prinsipi (tarixi-hüquqi hadisələrin tədqiqində çoxaspekllilik), nəzəriyyə və praktikanın vahidliyi prinsipi (Azərbaycanın hüquq tarixinin araşdırılmasının məqsədinin müasir dövrdə praktiki istifadəyə yönəlik müəyyən nəticələrin əldə edilməsinin olması) aid edilə bilər (1, c.4-5).

Azərbaycanın hüquq tarixinin predmetinin dərk edilməsi üçün müxtəlif üsul və vasitələri özündə ehtiva edən metodların əhəmiyyəti danılmaz-

dır. Metodlar, əsasən iki qrupa bölünür. Birinci qrupa ümumelmi metodlar aiddir. Bunların içərisində analiz (tarixi inkişafın müxtəlif mərhələlərində öyrənilən hüquqi hadisələrin strukturunun üzə çıxarılması, strukturun elementləri arasındakı qarşılıqlı əlaqələrin müəyyənləşdirilməsi), sintez (hüququn tarixi inkişafı haqqında dolğun təsəvvürlərin əldə edilməsi üçün analiz prosesində ərsəyə gətirilən məlumatların ümumiləşdirilməsi), deduktiv (hüququn öyrənilməsi ümumidən xüsusiyyətdə doğru məntiqi əməliyyatların köməyi ilə həyata keçirilir, yəni ümumi tarixi proseslərin əsasında hüquqda baş verən xüsusi təzahürlər və zəminlər müəyyənləşdirilir), induktiv (yəni, müxtəlif növ xüsusi faktların müqayisəsi, uzlaşdırılması yolu ilə hüquqda ümumi qanunauyğunluqların hasil edilməsi), ekzegetika (hüququn tarixi mənbələrinin təfsiri əsasında onun öyrənilməsi) metodlarını qeyd etmək olar.

İkinci qrupa xüsusi metodlar daxildir. Hüquqi proseslərin tarixi inkişaf qanunauyğunluqlarının öyrənilməsi, habelə hüquqi hadisələrin və faktların mahiyyətinin dərk edilməsinin xüsusi elmi metodları içərisində konkret tarixilik metodunu göstərmək olar. Bu metod hüquqi hadisələrin konkret tarixi tədqiqini nəzərdə tutur, tədqiqat obyektinin mövcud olduğu şəraitin bütün şərtlərinin dəqiq nəzərə alınmasını, hüququn yaranması və inkişafındakı qanunauyğunluqların xarakterinin üzə çıxarılmasını tələb edir.

Xüsusi metodlardan olan xronoloji tədqiqat metodu hadisələrin xronoloji ardıcılıqla izlənməsini başlıca tələb kimi irəli sürür, ona görə ki, tarix hadisələrin zamana görə hərəkəti olduğu üçün tarixi-hüquqi hadisələrin öyrənilməsi xronologiyasız mümkün deyildir (1, s.5). Bu metodun köməyi ilə Azərbaycanın hüquq tarixində dövrləşdirmə aparılarkən iki əsas şərtin gözlənilməsi zəruri sayılır. Bunlardan birincisi hüquq tarixinin dövrləşdirilməsi zamanı hüquqi həyatın bütün sahələrindəki dəyişikliklərlə sıx bağlı olan Azərbaycan tarixinin başlıca mərhələlərinin nəzərə alınması, ikincisi isə hüququn özünün inkişafındakı əsas məqamların, bu inkişafa təsir edən müəyyənədi amillərin aşkar edilməsi və dövrləşdirmənin bu meyarlar əsasında aparılmasıdır.

Müqayisəli tədqiqat metodu da xüsusi metod kimi mühüm rola malikdir. Belə ki, aşkar edilmiş tarixi-hüquqi faktların əsl mənası yalnız onların digər oxşar, eynitipli faktlar silsiləsi ilə müqayisəsində tam açılır. Konkret hüquqi hadisələr həm onların ayrı-ayrı keyfiyyətlərinin, cəhətlərinin digər eynitipli və eynizamanlı hadisələrin müvafiq göstəriciləri ilə qarşılaşdırılması, həm də müxtəlif zaman kəsiklərində onların inkişafındakı dəyişikliklərin tutuşdurulması yolu ilə öyrənilir. Müqayisəli təhlil metodu müxtəlif xalqlarda, müxtəlif ərazilərdə və müxtəlif tarixi mərhələlərdə hüququn inkişafının ümumi qanunauyğunluqlarını aşkar etməyə imkan verir.

Sistemli təhlil metodunda hüquq tarixinin öyrənilməsi bu elmin daxili (yəni hüquq normaları və institutlarının yaranması və inkişafına) və xa-

rici (yəni hüquq mənbələrinin və ya hakimiyyət strukturlarının tarixinə) hissələrə bölgüsü əsasında qurulur. Ayrı-ayrı tarixi dövrlərdə hüququn, onun sisteminin, mənbələrinin, institut və normalarının tam və sistemli öyrənilməsi bütövlükdə konkret dövrün hüququnun mahiyyətinə nüfuz etməyə imkan verir və həmin dövrdə mövcud olan hüquqi kateqoriya və anlayışların digər dövrlərdə hansı dəyişikliklərə məruz qalmasını göz önündə canlandırır.

Xüsusi metodların içərisində həmçinin təsnifat metodunu, dövrləşmə metodunu, hüquqi bənzətmə metodunu və s.-ni də qeyd etmək olar.

Son dövrlərdə hüquq tarixi elminin problemlərinin elmi tədqiqi baxımından mühüm əhəmiyyət kəsb edən komplekslik üsulundan istifadənin zəruriliyini də qeyd etmək istərdik. Bu üsul müxtəlif elm sahələrində formalaşmış biliklər sisteminin onlar üçün ümumi olan obyektlərin öyrənilməsi zamanı istifadə oluna bilər. Təəssüflə vurğulanmalıdır ki, bəzi hallarda bu və ya digər obyektin kompleks tədqiqində elmi biliklərin pozitiv sintezi, qarşılıqlı təsiri, inteqrasiyası əvəzinə faktiki olaraq bir elm tərəfindən ortaya atılan anlayışların, metodların, nəzəri problemlərin digərləri tərəfindən mexaniki surətdə əxz edilməsi baş verir. Müəyyən elm sahəsində, xüsusən də Azərbaycanın hüquq tarixi elmi sahəsində müvafiq obyektin tədqiqi prosesində yalnız metodların qarşılıqlı təsiri, onların inteqrasiyası nəticəsində həmin obyektin hərtərəfli və dərinlən dərk edilməsi istiqamətində əməli nəticələri əldə etmək mümkündür.

Hüquq tarixinin sosioloji aspektlərinə gəldikdə isə ilk növbədə qeyd edək ki, onlar ilk növbədə konkret sosial-hüquqi obyektin xarakteristikasının müəyyənləşdirilməsi üçün onun təkamülünün müxtəlif səviyyələrini müqayisə etmək, həmin obyektin təkmilləşdirilməsinin başlıca tarixi tendensiyalarını üzə çıxarmaq imkanı verir.

Tədqiqatçıların gəldiyi belə bir ümumi mövqe mövcuddur ki, səviyyəsiyindən asılı olmayaraq sosioloji bilgilər ikili funksiya ilə – sosial gerçəkliyin izahı və onun yeni formaya salınması, yəni transformasiyası funksiyası ilə səviyyəsiyənlir. Sosiologiyada nəzəri və ya fundamental və empirik və ya tətbiqi bilgi səviyyəsiyələrinin mövcudluğu ilk növbədə onun elmi və praktiki məsələlərin izahına istiqamətlənməsi ilə bağlıdır. Belə ki, empirik tədqiqat eyni zamanda həm nəzəri, həm də tətbiqi sosioloji araşdırmalarla bağlıdır. Onun başlıca məqsədi həm müəyyən məqamda nəzəri əsasların formalaşdırılmasını, həm də praktiki tövsiyələrin işlənilib hazırlanmasını əhatə edir. Əldə edilən biliklərin səviyyəsiyəsi baxımından tətbiqi xarakterə malik tədqiqat gerçəkliyin yeni formada izahı kimi məsələnin həllinə yönəlmişdir.

Onu da qeyd edək ki, sosioloji aspekt yalnız elmi və ya tətbiqi araşdırmanı deyil, həm də qarışıq səviyyəsiyəli tədqiqatı və analizi nəzərdə tutur ki, sonuncuda həm elmi, həm də praktiki məsələlər birlikdə öz həllini tapırlar. Tədqiqatın bir və ya iki bilik səviyyəsiyəsində, yəni nəzəri və ya empirik səviyyəsiyə

yələrdə aparılmasından, onun yalnız elmi və ya yalnız tətbiqi xarakterə malik olmasından asılı olmayaraq o, özündə bütün metodoloji məsələlərin həllini ehtiva edir.

Ümumilikdə götürdükdə sosioloji tədqiqatlar müxtəlif sosial birliklərin fəaliyyəti və inkişafının qanunauyğunluqlarının, insanların, onların birgə fəaliyyətinin xarakteri və üsullarının öyrənilməsinə əhatə edir.

Humanitar fənlərin intensiv diferensiasiyası XIX əsrdən etibarən müşahidə olunmağa başlayır. Tarixi biliklərin ümumiləşdirilməsi və ictimai inkişafın mümkün qanunlarının üzə çıxarılmasının tələb olduğu müstəqil bilik sahələri kimi tarix (o cümlədən hüquq tarixi) və tarixin fəlsəfəsi kimi elmlər meydana gəlir. Bu arada hüquq tarixinin metodoloji və sosioloji tərəflərinə diqqətin yetirilməsi onun konkretliyi, mücərrədliyi və təsviriliyi ilə yanaşı, eyni zamanda tarixi-hüquqi faktlarla müəyyən mənada bağlı olan köklü təkamül elementlərini, tarixi-hüquqi hadisələrin öyrənilməsi və araşdırılmasının bir sıra üsul və vasitələrini əks etdirən ideyaların da ortaya atılmasını şərtləndirmiş oldu. Həmin dövrdə tarix adətən progressiv şəkildə inkişaf edən və başlıca istiqamətlərdən yayınmanın istisna olduğu mexaniki, fatalistik bir proses kimi nəzərdən keçirilirdi. Məhz belə bir şəraitdə müxtəlif ictimai ideallar, utopiyalar yaranır, belə demək mümkünsə, sosial xəyalpərəstlik ənənələri formalaşır. Baş vermiş sosial-siyasi, iqtisadi və hüquqi hadisələrə münasibətdə tarixi yanaşmanı sərgiləyən bir çox mütəfəkkirlər dünya tarixinin zəngin faktiki materiallarını elmi dövriyyəyə cəlb edirdilər.

Bunların nəticəsində tarixi sosiologiya adlandırılan mühüm bir elmi istiqamətin formalaşdırılması baş verdi ki, həmin istiqamətin ayrılmaz cəhətlərindən biri kimi tarixi inkişafın sosioloji təhlilinin köməyi ilə sosial qanunauyğunluqların üzə çıxarılmasının zəruriliyi zamanı, yəni tarixdə, həmçinin hüquq tarixində ümumiləşdirilmələrin daha yüksək səviyyəsinin tələb olduğu hallarda tarixi məlumatların təsviri və analizi, o cümlədən də bununla əlaqədar yaranan problemlərin həlli məqsədilə işlənilən hazırlanan sosioloji konsepsiyaları göstərmək olar. Digər tərəfdən bu və ya digər sosioloji konsepsiyaların mahiyyətinin əyani şəkildə nümayişi və sınaqdan keçirilməsi üçün tarixi məlumatlardan istifadə olunması adı çəkilən istiqamət üçün səciyyəvidir. Bununla yanaşı, qeyd etmək lazımdır ki, tarixi sosiologiya özündə nəzəriyyədən daha çox cəmiyyətin tarixi inkişafının təhlili metodlarının məcmusunu əks etdirir.

Tarixin özünün sosiologiyanın öyrənilmə predmetinə daxil olması aspektindən çıxış edərək deyə bilərik ki, hüquq tarixinin sosioloji kəsimi hüquqi sosiologiyanın mühüm tərkib hissəsini təşkil edir. Siyasi-hüquqi institutların sosioloji analizi onları geniş tarixi müstəvidə nəzərdən keçirmədən istənilən halda belə bitkin olmayacaqdır.

Bəşəriyyət tarixinin, ictimai həyatın səciyyəvi cəhətlərindən biri də

ziddiyyətlikdir, antinomizmdir, yəni bir-birilə üzvi şəkildə bağlı olan iki hadisənin eyni zamanda qarşılıqlı olaraq bir-birini istisna etməsidir. Hüquq tarixi də bəşəriyyətin tarixinin bir hissəsidir. Bu baxımdan insan varlığının bütün antimomiyaları hüquq tarixinə də tam şəkildə şamil olunur. İlk baxışda belə görünə bilər ki, tarixin dialektik ziddiyyətlərin növbəliliyi kimi antinomiyalar nöqtəyi-nəzərdən baxılması qaydası sosiologiyadan daha çox fəlsəfəyə aid olan bir məsələdir. Lakin nəzərə alaq ki, hüququn sosiologiyası da ciddi elmi istiqamət kimi siyasi-hüquqi institutların dinamik xassələrinin ziddiyyətliliyini bütünlüklə ifadə etmək vəzifəsini daşıyır. Hüququn fəlsəfi aspektdə öyrənilməsindən fərqli olaraq, hüququn sosiologiyası hüququn təşəkkülünü, fəaliyyət və inkişafını sosial cəhətdən şərtlənmiş fenomen qismində nəzərdən keçirir. Burada toplumun və onun hər bir üzvünün mənafə və tələbatlarına hüquqi nizamlaşmanın məqsədləri ilə əlaqələndirilən təsir faktoru kimi fərdlərin cəmiyyətdə davranışlarının formalaşmasında hüququn rolunun öyrənilməsi həyata keçirilir. Özü də bu zaman göstərilən sosial faktorlar, o cümlədən onların analizi hüququn sosiologiyası tərəfindən xüsusi metodların köməyi ilə ortaya çıxarılan, lakin özünün elmi ifadəsini tam tapmamış faktorların mahiyyətinin aydınlaşdırılması prizmasından çıxış edilməklə öyrənilir. Siyasi-hüquqi institutların funksional və struktur baxımdan qarşılıqlı əlaqəliliyi onların sıçrayışvari, bəzən də ağırlı və qeyri-normal inkişafını da istisna etmir. Məhz bu amildən çıxış edərək söyləyə bilərik ki, nə qədər paradoksal görünsə də, hüquq tarixinin məzmununda əvvəlki və yeni, progressiv və regressiv, rasionallıq və qeyri-rasional məqamlar birlikdə mövcuddurlar.

Onu da qeyd edək ki, elmi idrak iki əsas metoddan – ümumiləşdirici və fərdiləşdirici metodlardan daha çox istifadə edir. Ümumiləşdirici metod təkrarlığın olduğu yerdə, yəni hadisələrin hansısa bir qanunauyğunluğa daxil edildiyi məqamda tətbiq olunur. Fərdiləşdirici metoda gəldikdə isə o, əksinə, obyektin unikallığını, fərdiliyini, təkrarsızlığını müəyyən etməyə və onu məhz bu cür təsvir etməyə yönəlmişdir. Fərdiləşdirici metod həm də elmi metod hesab olunur, çünki məntiqi vasitələrdən istifadə etməklə hər hansı hadisənin ümuməhəmiyyətli dəyərə malik olmasını müəyyənləşdirir, öyrənilən hadisənin daxilində səbəbli-nəticəvi əlaqələri üzə çıxarır.

Ümumiləşdirici bilgiler bu və ya digər dərəcədə mütləq həqiqətə yaxın olsalar da, fərdiləşdirici bilgiler onların təşkili prinsiplərinin bir-birini əvəzləyən müstəsna faktiki dəyərlər kimi qəbul edilməsi baxımından tam həqiqətlə bağlı deyildirlər. Bu baxımdan müxtəlif tarixi həqiqətlərin mövcudluğu sosial-mədəni dairələrin, məsələn vahid dəyərlər sistemini qəbul edən elmi mühitin mövcudluğu ilə bağlıdır. Sosial sfera təbii sferadan onunla fərqlənir ki, təbiət aləmi kazullığın və təkrarlığın üzərində qurulduğu halda, sosial-mədəni mühit iradə və dəyərlərin sərbəstliyinə köklənir. Belə yanaş-

ma tarixdə təkrarlanmanın, qanunların inkarını ehtiva edir. Adətən tarixin qanunu olaraq adi formallaşdırılmış dəyərin çıxış etdiyini söyləyirlər. Tarix haqqında danışmaq o halda məna kəsb edir ki, bu, yalnız ümumi dəyərlərə malik olan hansısa sosial topluma münasibətdə baş verir. Burada söhbət özünün dəyərlər dünyasına malik olan, unikal mədəniyyətin daşıyıcısı olan xalq haqqında gedir.

Cəmiyyət təbiətin bir hissəsi olaraq kazuallıq qanunlarına tabedir və eyni zamanda mədəni aləm olaraq cəmiyyətdə lazımı, dəyərli əhəmiyyətə malik normalar hökmranlıq edirlər. Bu baxımdan da tarixi, o cümlədən də hüquq tarixini həm fərdiləşdirilmiş, həm də ümumiləşdirilmiş elmlərin sırasına aid etmək olar. Hüquq tarixi də ümumi tarix kimi aralıq mövqedə qərarlaşmışdır. Empirik məsələlərə doğru can atmaqla onlardan sosial qanunları ayırmaq cəhdləri ortaya çıxdıqda tarix özünün ümumiləşdirmələri ilə sosiologiyaya daha çox yaxınlaşır. Bu məsələdə əlbəttə ki, müəyyən şərtlik mövcuddur, çünki cəmiyyətin təbii və mədəni komponentləri arasında dəqiq hədudların ayrılması mümkün deyildir.

Bir çox sosioloqların yanaşmasına görə, tarix heç bir təkrarlanma tanımır, deməli, hər hansı ümumi qanunlara malik deyildir. Yəni tarix heç zaman iki dəfə təkrarlanmır. Burada ümumi qanunları tarixin konkret zaman kəsiyinə tətbiqən həmişə əlahiddəliyə malik olan tarixi faktların səbəbli-nəticəvi asılılığı ilə qarışdırmaq olmaz. Nümunə üçün deyək ki, respublika idarəetmə formasına malik olan dövlətin yaranmasına gətirib çıxaran şərait və səbəbləri üzə çıxarmaq məqsədilə onun tarixini öyrənmək vacibdir. Burada mövcud olan səbəbli-nəticəvi asılılığı hüquq tarixi aşkara çıxarmalıdır. Belə ki, Azərbaycanca 1918-ci ildə xalq cümhuriyyətinin yaranmasına gətirib çıxaran şərait özünün unikallığına malikdir və heç zaman ikinci dəfə təkrarlana bilməz. Başqa bir ölkədə respublika tipli dövlətin yaranması özünün əlahiddə şəraitlər kompleksinin mövcudluğu zamanı mümkün ola bilər. Burada müəyyən oxşarlığı, analogiyanı müşahidə etmək olsa da, mütləq, yəni olduğu kimi təkrarlanma mümkün deyildir.

Qeyd olunanların əsasında belə bir nəticəyə gəlmək olar ki, hər bir xalqın tarixi, o cümlədən də hüquq tarixi unikal olduğu üçün, hər bir xalqın özünün əlahiddə inkişaf yoluna malik olması baxımından hüquq tarixində hansısa ümumi qanunların mövcudluğunu iddia etmək olmaz. Hər bir ölkənin hüquq tarixində müəyyən oxşarlıqlar və müəyyən ümumi cəhətlər olsa da, onun dövləti və hüququ həmin ölkəyə xasdır, unikaldır, təkrarlanmazdır. İstənilən konkret dövlətin yaranması, inkişafı, fəaliyyəti və süqutu yalnız ayrıca götürülmüş faktlar kimi baxıla bilər. Əlbəttə iddia etmək olar ki, dövlətlərin əksəriyyəti müharibələr nəticəsində yaranmış və süqut etmişlər. Lakin bu zaman hər bir halda dövlətlərin yaranması və fəaliyyətini itirməsində özünəməxsus təkrarlanmaz vəziyyəti müşahidə etmək olar. Digər tə-

rəfdən belə bir fakta diqqət yetirək ki, hüquqda dövlət formalarının təsnifatı da nisbi və şərti olaraq müəyyənləşdirilmişdir. Çünki konkret dövlətlərin xüsusiyyətlərinə baxdıqda hər hansı təsnifatın natamamlığını görmək olar. Nümunə olaraq göstərək ki, Qərbi Avropa ölkələrindəki və müasir Afrika ölkələrindəki respublikaları yalnız respublika sözünün özü, yəni ad birləşdirir, bütün digər məsələlərdə kifayət qədər böyük müxtəlifliklər mövcuddur.

İnsanlarda oxşar maddi tələbatlar, mövcud hadisələrə onların fizioloji münasibəti və instinktləri olduğundan fərdi və kütləvi davranışın irəlicədən təxmin edilən üsulları ilə standart vəziyyətləri modelləşdirmək tamamilə hüququayğun haldır. Məsələn, cinayətkarlıq kütləvi, kökü kəsilə bilməyən hadisədir. Orta statistik insanın təbii reaksiyası belədir ki, müvafiq normaların və sanksiyaların yumşaldılması və ya aradan qaldırılması zamanı o, cinayət xarakterli hüquq pozuntusu törətməyə meylli olur. Cəmiyyət bu cür asılılığı dərk etdiyindən cinayət qanunvericiliyini formalaşdırır. Bununla belə, cəmiyyətə yalnız fizioloji reaksiyalar sferası kimi baxmaq da düzgün deyildir. O, həm də mənəviliyin, dəyərlərin və ideyaların yer aldığı birliyi ehtiva edir. İnsanın iradə azadlığı onun həyatının maddi şəraiti ilə, onun fizioloji instinktləri ilə olduqca zəif bağlılığa malikdir. İradə azadlığının proqnozlaşdırılması prinsip etibarilə mümkün deyil və bu da sosial inkişafın özünün də irəlicədən təxmin oluna bilməsini istina edir. Bu baxımdan hər bir xalqın hüquq tarixi də özünəməxsusluğu ilə seçilir.

Tarixi-hüquqi hadisələrin meydana gəlməsi və inkişafında rasionallıq və qeyri-rasionallıq meyarlarına diqqəti çəkən hüquq sosioloqları öz diqqətlərini predmetlərin mahiyyətinin aşkarlanmasından daha çox onların zahiri təəcəssümü məsələsinə yönəlmişlər. Onlar tarixi-hüquqi hadisələrin mahiyyətini deyil, onların meydana gəlmə və fəaliyyətinin mexanizmini, strukturunu üzə çıxarmağı başlıca vəzifə kimi görürlər. Bu zaman yaddan çıxarmaq olmaz ki, həm rasionallıq, həm də irrasionallıq sosial-hüquqi proseslərə öz təsirlərini göstərirlər.

Sosial hərəkətlərin məqsədli-rasional, dəyəri-rasional, ənənəvi və affektiv tiplərinin mövcudluğunu və onların izahını açıb göstərən M. Veber yalnız bir halda insan davranışının bilavasitə idraka (məqsədli rasionallıq), digər hallarda isə irrasionallığa əsaslandığını, yəni insan əməllərinin əksər hissəsinin irrasional təbiətə malik olduğunu vurğulayır. Mütəfəkkirin tarixi sosiologiyasının məqsədlərindən biri siyasət, hüquq, iqtisadiyyat, ideologiya, məişət, din sahəsində büsbütün rasionallaşmış cəmiyyətin yaradılmasında burjuaziyanın rolunu göstərməkdən ibarətdir. O, Qərb sivilizasiyasının rifahını avropalıların gerçəkliyin rasionallıq şəklində dərk etmək qabiliyyətlərinin nəticəsi ilə əlaqələndirirdi. Rasionallığın dərinləşdirilməsi Qərb aləminin inkişafının başlıca vektoru olsa da, müəyyən məqamda bu, fərdi azadlığın itirilməsinə də gətirib çıxarır. Dünyaya rasionallıq münasibət insanın mü-

hüm cəhətidir. İnsanlar dünya haqqında bilgilər toplamaqla və onlardan yaradıcı şəkildə istifadə etməklə yaşadıkları məkanı özləri üçün əlverişli bir aləmə çevirməyə səy göstərirlər ki, bunun da bariz nümunəsini məişətin, istehsalın, ailə münasibətlərinin, hakimiyyətin təşkilində, adətlərin, əxlaqın, hüququn mövcudluğunda görmək olar.

Qərbi Avropa ölkələrində qurulan sosial qayda fərdilik və rasionallığa söykənir. Veberin fikrincə, məhz idrakın sayəsində bazar iqtisadiyyatı əvvəlki qayda ilə müqayisədə daha çox gəlir gətirir, hüquqi dövlət insan həyatının daha təhlükəsiz olmasına, onların hüquqlarının təminatlılığına şərait yaradır, dünyəvi cəmiyyət dini cəmiyyətlə müqayisədə şəxsiyyətə öz tələbatlarını ödəmək üçün daha geniş imkanlar verir.

Tarixin rasionallıq gedışı H.Hegel və K.Marks tərəfindən təfərrüatlı olaraq açılıb göstərilir. Hegelin baxışlarına görə, rasionallıq ənənəsi bəşəri idrak ideyasında öz təcəssümünü tapmışdır ki, bu ideya dünya tarixində geniş intişarını tapmaqla, özünün tam inkişafı yolunda bir sıra mərhələləri keçir.

Ayrı-ayrı fərdlərin və xalqların ziddiyyətli, xaotik maraqlarına rəğmədən bəşəri idrak tarixin hansısa vahid məntiqini formalaşdırır və bütün insanlığı onun ətrafında cəmləşdirir. Obyektiv ruh (mənaəviyyət) mərhələsində bəşəri idrak dövlət və hüquqda maddiləşir. Bu prosesin təməli üç fazaya – şərq aləminə (azadlıq bir nəfərə məxsusdur), yunan-roma dünyasına (azadlıq seçilmişlərin nəsibidir) və alman aləminə (hamı azad olmalıdır) malik olan azadlıq ideyasının özünüinkişafına söykənir. Başqa sözlə ifadə etsək, Hegelin mövqeyinə görə azadlıq idrakdan irəli gələn ehtiyacdır. Dövlət və hüquq isə idrakın, azadlıq ideyasının, bütövlükdə insani rasionallığın yüksək dərəcədə ifadə olunduğu institutlardır. Mütəfəkkir hesab edir ki, vətəndaş cəmiyyətində insanın maddi maraqları, digər fizioloji instinktləri hökmranlıq etdiyi halda, dövlət fərdlərin eqoizmini millətin idrakına tabe edən yüksək mənaəviyyətli nümunəsini özündə ehtiva edir. Hegelə görə, tarixin tərəqqisi idraki, rasionallıq olanların cəmiyyətin həyatından qeyri-rationallığı sıxışdırıb çıxarmaqdan keçir. Burada praktiki olaraq insani varlığın idraki başlanğıcları kimi hüququn və dövlətin rolunun gücləndirilməsinə vurğu edilir. Dövlət və hüquq insan idrakiliyinin təcəssümü hesab edən mütəfəkkir haqlıdır. Bu institutların mövcudluğunun zaman həddləri, onların möhkəmliyinin və effektivliyinin artırılması dövlət və hüququn həyatın idrakla səciyyələnən hansısa fundamental qanunları ilə uzlaşmasını təsdiqləyir.

Tarixi-hüquqi proseslərin inkişafında rasionallığın əhəmiyyəti K.Marksın təlimində daha geniş şəkildə ifadə olunur. Bu təlimdə öz hüquqları uğrunda mübarizə aparan əzilən kütlə sosial islahatçılığın subyektivi kimi çıxış edir. Bəşəriyyətin kommunizmə doğru hərəkətinə başçılıq edə biləcək, elmi sosializm prinsiplərinə əsaslanaraq antoqonist ziddiyyətlərdən xali olan sinifsiz cəmiyyət qurmaq iqtidarında olan bu kütlənin, yəni prole-

tariatın səyi nəticəsində dövlət tədrisən ləğv olunur, yeni tipli, ali mənəvi və əqli keyfiyyətlərə malik insan formalaşır və həmin insanın yeni keyfiyyətləri özünüidarəetməyə keçid etməyə şərait yaradır. Adı çəkilən təlimin əsas müddəaları insanın öz həyatını rasional şəkildə təşkil etmək imkanlarına inamı əks etdirir, yəni insanların şüurunun kökündən dəyişməsinin labüdlüyünə və onun daha çox rasionallaşmaya məruz qalacağına inam bu müddəalarda ifadə olunur. K.Marks haqlı olaraq belə bir qənaəti ortaya qoyur ki, insanların başlıca xüsusiyyəti onların məqsədyönlü fəaliyyətidir və məhz bunun nəticəsində tarixin gedişatı dəyişikliyə məruz qalır. İnsanlar ictimai münasibətlərin formalaşmasında özlərinin fəal rolunu getdikcə daha çox dərk edirlər ki, bu da artıq onların öz fəaliyyətlərini məqsədyönlü şəkildə həyata keçirmələrini şərtləndirir.

Tarixi inkişafın müxtəlif dövrlərində hüququn, onun norma və institutlarının formalaşmasına, transformasiyasına, təkmilləşməsinə və inkişafına insanların bilikləri, yetkinlik səviyyəsi, düşüncə və davranışlarından çıxış edərək bu və ya digər sosial-hüquqi məsələyə münasibəti, eləcə də onların həyati mənafeələrinin təsiri altında öz aralarında formalaşdırdıqları ictimai əlaqələr əhəmiyyətli dərəcədə təsir göstərmişdir. Görkəmli mütəfəkkirlər İbn Həldun, J.J.Russo, A.Ketle və digərləri insan birliklərinin iradəsini, yəni ictimai rəyi dövlətin hüquq sisteminin, qanunvericiliyin formalaşmasının özülü hesab edirdilər.

Bu mənada XIX əsrin mütəfəkkirlərindən Oqyüst Kontun belə bir fikrini göstərmək olar ki, “hüquqi qanun apriori, yəni təcrübədən kənar anlayışlardan deyil, təcrübənin özündən irəli gəlməlidir. Şübhəsiz ki, insanlıq özünün davranış qaydalarını əbədi olaraq yalnız xəyali motivlərlə əsaslandırmağa məhkum oluna bilməz... Qanunvericilik aktları sırf şəxsi maraqları deyil, ictimai mənafeələrin prioritetini ifadə edirlər” (10, c.58) Qanunvericiliyin təkmilləşməsinə cəmiyyətin təkamülü ilə əlaqələndirən mütəfəkkir sosial təkamüldə prioriteti “pozitiv” təfəkkürün təşəkkülünə verirdi. Onun fikrincə, məhz “pozitiv” təfəkkürün təsir sferasının genişlənməsi cəmiyyətin tərəqqisini təmin etməli idi.

İngilis filosofu və məntiqçisi Con Stüart Mill hüquq qaydasının təbii sosial qaydaya əsaslandığını iddia edən sələfi O.Kontun ideyalarını bir qədər də inkişaf etdirərək göstərirdi ki, “hüquq sosial konsensusun bir hissəsi, adətlər və hüquqi qanunlar isə qeyri-təbii sosial şərtlərdir. Bunlar xalqın milli xarakteri, rəyləri, hissələri və mənəviyyəti ilə müəyyən edilirlər” (12, c.247). C.Mill cəmiyyətdə möhkəm və sabit hüquq qaydasının bərqərar edilməsi üçün üç mühüm amilin – tərbiyə sisteminin, sadıqlıq və ya loyallıq hissəsinin, eyni cəmiyyətin və ya dövlətin üzvləri arasında “güclü və işgüzar əlaqə prinsipinin” (12, c.270) (burada söhbət eyni idarəetmə altında yaşayanların arasındakı həmrəylik hissələrindən gedir) zəruri olduğunu vurğulayır.

İlk dəfə hüquqşünaslar özlərinin təcrübələri əsasında ictimai rəyin vacibliyini və əhəmiyyətini dəyərləndirməklə sosioloqların da diqqətini bu fenomenə istiqamətləndirmişlər. Artıq bir əsrdən çoxdur ki, ictimai rəyin təhlili məsələləri hüquqşünaslıqda da önəmli yerlərdən birini tutur. Görkəmli hüquqşünas alim, məşhur vəkil Anatoli Fyodoroviç Koni qeyd edirdi ki, hakimə olan inam onun fəaliyyətinin başlıca şərtidir. Qanunvericinin məqsədlərinin canlı və müstəqil ifadəsi olan hakimin vicdanının göstərişləri ilə özbaşınalığı arasında böyük fərq mövcuddur. Mühakimə icraatı hakimi canlı insanla iz-üzə qoyur. Məhkəmə prosesində aşkarlığın və şifahiliyin tətbiqini mühakimə etmək üçün materialın qavranılmasının başlanğıcını qoymuş oldu. Hakimlik fəaliyyətinin yeni elementi də məhz bundan meydana gəldi (9, c.33). XIX əsrin ikinci yarısı – XX əsrin əvvəllərində parlaq məhkəmə nətiqi kimi tanınmış A.F.Koninin bu mülahizələri onu deməyə əsas verir ki, bu və ya digər mübahisəli halın həlli zamanı məlum həqiqətlərə istinad etməklə kifayətlənmək obyektiv nəticələrə gətirib çıxarmır. Çünki hakimlərə xarici təsir amilləri içərisində ictimai rəyin xüsusi çəkisi də yer alır.

Bununla belə, qeyd olunanlara rəğmən insan birliklərinin və onların yaratdıqları siyasi-hüquqi institutların həyati fəaliyyətində idrakin rolunu həddindən artıq şişirtməyin tərəfdarı olmayanlar da vardır. Belə ki, dünyanın və insanın irrasional mahiyyətə malik olduğunu əsaslandıran müxtəlif fəlsəfi-hüquqi təlimlərdə dini hisslərin və instinktlərin insanların davranışını daha artıq dərəcədə müəyyənləşdirdiyi iddia olunur. Bir çox mütəfəkkirlər belə bir nəticəyə gəlmişlər ki, varlığın əsasında hər şeyi əhatə edən, universal, irrasional mahiyyətə malik olan həyat durur. Metofiziki incəlikləri bir kənara qoysaq deyə bilərik ki, müasir elm müasir həyat formalarının yalnız meydana gəlməsi və fəaliyyətinin mexanizmini müəyyən etməyə qadirdir. Həyatın ilk mənbəyinin nədən ibarət olduğu hələ də elm üçün açılmamış sirr olaraq qalır. İnsanın özünün yaranışının, bitki və heyvanlar aləminin meydana gəlməsinin səbəbləri müasir dövrümüzdə öz irrasional mahiyyətini saxlayır. Həyatın əsasən irrasional olduğu iddia edilirsə, onun təzahürləri olan dövlət və hüququ yalnız rasional sferaya aid etmək də sual doğurur.

Bəşəriyyətin tarixinin, o cümlədən də hüquq tarixinin unikalığı hər şeydən əvvəl onunla şərtlənir ki, o, yalnız iqtisadi, coxrafi amillərlə deyil, həm də daha çox öz mahiyyəti etibarilə irrasional olan insan iradəsi ilə müəyyənləşdirilir. Bu baxımdan da tarixin məhz fəal azlıq, tənqidi düşüncə tərzinə malik şəxsiyyətlər, fərdi və kütləvi irrasional insani iradə tərəfindən yaradıldığı iddia olunur. Şəxsiyyətlər öz iradələri ilə hadisələrin gedişatını müəyyən etməyə, qeyri-adi görünən siyasi-hüquqi tərtibləri ortaya çıxarmaqla tarixin istiqamətini dəyişməyə müvəffəq olurlar.

Bəzi mütəfəkkirlərin, xüsusən də Aristotel və Hegelin baxışlarında

belə bir fikir ifadə olunur ki, dövlət ideyası dövlətin özündən əvvəl gəlir və dövlət bu ideyanın öz düşüncələrində daşıyan xalqlar tərəfindən yaradılır. Faktiki olaraq bu fikirlərdə xalqların iki qismə – dövlət yaratmaq iqtidarında olanlara və belə qabiliyyəti olmayan xalqlara bölgünü görmək olar. Qeyd olunan mövqə ilə razılaşmamaq çətinidir. Çünki həqiqətən də xalqların mental xüsusiyyətləri onlarda dövlətçiliyin təşəkkül tapmasına əhəmiyyətli dərəcədə təsir göstərilir. Lakin bu heç də o demək deyildir ki, siyasi-hüquqi institutların əsasında hansısa rəşional başlanğıc, şüur durur. Dövlət quruculuğu işində ideyanın ilkinliyi mücərrəd məsələdir və əldə olunması olduqca çətin olan subutların mövcudluğu vacib şərtədir. Eyni zamanda dövlət quruculuğu işində millətin həyati gücü və onun imkanları arasındakı əlaqəni inkar etmək mümkün deyil, lakin bunu sübut etmək çətinədir.

Qeyd olunanların əsasında iddia etmək olar ki, hüquq eyni zamanda həm rəşional, həm də irrəşional sferaya aiddir. Həm qədim və orta əsrlər hüququ, həm də müasir hüquq cəmiyyətin öz həyatını tənəmləmək üzrə məqsədyönlü fəaliyyətini açıq şəkildə nümayiş etdirir. Hüquq abidələri, hüquq elmi, dövlətlərin qanunvericilik siyasəti, müasir qanunlar insanların həyati fəaliyyəti üçün hüququn təbiəti və əhəmiyyətinin yüksək dərəcədə dərk olunması haqqında şəhadət verir. Bununla belə, yalnız hüquq deyil, istənilən sosial normativ sistem, yəni adət, əxlaq, din insanların və onların birliklərinin qeyri-şüuru vəziyyəti və instinktləri ilə düşündüyümüzədən də daha çox bağlıdır. Təbiətdə olan digər canlılar kimi, insanların da təbiəti onları həmin canlılara uyğun surətdə özünü aparmağa vadar edir. İnsanlar da daxil olmaqla bütün canlıların “normativ sistemləri” nəslin yaşaması və onun artımının təmin edilməsi kimi başlıca səbəbə malikdirlər. Özünü-qoruma instinktləri fərdləri vahid nizam-intizama, vahid həyat ritminə tabe etdirə biləcək normaları yaratmağa sövq edir. İnsani nizamlamalar digərləri ilə müqayisədə idraki, məqsədyönlü fəaliyyət zəmininə malik olmaq baxımından daha mürəkkəbdirlər. Bununla belə, insan davranışının və onun tənəmləyicilərinin bioloji, qeyri-rəşional əsası dəyişilməz olaraq qalır, dəyişilən yalnız onun təsirinin forma və üsullarıdır.

Fərdlərin və insan kollektivlərinin öz davranışlarında idrakdan daha çox inamı, nüfuzu, ehtirasları rəhbər tutmaları tədqiqatçıları heç də sosial hadisələrin öyrənilməsindən imtina etmələrinə gətirib çıxarmamalıdır. Əlbəttə ki, elm insan davranışının mexanizmini öyrənmək məcburiyyətindədir, lakin bu davranışın irrəşional təbiətini üzə çıxarmaq olduqca müşkül məsələdir.

Hüquq tarixi elmi müxtəlif tarixi dövrlərdə mövcud olmuş dövləti-hüquqi institutların əmələ gəlməsi, inkişafı və fəaliyyətinin həm rəşional, həm də qeyri-rəşional faktorlarla şərtlənməsini, sosial-hüquqi hərəkətlərin bu formalarının bir-birilə qəribə də olsa, qarşılıqlı əlaqədə olmasını əsaslı

şəkildə nümayiş etdirir. Hüququn formalaşması və inkişafı həm insanların şüurunda potensial şəkildə öz təcəssümünü tapan yüksək mənəvi keyfiyyətlərlə, şəxsiyyətin yüksək etik tələbatları və idrakı ilə, həm də onların şüur və mədəniyyət səviyyəsindən asılı olmayan müəyyən irrasional proseslərlə şərtləndirilə bilər.

İnsanların formalaşdırdıqları sosial institutlar və normalar fəaliyyət qanunları ilə xarakterizə olunurlar və bu qanunlar cəmiyyətin təbiətindəki obyektiv qanunauyğunluqları əks etdirilər. Bu baxımdan da hüququn mahiyyətini aydınlaşdırmaq üçün müvafiq normaların və qaydaların işlənilib hazırlanmasından deyil, ictimai münasibətlərin təhlilindən başlamaq daha düzgün olardı. Burada söhbət hüquq münasibətləri kimi səciyyələndirilən ictimai münasibətdən gedir. İstənilən siyasi-hüquqi sistemdə mövcud olan çatışmazlıqların aradan qaldırılması üzrə hüquqi tədbirlərin işlənilib hazırlanması ictimai rəyin öyrənilməsi, rasionel yanaşma, müvafiq sosioloji təhlillərin və müşahidələrin aparılması olmadan bitkin səciyyə daşımayacaqdır.

Cəmiyyətin ilkin silki mərhələsindən fərqli olaraq hüquq bərabərliyinə əsaslanan vətəndaş cəmiyyətinin formalaşması və onu təmsil edən birliklərin insanların düşüncə və davranışlarına əhəmiyyətli dərəcədə təsiri nəticə etibarilə dövlət və hüquqa münasibətdə yeni baxışların ortaya çıxmasını şərtləndirmiş oldu. Ötən əsrin əvvəllərindən başlayaraq Azərbaycanda milli azadlıq məfkurəsinin oyanışı, bir sıra siyasi partiyaların və ictimai birliklərin yaranması müxtəlif təbəqələrdən olan insanların siyasi və hüquqi dünyagörüşünə olduqca böyük təsir göstərdi.

Həmin dövrdə formalaşan vətəndaş cəmiyyəti institutlarının təsiri nəticəsində dövlət qarşısında hüquq və azadlıqların bəyan edilməsi və onların təminatı ilə bağlı çoxsaylı petisiyalar irəli sürüldü. Bu petisiyalarda yer alan demokratik ideyalar hüquq sisteminin yenilənməsinə gətirib çıxardı və xüsusən də Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti dövründə qəbul edilən qanunvericilik aktlarının əsasını təşkil etmiş oldu. Sovetlər Birliyi dönəmində rəsmi ideologiyanın sosializm ideyaları əsasında formalaşdırıldığını nəzərə alsaq, burada sosial hüquqlara daha geniş yer ayrıldığını söyləyə bilərik. Lakin bolşeviklərin hakimiyyətinin ilk illərində əvvəlki hüququn bütövlükdə aradan qaldırılması cəhdləri neqativ nəticələr doğurmuşdu. Müqayisə üçün deyək ki, Avropanın sosialist ölkələrində yalnız siyasi və iqtisadi strukturların yeniləndiyini və hüquqşünaslıq sahəsində əvvəllər özünü doğrultmuş və pozitiv nəticələri ilə insanlığa xidmətdə davam edən bir çox nəzəri və praktiki sahələr qorunub saxlanılmışdı. Burada bir məqam da vurğulanmalıdır ki, əvvəlki qanunların bu və ya digər dərəcədə xüsusi mülkiyyətlə bağlı olub-olmamasından asılı olmayaraq, onlar yeni iqtisadi və sosial-siyasi sistemə uyğun şəkildə təfsir edilir və bu zaman Sovetlər Birliyində baş alıb

gedən düşünülməmiş radikalizmə yol verilmirdi.

Tədrisən ölkəmizdə inkişaf etmiş ölkələrin hüququnun bir çox müddəaları resepsiya edilmiş, onlar Azərbaycan xalqının əsrlərlə ərsəyə gətirdiyi və müasir dövrümüzə qədər ötürdüyü zəngin irsi özündə ehtiva edən milli dəyərlərlə həmahənglik təşkil etmiş və xalqımızın siyasi-hüquqi düşüncəsində və davranışlarında yer almaqla, hüquq sistemimizin, əsasən də mülki qanunvericiliyimizin özülünü təşkil edən postulatlarla çevrilmişdir. İctimai münasibətlərin bugünkü inkişaf səviyyəsi cəmiyyət üzvlərinin maraq və tələbatlarının müəyyən mənada dəyişməsi ilə şərtlədirilir. Müasir dövrdə Azərbaycanda sosial qrupların və ayrı-ayrı fərdlərin düşüncə tərzində və davranışlarında milli ideologiyanın dərin kök salması, milli dövlətçiliyin möhkəmləndirilməsi fonunda milli hüquq sisteminin təkmilləşdirilməsinə olan ehtiyac və bütün bunların sosial-hüquqi dövlətin qurulması və inkişaf etdirilməsi ilə əlaqələndirilməsi, qanunvericiliyin cəmiyyət üzvlərinin mənafeləri və onların layiqli həyat şəraitinin təmini istiqamətində təkmilləşdirilməsi dövlətin hüquq siyasətinin işlənilib hazırlanması zamanı mütləq nəzərə alınmalı ən önəmli məsələlərdir.

ƏDƏBİYYAT

1. İsmayılov X.C. Azərbaycanın hüquq tarixi: Dərslük. – Bakı: Elm və Təhsil, - 2023 (2015), - 588 s.
2. İsmayılov X.C. Azərbaycanın hüquq tarixinin metodoloji aspektləri // "Hüquq elminin müasir problemləri: Azərbaycan Respublikasında insan hüquq və azadlıqlarının müdafiəsinin yeni tendensiyaları" mövzusunda VI Respublika elmi-nəzəri konfransının materialları. – Bakı: - 2016, - s.68-70
3. Məlikova M.F. Hüquq nəzəriyyəsi. – Bakı: Elm və təhsil, - 2021 (2019), - 448 s.
4. Məlikova M.F. Hüququn sistemi və sistemliliyi / Qloballaşan cəmiyyətdə hüquq elminin aktual problemləri» mövzusunda respublika elmi konfransının materialları. 09.04.2008. – Bakı: - 2008, - s.3-5.
5. Алексеев С.С. Право. Опыт комплексного исследования. – Москва: Статут, - 1999, - 712 с.
6. Васильев А.М. Правовые категории. Методологические аспекты разработки системы категории права. – Москва: Норма, - 2020 (1976), - 264 с.
7. Гегель Г.В.Ф. Философия истории. – Москва: Директ-Медиа, - 2012, - 950 с.
8. Керимов Д.А. Методология права. Предмет, функции, проблемы философии права. – Москва: СГУ, - 2011, - 521 с.
9. Кони А.Ф. Избранные произведения. Сост. А.Б.Амелин. – Москва: Госюриздат, - 1956, - 888 с.
10. Конт О. Дух позитивной философии (Слово о положительном мышлении). Перевод с французского И.А.Шапиро. - Ростов н/Дону: - - 2003, - 256 с.
11. Марченко М.Н. Проблемы общей теории государства и права в 2-х томах. – Москва: Проспект, - 2022 (2007), - Т.1, - 744 с.
12. Милль Дж.С. Система логики силлогической и индуктивной // Западноевропейская социология XIX века. - Москва: Международный Университет Бизнеса и Управления, - 1996, - 352 с.

13. Право Кавказской цивилизации: Научно-исследовательский проект / Шапсугов Д.Ю., Исмаилов Х.Дж. и др. - Ростов на-Дону- Нальчик: Каб.Балк.ун-т, - 2014, - 315 с.
10. Ракитов А.И. Историческое познание. М., Политиздат, 1982, 303 с.
15. Раянов Ф.М. Проблемы теории государства и права (юриспруденции). – Москва: Право и государство, - 2003, - 304 с.
16. Романович-Славатинский А.В. Система русского государственного права в его историко-догматическом развитии, сравнительно с государственным правом Западной Европы. – Киев: Тип. Г.Л.Фронцкевича, - 1886, - ч.1, - § 6, - 299 с.
17. Фейерабенд П. Избранные труды по методологии науки. – Москва: Прогресс, 1986, 542 с.
18. Черненко А.К. Теоретико-методологические проблемы формирования правовой системы общества. - Новосибирск: Наука, - 2004, - 289 с.
19. Weber M, *Gesammelte Politische Schriften* (Собрание политических сочинений). – München: Mohr Siebeck, - 2008 (1921). - 621 s.

НЕКОТОРЫЕ МЕТОДОЛОГИЧЕСКИЕ АСПЕКТЫ ИЗУЧЕНИЯ ИСТОРИИ ПРАВА

Х.Дж.ИСМАЙЛОВ

РЕЗЮМЕ

Научный подход к познанию истории права предполагает концептуальное и теоретическое осмысление и оценку исторических фактов и явлений. Решение этой задачи может быть достигнуто опираясь на использование общенаучных, специальных методов исследования, что требует совершенствования методологических основ историко-правового познания, глубокого анализа различных направлений методологии права. В статье фокусируется внимание на значении и роли методологии в изучении глубинных пластов истории права.

Ключевые слова: методология истории права, рациональность, иррациональность, общественный прогресс, индивидуальность, разумность.

SOME METHODOLOGICAL ASPECTS OF STUDYING THE HISTORY OF LAW

Kh.J.ISMAYILOV

SUMMARY

A scientific approach to understanding the history of law involves a conceptual and theoretical understanding and assessment of historical facts and phenomena. The solution to this problem can be achieved by relying on the use of general scientific, special research methods, which requires improving the methodological foundations of historical and legal knowledge and in-depth analysis of various areas of legal methodology. The article focuses on the importance and role of methodology in the study of the deep layers of the history of law.

Keywords: methodology of the history of law, rationality, irrationality, social progress, individuality, reasonableness.

UOT 341**AZƏRBAYCAN XALQ CÜMHURİYYƏTİNƏ QARŞI RUSİYANIN
HƏRBİ TƏCAVÜZÜ NƏTİCƏSİNDƏ ERMƏNİSTAN ÜÇÜN
TƏSİS EDİLƏN “ÜMUMTANINMIŞ” ƏRAZI****Ə.İ.SADIQOV****Bakı Dövlət Universiteti
afsar.sadiqov@gmail.com**

Məqalədə, 1920-ci ildə Rusiyanın XI ordusunun hərbi təcavüzü nəticəsində süqut etdirilən Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti”nə (AXC) qarşı həyata keçirilmiş ərazi dəyişikliyinə beynəlxalq hüquq baxımından əhəmiyyətsizliyi təhlil edilir. Rusiyanın Azərbaycana hərbi müdaxiləsindən sonra Moskva hakimiyyəti tərəfindən Azərbaycanda törədilən çox sayda beynəlxalq cinayətlər Azərbaycan Respublikası üçün AXC-nin kontinuitetini əsaslandırması qeyd edilir. AXC-nin ərazilərinin, o cümlədən Zəngəzurun Ermənistanına verilməsinin qanunsuz olması və bu anlamda həmin əraziyə münasibətdə Ermənistan üçün müasir beynəlxalq hüquq baxımından “dövlətlərin ərazi bütövlüyü” prinsipinin keçərli olmadığı əsaslandırılır.

Bu gün mübahisəsi gedən ərazilərin delimitasiya və demarkasiyasının “Versal hüququ” ilə təmin edilməsi əsasları nəticəsi verilir və qeyd edilir ki, Azərbaycana münasibətdə “Versal hüququ” yalnız bir halda istisna edilə bilər. Əgər predmetini ərazi məsələləri də təşkil edən Azərbaycan Respublikası ilə Ermənistan arasında sülh müqaviləsi bağlanarsa, o halda Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin də beynəlxalq hüquq subyektliliyini əsaslandırmış “Versal hüququ” dayandırılmış ola bilər.

Açar sözlər: ilhaq; ümumməcburi davranış; deportasiya; öz müqəddəratını təyin etmə; işğal edilmiş ərazi; (1907) IV Haaqa konvensiyası; Nürnberq beynəlxalq hərbi tribunalı; insan hüquqları

Giriş

Məlumdur ki, dövlətlərin yaradılması əsası kimi xalqın öz müqəddəratını təyin etmə hüququ çıxış edir və bu hüquq beynəlxalq hüquqi tanınmanı da şərtləndirmir. Müasir beynəlxalq hüququn da əsas norması kimi qəbul edilən bu hüququn qəbulu XX əsrin əvvəllərinə təsadüf edir. Azərbaycan xalqı da öz müqəddəratını Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti formasında təyin edərkən artıq beynəlxalq hüquqda tanınan (1907-ci il Quru ərazisində müharibə hüququ və adətləri üzrə IV Haaqa Konvensiyasının Qaydaları) xalqın suverenliyindən çıxış etmişdi. Sonradan beynəlxalq hüquqla da

(Dövlətlərin hüquq və vəzifələri üzrə Montevideo konvensiyasında (1933) (m.1) təsbit edilən daimi əhali; ərazi; hökumət; və beynəlxalq münasibətlərdə digər dövlətlərlə münasibətdə olmaq üçün hüquq qabiliyyəti üzrə əlamətlərə tam malik olmaqla bağlıdığı çox sayda beynəlxalq müqavilələri və Versal beynəlxalq hüquq sistemi ilə tanınması onun beynəlxalq hüquq subyektliliyini təmin etmişdi.

1. Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin tanınması əsası kimi beynəlxalq müqavilələri (beynəlxalq hüquq subyektliliyi)

Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti özünün beynəlxalq hüquq subyektliliyinin realizəsi istiqamətində bir çox dövlətlərlə beynəlxalq müqavilələr imzalamış, diplomatik əlaqələr qurmuşdur. Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti özünün ilk beynəlxalq müqaviləsini 1918-ci il iyunun 4-də Batumda Osmanlı dövləti ilə imzalamışdır. Osmanlı dövləti ilə Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti arasında dostluq müqaviləsi 11 maddədən və 3 əlavədən (Osmanlı dövləti ilə Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti arasında iqtisadi əlaqələrin yaradılması; sərhədlərə yaxın yerlərdə yaşayan əhaliyə verilən imtiyazlar; Azərbaycan hökumətinin Antanta dövlətlərinin hərbi nümayəndələrini öz ərazisindən çıxarması üzrə aktlardan) ibarət idi. Müqavilə ilə Osmanlı dövləti Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətini tanımaqla bərabər, iki ölkə arasında qarşılıqlı olaraq sərhədlər müəyyən edilir, zərurət olduğu zaman Osmanlı dövləti Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinə hərbi yardım göstərmək, tərəflər hüquqi və iqtisadi münasibətləri tənzimləmək üçün konsul konvensiyası, ticarət və digər aktları qəbul etmək öhdəliyi götürürlər.

Osmanlı dövləti ilə Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti arasında sonradan bir çox sahələr üzrə də beynəlxalq müqavilələr bağlanır və bu aktlar Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin beynəlxalq hüququn subyektinə çevrilməsində, digər dövlətlərlə bərabər hüquqlu əməkdaşlığın yaradılmasında xüsusi rol oynayır. Cənubi Qafqaz respublikaları arasında müəyyən sərhəd problemləri olsa da siyasi, iqtisadi və digər sahələrdə əməkdaşlığın təmini üzrə beynəlxalq müqavilələrin bağlanması davam etdirilir. Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti ilə Gürcüstan və Ermənistan Respublikaları arasında beynəlxalq maliyyə məsələləri üzrə imzalanan 1918-ci il 6 sentyabr, 1919-cu il 4 iyun sazişlərinə görə Cənubi Qafqaz bonu buraxılmalı və iştirakçı tərəflər arasında bölüşdürülməli idi.

Cənubi Qafqaz dövlətləri arasında iqtisadi inteqrasiya mexanizmlərinin də təsisinə başlanır. 26 dekabr 1918-ci ildə Bakıda imzalanan Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti və Gürcüstan Respublikası arasında mal mübadiləsi üzrə müqaviləyə görə, tərəflər 1 il müddətində gömrük rüsumu olmadan azad tranzit barədə razılığa gəlirlər. 1919-cu il yanvar ayının əvvəlində Tiflisdə imzalanan Azərbaycanla Gürcüstan arasında teleqraf, poçt xidməti üzrə sazişlər, yenə də həmin ilin martında Cənubi Qafqaz Respub-

likasının əmlakının arbitraj yolu ilə bölüşdürülməsi [1, s.143-144] üzrə Azərbaycan və Gürcüstan hökumətləri arasında imzalanan sazişlər onların beynəlxalq hüquq subyektliliyinin bərqərar olmasında mühüm rol oynadı. Özünün əhəmiyyəti ilə Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti ilə Gürcüstan Respublikası arasında münasibətlər daha çox diqqəti cəlb etməkdədir. Xüsusən də, Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti ilə Gürcüstan Respublikası arasında 16 iyun 1919-cu il tarixdə imzalanan “Azərbaycan-Gürcüstan hərbi-müdafiə müqaviləsi” iştirakçı tərəflərin siyasi müstəqilliyinin qarşılıqlı təminatına yönəldilməklə əlaqələri strateji müttəfiqlik səviyyəsinə yüksəlmişdi. Müqavilədə deyilirdi ki, tərəflər onların ərazi bütövlüyü və müstəqilliyinə qarşı yaranan təhdidlərə qarşı birgə mübarizə aparmalı, hər iki dövlətin suverenliyinin və siyasi müstəqilliyinin qorunmasına çalışmalı, öz müttəfiqinə xəbər vermədən digər dövlətlərlə hərbi saziş bağlamamalı idilər.

Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti Cənubi Qafqazdakı təhlükəsizliyin Ermənistanla da normal qonşuluq münasibətlərindən asılı olduğunu dərk edərək müttəfiq dövlətlərin Cənubi Qafqazdakı Ali komissarının müavini, Amerika Birləşmiş Ştatlarının nümayəndəsinin vasitəçiliyi ilə 1919-cu il noyabrın 23-də Tiflisdə Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti ilə Ermənistan Respublikası arasında da beynəlxalq müqavilə bağlayır. Bu müqavilə ilə tərəflər hərbi münaqişəni dayandırmağı və mübahisəli məsələləri danışıqlar vasitəsilə həll etmək öhdəliyi götürürlər.

Qısa zamanda Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin artan nüfuzu öz müstəqilliyini bəyan etmiş Dağlılar Respublikasının Azərbaycana birləşməsi məsələsini də gündəmə gətirmişdi. Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin beynəlxalq hüquq subyektliliyinin tanınması onun İranla əlaqələrinə də təsir etmiş oldu. Paris Sülh Konfransında Şimali Azərbaycan ərazilərinə qarşı iddia ilə çıxış etsə də, sonradan siyasi reallığı qəbul edən Tehran hökuməti Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti ilə bərabərhüquqlu əməkdaşlığı qəbul etməli olur. 1920-ci il martın 20-də Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti ilə İran arasında Dostluq müqaviləsi və ona əlavə olaraq konsul konvensiyası, ticarət, gömrük, poçt, teleqraf əlaqələri, məhkəmə qərarlarının icrası üzrə sazişlər imzalanır. Azərbaycan-İran dostluq müqaviləsinin birinci maddəsinə əsasən, İran Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin müstəqilliyini de-jure tanıyan növbəti dövlət oldu.

Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti hökumətinin Paris Sülh Konfransındaki fəaliyyəti, onun digər dövlətlərlə qarşılıqlı əlaqələri, (konstitusiyaya əsaslı) İstiqlal Bəyannaməsində ifadə etdiyi prinsiplər onunla Avropa dövlətlərinin də əlaqələr qurmasına gətirib çıxardı. Avropa dövlətlərindən Belçika, İtaliya, İsveçrə, Hollandiya, Çexiya və Slovakiya, Finlandiya və digər dövlətlərin Bakıda konsulluqları təsis edilir. Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti hökuməti də Avropa və Amerikada diplomatik nümayəndəliklər açmaq üzrə

tədbirlər görür. Eyni zamanda ABŞ, Böyük Britaniya, İtaliya ilə neftlə təminatı nəzərdə tutan müqavilələr bağlanır. 1920-ci ilin yanvarında ABŞ-ın “Yaxın Şərqə Yardım Komitəsi”, 1920-ci il yanvarın 26-da Böyük Britaniyanın Qafqazdakı nümayəndəliyi vasitəsilə müvafiq dövlətlərlə Azərbaycan hökuməti arasında ticarət müqavilələri imzalanır. Özünün tənzimləmə predmetinə görə seçilən beynəlxalq sazişlərdən biri də Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin 1920-ci ildə İtaliya ilə ticarət-hərbi əməkdaşlıq üzrə (Batum) müqaviləsidir. İfadə edilən beynəlxalq hüquqi əməkdaşlıq Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin beynəlxalq hüquq subyektivliyinin möhkəmləndirilməsində mühüm rol oynadı.

2. Sovet Rusiyasının Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinə hərbi təcavüzü zamanı beynəlxalq hüquq (1907-1939)

Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin 1920-ci ilin aprelində Rusiyanın işğalı ərəfəsində digər dövlətlərlə siyasi-iqtisadi-hərbi və s. sahələrdə əməkdaşlığı onun tanınmasında xüsusi rol oynadı. Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin təsis zamanı təcavüzün qanunsuzluğu üzrə ilk beynəlxalq hüquq normaları da qəbul edilmişdi. Baxmayaraq ki, Sovet Rusiyası üçün həmin normalar problemlə əhəmiyyətdə görünməkdə idi. Bəzi müəlliflərin də qeyd etdiyi kimi o dövrün beynəlxalq hüququna görə, xüsusən də, 1929-cu il Brian-Kelloq Paktının qəbuluna qədər təcavüz faktı sözün tam mənasında beynəlxalq hüquq pozuntusu hesab edilmir [18, s.63]. Əlbəttə ki, bu mövqə o dövrün praktikası baxımından da yanlış sayılmalıdır. Sovet Rusiyasının liderinin Bakını işğal etmək haqqında direktivinin qanunsuz olması faktını Sovet Rusiyasının hökuməti də etiraf etməkdə idi. Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin bir dövlət kimi tanınmasını bilərək, RSFSR xarici işlər komissarı G.Çiçerin Bakının işğalını tələb edən Leninə yazırdı ki: “Azərbaycana qarşı zorakılıq aktı beynəlxalq münasibətlərdə dostlarımızı bizə qarşı qoyar... buna görə də bizi imperialist hesab etmələrinə yol verməməliyik” [3, s.22].

Rusiyanın 1920-ci il aprelin 27-də Bakını işğal etməsinə və bütövlükdə Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinə qarşı təcavüzünə həm həmin dövrün beynəlxalq hüququ, həm də o dövrdə ayrı-ayrı dövlətlərin daxili hüququ baxımından qiymət vermək zərurəti yaranır. Şübhəsiz ki, ilk öncə beynəlxalq humanitar hüquq normaları diqqətə gəlir. Hərbi təcavüzün qanunsuzluğu ilə bağlı ilk universal normalar Quru ərazisində müharibə hüququ və adətləri üzrə 1907 – ci il IV Haaqa Konvensiyasının Əlavəsini təşkil edən Qaydalarının 42 və 43-cü (ictimai qaydalara hörmət); 46 və 50-ci (mülki əhalinin hüquqlarının qorunması) maddələrində təsbit edilib.

Dövlət ərazisinin başqa dövlətin təcavüzkar məqsədinin obyektinə ola bilməməsi üzrə Millətlər Liqasının Statutununun 10-cu maddəsinə görə üzv

dövlətlər bir-birilərinin ərazi bütünlüyünə hörmət edəcəklərini və xarici təcavüz olarsa ona qarşı çıxacaqlarını bəyan edirlər. Millətlər Liqasının Statutunun 10-cu maddəsi təcavüzün qanunsuzluğu üzrə beynəlxalq hüquq qaydasının təsisində xüsusi rol oynamışdır. Dövrün beynəlxalq hüquq doktrinası (Oppenheym L. və d.) da ilhaqın qanunsuzluğunu məhz Millətlər Liqasının Statutu ilə əlaqələndirir. 1907 – ci il IV Haaqa Konvensiyasından, 1920-ci ilin yanvarında qüvvəyə minən Millətlər Liqasının Statutundan və 1929-cu il Brian-Kelloq Paktından sonra bir çox dövlətlərin (SSRİ, Polşa, Latviya, Litva, Estoniya, Türkiyə, İran, Rumıniya, Çexoslovakiya, Əfqanıstan) iştirakı ilə Təcavüzün anlayışı haqqında 1933-cü il London Konvensiyası qəbul edilir. 26 dekabr 1933-cü ildə qəbul edilən Dövlətlərin hüquq və vəzifələri üzrə Montevideo Konvensiyasının 11-ci maddəsində deyilir ki, razılığa gələn dövlətlər aydın formada özlərinin davranış forması kimi konkret öhdəlik müəyyən edirlər ki, güc tətbiqi ilə xüsusi üstünlük və ya ərazi əldə etməyəcəklər. Dövlətlərin ərazisi toxunulmazdır və hətta digər dövlətlər tərəfindən birbaşa və ya dolayısı ilə, hər hansı bir motivlə müvəqqəti olaraq hərbi işğalın və digər məcburiyyət tədbirlərinin obyektinə ola bilməz.

Qəbul etdiyi ilk aktları ilə çar Rusiyasını inkar etsə də, əslində onun davamı olan Sovet Rusiyası da özünün ilk beynəlxalq müqavilələrində xalqların öz müqəddəratını təyin etmə haqqına da istinad etməklə təcavüzkar siyasətdən imtina edirdi. Sovet Rusiyası ilə Estoniya Respublikası arasında (1920) imzalanan Tartus Sülh Müqaviləsinə görə ...ayrılmaq hüququ da daxil olmaqla bütün xalqların azad öz müqəddəratını təyin etmə haqqı... qəbul edilir, RSFSR Estoniya Dövlətinin müstəqilliyini qeyd-şərtsiz tanıyaraq əvvəlki hüquq qaydasına və beynəlxalq müqavilələrə görə Estoniya xalqına və torpağına münasibətdə bütün suveren hüquqlarından könüllü olaraq, həmişəlik imtina edirdi. Belə müqavilələr Sovet Rusiyası tərəfindən digər dövlətlərlə də bağlanırdı.

Y.Barseqov Sovet Rusiyası tərəfindən imzalanan bu kateqoriya müqavilələrin çox yüksək əhəmiyyətindən danışaraq qeyd edir ki, ...sovet dövlətinin mövcudluğunun ilk illərindəki müqavilə münasibətlərinin analizi göstərir ki, hələ o zaman bir çox dövlətlər *özünü təyin hüququnu gözləmək üzrə formal olaraq öhdəlik götürürlər* (kurs-müəll.). SSRİ-nin müqavilə praktikası beynəlxalq hüququn əsas prinsiplərindən biri kimi özünü təyin hüququnun ümumtanınmış normaya çevrilməsinin zəminini hazırlamışdır [11, s.14]. Ümumtanınmış norma kimi yalnız özünü təyin hüququ deyil, güc tətbiq etməmək də Sovet Rusiyası tərəfindən imzalanan müqavilələrdə təsbit edilirdi. 1926-cı ildə Litva ilə bağladığı Hücüm etməmək haqqında müqavilədə “təcavüz aktından və hər cür gücün tətbiqindən imtina ilə bağlı (m.1) müddəanın təsbit edilməsi mövcud adət normasının konvension ifadəsi idi. Ən vacibi isə Haaqa hüququ ilə hərbi təcavüzün qanunsuzluğu xüsusi

prinsiplə - “işğal zamanı suverenliyin işğalçı dövlətə keçməməsi” üzrə ümumtənzim prinsipi bərqərar edilməsi idi.

3.Hərbi təcavüzün və anneksiyanın qanunsuzluğu üzrə dövlətdaxili hüquqi təcrübə

Özünün quruluşunun ilk illərindən başlayaraq bir sıra aktlar qəbul etməklə Sovet Rusiyası “xalqların özünü təyin hüququ”, “güc tətbiq etməmək”, “təcavüzün qanunsuz olması” ilə bağlı müqavilə praktikasını formalaşdırmışdı. Sovet Rusiyasının XKS-nin sədri V.Lenin 2(15) noyabr 1917-ci il Rusiya xalqlarının hüquq bəyannaməsi və 26 oktyabr Sülh haqqında Dekretlə Rusiya imperiyasının süqutunu rəsmiləşdirmiş, rəsmi olaraq Rusiyasının təcavüzkar beynəlxalq müqavilələrinə də son verir. Rusiya xalqlarının hüquq Bəyannaməsində (m.1) ...xalqların bərabərliyi ilə ...öz müqəddəratını təyin etmək əsasında müstəqil dövlət yaratmaq hüququ ifadə edilib. Professor C.Tomuşat, Lenin tərəfindən bəyan edilən “öz müqəddəratını təyin etmə hüququnun ayrılmazlığını” 1920-ci il üçün ümumi inkişafı qabaqlayaraq regional beynəlxalq hüququn inkişafında mütərəqqi hal kimi qiymətləndirirdi [31, s.17].

Sülh haqqında Dekret hərbi təcavüzü və qanunsuz anneksiyanı (il-haqı) yeni yaranan dövlət kimi Rusiya üçün qəbul edilməz hesab edir. Xalqın iradəsi hakimiyyətin əsası sayıldığı üçün ona qarşı keçirilən hər hansı fəaliyyət qanunsuz sayılır. Sülh haqqında Dekretdə qeyd edilir ki, güclü dövlətlərin kiçik xalqları paylaşması, ...təcavüzkar müharibələr bəşəriyyətə qarşı cinayətdir. Anneksiya üzrə V.Leninin Sülh haqqında Dekretdə ifadə etdiyi konsepsiyaya görə istənilən formada ərazi əldə edilməsi xalqın iradəsinə əsaslanmalı idi. Çox təəssüf ki, qısa müddətdən sonra Sovet Rusiyasının təcavüzkar siyasətinə haqq qazandırmaq üçün məhz xalqın iradəsi ilə manipulyasiya edilərək Rusiya ilə, daha sonra SSRİ ilə birləşmək üçün ilhaq edilən xalqların “könüllü müraciətləri” özünü təyin etmənin əsası kimi qəbul ediləcək. Təcavüzkar müharibənin qadağanı ilə əlaqədar Sovet Rusiyasının dövlətdaxili aktları onun konstitusiyaya xarakterli aktı olmaqla dövlətin ali orqanı kimi sovetlərin qurultayında qəbul edilmiş, onun məzmunu ikitərəfli və çoxtərəfli anlaşmalarında da yer almışdır.

Təcavüzdən imtina ilə bağlı universal hüquq sisteminə, o cümlədən Versal Sülh Konfransına, eləcə də onun hüquqi nəticəsi olaraq meydana gələn Millətlər Liqasının Statutuna təsir baxımından ABŞ hüququ daha əhəmiyyətli olmuşdur. Hərbi təcavüzün qəbul edilməzliyi əsasən ABŞ prezidenti V.Vilsona aid edilməlidir. V. Vilsonun ABŞ Konqresində (Seneda) bəyan etdiyi yeni təhlükəsizlik prinsiplərindən “dövlətlərin siyasi suverenliyi və ərazi bütövlüyü” (m.14) Millətlər Liqasının Statutuna (m.10) da inkorporasiya edilir. Beləliklə, dövrün beynəlxalq hüququnun təsisində

hərbi təcavüzü rədd edən, dövlətlərin ərazi bütövlüyünə, siyasi müstəqilliyinə hörməti hüquq qaydasına çevirən dövlətlərin daxili hüququnda da mütərəqqi normalar meydana gəlmiş olur. Dövlətdaxili hüququn “xalqların özünü təyin hüququ” eyni zamanda “işğal zamanı suverenliyin işğalçı dövlətə keçməməsi” üzrə ümumtanınmış prinsipi də tamamlamış oldu.

4. “İşğal zamanı suverenliyin işğalçı dövlətə keçməməsi” prinsipinin hüquqi əhəmiyyəti

1907-ci il Haaqa Konfransında qəbul edilən konvensiyalar, o cümlədən Haaqa Qaydalarını formalaşdıran Quru ərazisində müharibə hüququ və adətləri üzrə IV Konvensiya müharibənin aparılması zamanı onun humanistləşdirilməsi, həmçinin hərbi təcavüzün qanunsuzluğu üzrə qaydanı ehtiva etdi. Dövlətlərin və onların adından çıxış edən şəxslər üçün hüquq pozuntularına görə məsuliyyət müəyyən edilir. İşğal zamanı suverenliyin işğalçı dövlətə keçməməsi prinsipinə görə (Haaqa Qaydaları m.27-33, 42, 47) işğalda olan ərazinin mülki əhalisinin dövləti ilə bağlılığı, milli mənsəbiyyət statusu dəyişdirilə bilməz. Konvensiyanın 2-ci maddəsində deyilir ki, 1-ci maddədə ifadə edilən Qayda, həmçinin bu konvensiya yalnız razılığa gələn dövlətlər üçün və bütün münaqişə tərəfləri konvensiya iştirakçısı olduğu halda öhdəlik yaradır. Konvensiyanın qəbulu zamanı (1907) 2-ci maddənin hökmü müqavilə norması kimi tanınmanı şərtləndirə bilər. Lakin sonrakı 10 ildə geopolitik vəziyyətin dəyişməsi, hərbi təcavüzün qanunsuzluğu üzrə ictimai şüurun adət xarakteri bərqərar edilir.

Haaqa Konvensiyasının qaydaları “yalnız iştirakçı dövlətləri öhdəlikləndirir” müddəası adət hüquq qaydasına çevrilməklə transformasiyaya məruz qalır. Xüsusən də, IV Haaqa Konvensiyasının preambulasında ifadə edilən F.F. Martens clausulasına (qeydinə) görə “qəbul edilmiş qaydalarda nəzərdə tutulmasa da əhali və döyüşən şəxslər beynəlxalq hüququn müdafiəsi altında olurlar, bu qayda sivil xalqların formalaşmış adətlərindən, humanizm qanunlarından və ictimai şüurdan təzahür edir”. Martens qeydi beynəlxalq humanitar hüququn ümumtanınmış prinsipi kimi “clausula si omnes” ilə əlaqəli olub, eyni zamanda mülki əhalidən (xalqdan) gələn “suverenliyin işğal zamanı işğalçı dövlətə keçməməsi”ni şərtləndirir.

“İşğal zamanı suverenliyin işğalçı dövlətə keçməməsi” üzrə prinsipə beynəlxalq hüquq doktrinasında da əhəmiyyətli müzakirələr həsr edilməkdədir. Haaqa Qaydalarında (m. 42) təsbit edilən “işğal zamanı suverenliyin işğalçı dövlətə keçməməsi” üzrə prinsipin hüquqi təbiətini şərh edərkən E.Benvenisti [18, s.232], K.Nabulsi [22], E.David [13, s.556] və d. alimlər qeyd edir ki, beynəlxalq münaqişələrə aid norma kimi yalnız ərazinin düşmən ordusunun hakimiyyətində olması ilə bağlıdır. İşğal (*latinca – occupation*) dövlətlər arasında davam edən hərbi münaqişə ilə bağlı olur və

hər hansı bir qarşılıqlı razılığın olmadığı şəraitdə təzahür edir. Təcrübədən məlumdur ki, “qarşılıqlı razılıq” bəzən hərbi, diplomatik basqı altında da alınmışdır. Məsələn, Baltikyanı dövlətlər Rusiyanın hərbi, diplomatik basqısı nəticəsində “hüquqi” inkorporasiyasını nəzərdə tutan məcburi müqavilələr bağlamalı olmuşdular. Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti isə Baltikyanı dövlətlərdən fərqli olaraq Rusiyanın ultimatumlarını qəbul etməmiş və açıq hərbi təcavüzə məruz qalmışdır.

1907-ci il Haaqa Konvensiyaları yalnız Razılığa gələn Tərəflər üçün deyil, həm də geniş formada *ümmütanmaqla* (kurs müəll.) adət norması kimi məcburi xarakterlidir [24, s.27]. Bu mənada ayrı-ayrı dövlətlər üçün müvafiq öhdəliyin konvension tanıma prosedurundan asılı edilməsi mümkün deyil və 1907-ci il IV Haaqa Konvensiyasına tərəf olmamaqla 3-cü maddədəki öhdəliyin pozuntusuna görə məsuliyyət istisna edilmir. Haaqa Qaydalarının 3-cü maddəsinə görə qaydalardakı göstərişləri pozan münaqişə tərəfi əsas olduğu halda vurulmuş zərəri ödəməlidir. İştirakçı tərəf onun hərbi qüvvələrinin tərkibindəki şəxslərin bütün hərəkətlərinə görə məsuliyyət daşıyır [14].

Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinə münasibətdə təcavüz cinayəti törətmiş Sovet Rusiyasının davamçısı kimi SSRİ 1907-ci il Haaqa Konvensiyalarını qeyd-şərtlə qəbul etsə də, bu formada “qəbul etmə” beynəlxalq hüquqi əhəmiyyət kəsb etmir. Müqavilələr hüququ üzrə 1969-cu il Vyana Konvensiyasının 27-ci maddəsinə görə “dövlət beynəlxalq öhdəliyini yerinə yetirməmək bəhanəsi üçün daxili qanunvericiliyə istinad edə bilməz. Bu qayda 1907-ci il Haaqa Konvensiyalarında “*clausula si omnes*” təcrübəsini də ehtiva edir. Əksəriyyət digər konvensiyalarla birlikdə 1907-ci il IV Haaqa Konvensiyasının təsis etdiyi qaydalar ümuməhatəli təcrübə kimi hüquq norması keyfiyyətində tanınmaqla beynəlxalq hüquq mənbəsi qismində beynəlxalq adət normasının ifadəsidir [28, s.68-69; 17, s.502]. Beynəlxalq adət normasının *opinio juris* xüsusiyyəti öhdəliyin qəbul edilməsində dövlətlərin həmin normaya “konvension tanıma” proseduru da tələb etmir. Yəni müvafiq Konvensiyanın “konvension imzalama proseduru” mövcud adət hüquq praktikasının texniki xarakterli məcəllələşdirilməsidir.

5. Nürnberq və Tokio tribunallarının hökmlərində 1907-ci il IV Haaqa Konvensiyası

Haaqa Qaydalarına istinad ayrı-ayrı dövlətlərin məhkəmə təcrübəsində, Nürnberq və Tokio tribunallarının hökmlərində və beynəlxalq məhkəmələrin qərarlarında yer almaqdadır. Nürnberq (1945) və Tokio (1945) tribunallarının Nizamnamələri Haaqa Qaydaları əsasında hazırlanmaqla həmin Qaydaların beynəlxalq hüquqi əhəmiyyəti də təsdiqlənmişdi. Nürnberq tribunalının Nizamnaməsində deyilir ki, Nizamnamə qalib gəlmiş

xalqların hakimiyyətinin özbaşınalıqla həyata keçirilməsinə deyil, onun (tribunalın-kurs-müəll.) təsisinə kimi fəaliyyətdə olan beynəlxalq hüquqa əsaslanır. Nürnberq tribunalının Nizamnaməsi “onun təsisinə kimi fəaliyyətdə olan beynəlxalq hüquq”a istinad etməklə, həm də həmin hüquqa Tribunalın hökmündə aydınlıq gətirilir.

“Onun təsisinə kimi fəaliyyətdə olan beynəlxalq hüquq” kimi Nürnberq tribunalının hökmündə bilavasitə 1907-ci il IV Haaqa Konvensiyası göstərilir və onun “beynəlxalq adət hüquq” xarakterinə istinad edilir. Tribunalın hökmündə deyilir ki, Quru ərazisində müharibə hüququ və adətləri üzrə Qaydaların (IV Konvensiyanın) normaları 1939-cu ilə qədər beynəlxalq adət hüququ kimi bütün dövlətlər üçün məcburi olmuşdur [30, s.248-249]. Quru ərazisində müharibə hüququ və adətləri üzrə Qaydaların hüquqi təbiəti üzrə Nürnberq tribunalının hökmü presedent əhəmiyyəti kəsb etməklə digər məhkəmələr (Nikaraqua ABŞ-a qarşı (1986), Konqo Ruandaya qarşı (2006) və s.) üçün də əhəmiyyətli olmuşdur. 1907-ci il IV Haaqa Konvensiyasının Qaydaları işğal altındakı ərazinin idarəçiliyində, ərazidəki dinc əhaliyə, döyüşçülərə, münaqişənin metod və vasitələrinə münasibətdə müasir beynəlxalq humanitar hüququn da əsasını qoymuşdur.

Beləliklə, Nürnberq tribunalının hökmünə görə 1907-ci il IV Haaqa Konvensiyasının məcburi hüquqi qüvvəsi 1920-ci ildə Sovet Rusiyası üçün də məcburi olmuşdur. Başqa sözlə, beynəlxalq adət hüququ kimi Quru ərazisində müharibə hüququ və adətləri üzrə Qaydalar (IV Konvensiyanın normaları) Azərbaycana qarşı təcavüzü zamanı Sovet Rusiyası, daha sonra SSRİ üçün hüquqi qüvvədə olduğundan həm dinc əhaliyə, həm də təslim olmuş hərbiçilərə qarşı törədilən bütün cinayətlərə görə bu gün həmin dövlətlərin davamçısı kimi Rusiya Federasiyasının məsuliyyətini meydana gətirir.

6. Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinə qarşı hərbi təcavüzün nəticələri və ilhaqın mümkün olmaması

Rusiya (SSRİ) yalnız Azərbaycanla bağlı özünün beynəlxalq müqavilə müddəalarını pozmamış, eyni zamanda artıq bu dövrdə adət hüquq xarakterli, opinio juris kimi tanınan ümuməhatəli normalar üzrə beynəlxalq öhdəliklərini də pozmuşdur. 1907-ci il IV Haaqa Konvensiyasında (Qaydalarda) (m. 42 və 43 (ictimai qaydalara hörmət); sonradan 1949-cu il IV Cenevrə Konvensiyasının (toxunulmaz hüquqlar) 47-ci maddəsinə implementasiya edilmiş m. 46 və 50 (mülki əhalinin hüquqlarının qorunması) spesifik beynəlxalq hüquq qaydasını formalaşdırmışdır. 1907-ci il IV Haaqa Konvensiyasına görə xarici dövlət tərəfindən mövcud dövlətin ərazisinin işğalı həmin ərazinin hüquqi statusunu dəyişmir. Hətta uzun müddətli işğal dönmə belə işğalçı üçün məhdudiyətlər müəyyən edir [26, s.287; 26, s.581]. Mövcud qaydalara görə işğal edilmiş ərazidə işğalçının yurisdiksiyası mü-

vəqqəti xarakter kəsb etməklə beynəlxalq insan hüquqları hüququnun, beynəlxalq humanitar hüququn minimal standartlarının təmin edilməsini ehtiva edir. İşğalçının müvəqqəti işğal yurisdiksiyası özünün deyil, işğal edilmiş dövlətin qanunvericilik və d. yurisdiksiyasını təmin etməlidir [13, s.564-567]. “İşğal zamanı suverenliyin işğalçı dövlətə keçməməsi” üzrə ümumtənzim prinsipi uyğun olaraq təcavüzə məruz qalmış dövlətin siyasi, sosial, iqtisadi, hüquqi sistemi dəyişdirilə bilməz [13, s.564-567]. 1907-ci il IV Haaqa Konvensiyasının 42-56-cı Qaydalarına istinadən qeyd edilir ki, işğalçı dövlət işğal edilən dövlətin dövlət aparatını dəyişdirir, ona məxsus məcburiyyət vasitələrini mənimsəyə bilməz [28, s.10]. Lakin Rusiya Azərbaycana hərbi təcavüzü ilə mövcud siyasi sistemi məhv etmiş, sosial sistemə qarşı müharibə, insanlıq əleyhinə və soyqırım cinayətləri törətmişdir. Yalnız, 1929-cu ildə Müsavat partiyasının tərəfdarlarından 1142 və İttihad partiyasının tərəfdarlarından 474 nəfər həbs etmiş, onların bir qismi fiziki olaraq məhv edilmiş, bir hissəsi isə Uzaq Şimala sürgün edilmişdir [10, s.40]. 1907-ci il IV Haaqa Konvensiyasının Quru ərazisində müharibə hüququ və adətləri üzrə Qaydalarında, daha sonra 1949-cu il IV Cenevrə Konvensiyasında işğal nəticəsində demoqrafik vəziyyətin dəyişdirilməsi müharibə cinayəti hesab edilir. Ermənilərin Azərbaycana köçürülməsi məlum Türkmənçay müqaviləsindən (m.16) başlasa da, Sovet Rusiyası (SSRİ) dövründə bu proses geniş formada həyata keçirilir. Sürgün edilən azərbaycanlıların ərazilərində ermənilər yerləşdirilir.

Yalnız 1920-ci ilin aprelindən 1921-ci ilin avqustuna kimi 48 min azərbaycanlı türk-müsəlman əhali qırmızı bolşevik terrorunun qurbanı olub. 1936 -1937-ci illərdə Azərbaycan SSR orqanlarında yerləşdirilmiş erməni istintaq qrupunun saxta sübutları ilə 29000 ziyalı “xalq düşməni” kimi öldürülür [2, s.375, 385-386]. “Mədəni inqilab” adı ilə iki dəfə əlifba dəyişikliyi [2, s.210, 320], soy adlarının məcburi dəyişdirilməsi ilə soyqırım cinayəti törədilmişdir. 1948-1953-cü illərdə Ermənistan SSR-dən azərbaycanlıların deportasiyası başlandı. 150 mindən çox azərbaycanlı deportasiya edilmiş, onlardan hər üç nəfərindən biri yeni şəraitə uyğunlaşa bilmədiyi üçün aclıq və xəstəlikdən həlak olub. Soyqırım, müharibə cinayətləri, o cümlədən hərbi təcavüz sonrakı illərdə də davam etmişdir. 1988-ci ildən başlayaraq Moskvanın birbaşa dəstəyi ilə “Ermənistanın Azərbaycana qarşı hərbi təcavüzü nəticəsində keçmiş Dağlıq Qarabağ Muxtar Vilayəti də daxil olmaqla Azərbaycanın digər əraziləri də işğal edilir” [24, s.123]. Sonuncu cinayət faktlarını, yalnız 1907-ci il IV Haaqa Konvensiyası kontekstində deyil, həm də davam etməkdə olan beynəlxalq cinayətlər kimi müasir beynəlxalq hüquq kontekstində də qiymətləndirmək mümkündür. Rusiya federasiyası SSRİ-nin davamçısı olduğu üçün Azərbaycana qarşı hərbi təcavüz nəticəsində vurulan zərəərə görə məsuliyyət problemi müasir

beynəlxalq hüququn da tənzipləmə obyektindədir.

Hərbi ilhaq öz-özlüyündə hüquq düşüncəsi yaratmır və dövlətin də mövcudluğunun kəsilməsinə gətirib çıxarmır. İlhaq edən dövlətə qarşı aneksiya mübahisələndirildikə və tanınmadıqca da əvvəlki dövlətin mövcudluğu davam etməkdədir [19, s.667]. İşğal nəticəsində suverenliyin işğalçıya keçməməsi normasına uyğun olaraq hərbi təcavüzə məruz qalan suverenin hakimiyyəti kəsilmir. Şübhəsiz ki, hakimiyyətin davamı (kontinuiteti) üçün bir sıra faktorlar mövcud olmalıdır. Bu şərtlərdən biri də xalqın etiraz iradəsidir. Rusiya tərəfindən Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinə hərbi təcavüzdən sonra AXC hökumətinin mühacirət dövrü başlayır. Azərbaycanın Rusiya XI ordusu tərəfindən işğal edilməsi prosesi başa çatmadan Azərbaycan xalqının Rusiya işğalına qarşı üsyanları başlayır [7, s.154].

İşğala qarşı hərbi mübarizə heç vaxt dayanmamış, yalnız 1920-ci ilin aprel işğalından sonra 1924-cü illərdə Azərbaycanda sovet işğal rejiminə qarşı 54 silahlı üsyan olmuş [7, s.154], sonrakı illərdə rus-sovet işğal rejiminə qarşı müqavimət davam etmişdir. Azərbaycanda antisovet üsyanlarının yatırılması üçün RK(b)P MK Siyasi Bürosu 1920-ci ilin noyabrında hərbi cinayətlərə rəhbərlik edəcək İ.Stalini Qafqaza göndərir. Bu dövrdə Rusiyanın Azərbaycandakı işğal ordusunun sayı 80 minə yaxın olmuşdur [10, s.19]. Bu faktlar hərbi təcavüzün miqyasını göstərməklə, sonrakı dövrdə ilhaqın da qanunsuzluğunu göstərməkdədir. Xalqın mübarizəsinin davam etdirilməsi və milli iradəni qırmaq üçün sonrakı cinayətlər, Rusiya tərəfindən Azərbaycanı sovetləşdirilməklə mənimsənilməni mümkün etməmişdir.

Klassik beynəlxalq hüquqa görə də hərbi ilhaq institutu müvəqqəti xarakter daşıyır [20, s.525; 18, s.3]. Hərbi ilhaq həmin ərazinin hüquqi inkorporasiyası (məsələn, sülh müqaviləsinin bağlanması) və ya legitim hökumətin bərpası ilə sonlandırılır [29, s.318-319]. AXC-nin beynəlxalq hüquq subyektliliyinin tanınması səbəbi ilə Sovet Rusiyası ilhaq etdiyi Azərbaycanı hüquqi baxımdan inkorporasiya edə bilmədiyi üçün legitim olmayan Azərbaycan SSR hökuməti təsis etmək məcburiyyətində qalmışdır. Siyasi sistemin əsasını təsis etməli Azərbaycan SSR konstitusiyaları da Moskva tərəfindən tərtib edilərkən Rusiyanın maraqları əsas alınır. SSRİ Konstitusiyasının 81-cı maddəsində deyildiyi kimi müttəfiq respublikaların suveren hüquqları SSRİ tərəfindən mühafizə edilirdi. Azərbaycan SSR Konstitusiyasının 76-cı (Azərbaycan SSR-in suveren hüquqları SSRİ Konstitusiyasına uyğun olaraq SSR İttifaqı tərəfindən qorunur) maddəsi də “SSRİ-dən sərbəst çıxış hüququ”nu (m.69), “ərazi üzrə mütləq yurisdiksiya”nı (m.70) əhəmiyyətsiz edirdi. Bütün bu faktlar onu göstərir ki, Azərbaycan SSR formal olaraq müstəqil dövlət kimi təqdim edilsə də, qanunsuz ilhaqın “suveren” qurumu idi. Sovet Rusiyasının (SSRİ-nin) Azərbaycanda yeni dövlət yaratmaq cəhdi mümkün olmamışdır. Bir tərəfdən xalqın milli

azadlıq mübarizəsi, digər tərəfdən qanunsuz ilhaqa hüquqi forma vermək cəhdləri Azərbaycan SSR-in tanınması ilə AXC-nin suverenliyinin zaman aşımına uğramasını da istisna edir.

7. Hərbi təcavüz nəticəsində Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin ərazisinin Ermənistan qanunsuz ilhaqı

1907-ci il IV Haaqa Konvensiyasının Quru ərazisində müharibə hüququ və adətləri üzrə Qaydaların 55-ci maddəsində deyilir ki, ərazini tutmuş dövlət, digər düşmən dövlətin həmin ərazidəki binalara, daşınmaz əmlaka, meşə və kənd təsərrüfatı yerlərinə münasibətdə *yalnız idarəçilik və istifadə hüququna* (kurs-müəll.) malik ola bilər. Qaydalara uyğun olaraq idarəetmə elə təmin edilməlidir ki, həmin (ərazinin mülkiyyət hüquq konsepsiyasına uyğun olaraq-kurs müəll.) mülkiyyət növlərinin əsas dəyərləri qorunmalıdır. Kristofer Qrinvudun da qeyd etdiyi kimi beynəlxalq hüquqa görə işğal edilmiş ərazinin və mübarizə aparən əhalinin hüquqla tənzimlənmə statusunun dəyişdirilməsinə münasibətdə işğalçı dövlətin cəhdi hüquqi qüvvəyə malik deyil [21, s.245].

1920-ci il işğalı və ardınca qanunsuz ilhaqı ilə Sovet Rusiyası Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin ərazi bütövlüyünə qəsd etmiş, tarixən Azərbaycan Xalqına məxsus ərazilərin bir qismini mənimsəmiş, digərini isə sovet hakimiyyətinin yaradılması qarşılığında Ermənistan və Gürcüstan "hədiyyə" etmişdir. Xüsusən də, RK(b)P 1921-ci il 7 iyul tarixli qərarı ilə Borçalı qəzasının Gürcüstan və Ermənistan arasında bölüşdürülməsi, Zəngəzurun və Qarabağın Ermənistanə verilməsi, bir qədər sonra Naxçıvanın da işğal edilməsi ilə Zəngəzurun, Qarabağın və Naxçıvanın mübahisəli ərazi kimi "tanınması" tamamilə davam etməkdə olan beynəlxalq hüquq pozuntusu idi. Hətta erməni-rus təmayüllü Azərbaycan SSR hökuməti belə, 10 iyul 1920-ci il tarixli bəyanatı ilə AXC hökumətinin ərazisinə istinad edərək bildirir ki, "Müsavət hakimiyyəti zamanında ...Qarabağ və Zəngəzur... Azərbaycana bağlı olub [14, s.25-27]. Azərbaycan K(b)P MK-nın üzvü, milliyətçə erməni olan A.Mikoyan 1920-ci il 29 iyun tarixində Orconokidzeyə göndərdiyi məktubunda yazırdı ki, "biz Mərkəzin Qarabağ və Zəngəzura yönəlik siyasətindən hiddətlənmişik...Biz Ermənistanla sülhün əleyhinə deyilik, lakin heç bir halda bu sülh Qarabağ və Zəngəzurun hesabına olmalıdır" [5, s.162, 165-166]. Buna baxmayaraq Moskva hökuməti beynəlxalq hüquq qaydasını pozaraq, xalqın iradəsi əleyhinə, Azərbaycanın və Osmanlı Türkiyəsinin əraziləri hesabına "proje dövlət" kimi Ermənistanın qurulmasını həyata keçirməyə başlamışdı. Rusiyanın və anti-türk "Qərb dövlətlərinin siyasi maraqları uyğunlaşdırılmaqda idi" [9, s.266].

Rusiyanın xarici işlər naziri G.Çiçerin RK(b)P Qafqaz bürosunun sədri Q.Orconokidzeyə 2 və 8 iyul 1920-ci il tarixli teleqramlarında göstəriş

verirdi ki, o, Azərbaycan SSR hökumətinin Şərur-Dərələyəz qəzasını ...Ermənistanın ərazisi kimi qəbul edilməsinə, Qarabağ və Zəngəzuru isə iki respublika arasında mübahisəli ərazi kimi tanımasına nail olsun. G.Çiçerin teleqramında beynəlxalq vəziyyətin Rusiya ilə Ermənistan arasında müqavilə bağlanmasını tələb etdiyini...bu ərazilərin Ermənistana verilməsinin elan edilməsinin lazım olduğunu və *Azərbaycan tərəfinin buna razılıq verməsinin* (kurs-müəll.) vacib olduğunu bildirirdi. Nəticə etibarı ilə 1920-ci il avqustun 10-da Rusiya-Ermənistan müqaviləsi ilə Azərbaycan xalqının iradəsinin əksinə olaraq Şərur-Dərələyəz qəzasının ərazisi daşnak hakimiyyətindəki Ermənistana verilir. Stalinin “təklifi” ilə? (sual işarəsi- müəll.) Naxçıvan və Zəngəzurun Ermənistana verilməsi isə Ermənistanın sovetləşdirilməsi şərtinə bağlanır [15, s.30]. 1920-ci il noyabrın 29-da Ermənistanda sovet hakimiyyətinin qurulması qarşılığında işğalçı rejimin bolşevik Bakı təşkilatının (Q.Orconokidze, Sarkis Ter-Danielyan, Y.Stasova, Q.Kaminski, N.Nərimanov, A.P.Serebrovski və d.) qərarı ilə Zəngəzur və Naxçıvan Ermənistana verilir, Qarabağın dağlıq hissəsində yaşayan etnik azlıq olan ermənilərə isə öz müqəddəratını təyin etmək hüququ verilir [10, s.26]. “Yerli” bolşeviklər xalqdan hakimiyyət almadıqları üçün qərarın bolşevik N.Nərimanov tərəfindən elan edilməsi də ona beynəlxalq hüquqi dəyər verməməkdədir. Zəngəzurdan Sovet Azərbaycanının qoşunları çıxarıldıqdan sonra Rusiya tərəfindən Zəngəzur qəzasının ərazisi iki hissəyə bölünür, qərb hissəsi (Gorus, Qafan, Qarakilsə və Mehri) Ermənistana verilir, Şərqi Zəngəzur (Laçın, Qubadlı və Zəngilan) Azərbaycanın tərkibində qalır.

İşğalçı rejimin Azərbaycanın ərazilərini, o cümlədən Naxçıvan qəzasının ərazisini Sovet Ermənistanına verilməsinə qarşı Türkiyənin diplomatik fəaliyyəti mühüm rol oynayır. Ermənistanın sovetləşdirilməsi ərafəsində - 1920-ci il dekabrın 2-də Türkiyə ilə daşnak Ermənistanı arasında imzalanmış Gümrü müqaviləsinə görə, Ermənistan Naxçıvanın Türkiyənin himayəsi altında olduğunu qəbul edir [4, s.4]. Bu diplomatik gediş nəticəsində Rusiya istəməsə də öncə Moskva (16 mart 1921), sonradan isə Türkiyə, Azərbaycan, Gürcüstan və Ermənistan arasında imzalanan Qars (13 oktyabr 1921) müqaviləsinə görə tərəflərin “Naxçıvanın Azərbaycanın himayəsi altında muxtar bir ərazi olmasında razılışması”, Zəngəzurun da bütünüünün qanunsuz ilhaqının qarşısının almasını saxladı. Lakin Ermənistanın türk dünyasına qarşı bufer “proje dövlət” konsepsiyası Moskvanın göstərişi ilə qondarma Zaqafqaziya Sovet Federativ Sosialist Respublikası Mərkəzi Komitəsinin Rəyasət Heyətinin 1929-cu il 18 fevral qərarı ilə Zəngilan rayonunun Nüvədi, Ernəzir və Tuğut kəndləri Azərbaycandan alınaraq Ermənistana verilməsi ilə realizə edilir. Qərarın icrası yalnız (26 noyabr 1968-ci ildə AK(b)P MK Bürosunda təsdiq edildikdən sonra [9, s.296]) Azərbaycan SSR Ali Sovetinin 7 may 1969-cu il tarixli qərarı ilə “təsdiq edilir”. Azərbayca-

nın əsas hissəsi ilə Naxçıvan arasında, geniş anlamda isə bütövlükdə Türk Dünyası arasında birbaşa əlaqə kəsilir. Bu qərar da yerli əhalinin iradəsi nəzərə alınmadığı üçün (məsələn, Şərur mahalının ərazilərinin Ermənistana verilməsi üzrə Zaqafqaziya MİK-in 5 mart 1938-ci il tarixli qərarını Azərbaycan “təmsilçiləri” kimi MİK-in Millətlər üzrə şöbənin müdiri İsxan-yanın və İşlər idarəsinin rəhbəri Qadaqçyanın imzalamaları [8, s.452]) “verilməni” dövlət hüququ baxımından da qanunsuz edir.

SSRİ özünün beynəlxalq hüquq öhdəliklərini də ciddi formada pozmuşdur. İşğal etdiyi ərazi üzrə imzaladığı və təsdiq etdiyi (qanunsuz) Moskva (16 mart 1921) və Qars (13 oktyabr 1921) müqavilələrinin Azərbaycanla bağlı müddəalarını pozaraq Naxçıvanın bir sıra (657 km²) ərazisini Ermənistana verməklə [6, s.218-219] müasir dövrdə Azərbaycan-Ermənistan ərazi münafişəsinə də rəvac vermişdir.

Hərbi təcavüzə qədər Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin ərazi hakimiyyəti faktiki olaraq *uti possidetis juris* prinsipinə əsaslanmaqla yanaşı, həm də onun elmi-praktik (ərazinin aidiyyət məsələsində tətbiq edilən tarixilik, coğrafi və etnoqrafik) standartlarından çıxış etmişdir. Süqut etmiş Rusiyaya münasibətdə Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin ərazisi tarixən, coğrafi olaraq Azərbaycan məkanında olan etnik – dini türk – müsəlman əhalinin yaşadığı regionları əhatə etmişdir. Yəni, Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin ərazisi 1828-ci ilə kimi mövcud dövlətlərarası sərhədlərə, daha sonra isə əsasən etnik bağlılıqda olan əhalinin kompakt yaşayış yerlərini ehtiva edirdi. Bu halda *uti possidetis juris* prinsipi Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin ərazi hakimiyyəti üçün obyektiv reallığın göstəricisi ola bilər. Lakin bu prinsipin SSRİ-nin süqutu zamanı ilhaq edilmiş ərazilərlə Azərbaycan Respublikasına münasibətdə tətbiqi mübahisəlidir. Beynəlxalq hüquq doktrinasına (M.Şou, H.Heintz) istinadən qeyd edilir ki, bu prinsip üçün xarakterik xüsusiyyət mövcud inzibati sərhədlərin son de-facto vəziyyəti (və ya mövcudluğu) və effektivliyidir [17, s.60]. Bu zaman Azərbaycan SSR-nin inzibati sərhədləri dövlətlərarası sərhəd qismində qəbul edilməlidir. Lakin mənsubiyyət üzrə tarixilik, coğrafi və etnoqrafik standartlarla Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin faktiki hakimiyyətində olmuş ərazilərin Ermənistana verilməsi “qanunsuz fəaliyyət hüquq yaratmır (ex injuria jus non oritur) prinsipinə uyğun olaraq qiymətlidir. SSRİ-nin süqutundan sonra əsasən Baltikyanı dövlətlər istisna olmaqla “müttəfiq dövlətlər”in əksəriyyəti beynəlxalq birlik tərəfindən yenidən (o cümlədən Birləşmiş Millətlər Təşkilatı səviyyəsində) *de jure* tanınması, MDB-nin təsisi haqqında 8 dekabr 1991-ci il Sazişini qəbul etmək qanunsuz ilhaq edilmiş Azərbaycan ərazilərinin Ermənistana verilməsini tanımaq anlamına gəlmir. MDB-nin təsisi haqqında 8 dekabr 1991-ci il Saziş (“...tərəflərin ...mövcud sərhədlərinin toxunulmazlığı və bir-birinin ərazi bütövlüyünün tanınması və

hörmət edilməsi” (m.5) üzrə norma) Azərbaycan Respublikasının Dövlət Müstəqilliyi haqqında 18 oktyabr 1991-ci il Konstitusiyaya Aktına (m.1 və 2), Konstitusiyaya Aktının Azərbaycan Respublikasının ərazi hakimiyyətində Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin kontinuitetinin əsaslarına zidd olduğu üçün hüquqi əhəmiyyət daşımır. Predmetini ərazi dəyişikliyi təşkil edən beynəlxalq müqavilə norması yalnız referendumla təsdiqlənməlidir. Azərbaycan Respublikasının Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin davamı olması dolayısı yolla Azərbaycan Respublikasının Dövlət Müstəqilliyi haqqında 18 oktyabr 1991-ci il Konstitusiyaya Aktının 2-ci maddəsində ifadə edilib. Burada “varislik” anlayışına istinad edilsə də, Konstitusiyaya Aktının ümumi məzmunundan “kontinuitet” məzmunu meydana gəlməkdədir. Konstitusiyaya Aktının Preambulasına (Azərbaycan Respublikasının Ali Soveti Azərbaycan Milli Şurasının 1918-ci il mayın 28-də qəbul etdiyi İstiqlal Bəyannaməsinə əsaslanaraq... Azərbaycan Respublikasının Dövlət Müstəqilliyinin *bərpası* (kurs- müəll.) haqqında Azərbaycan Respublikası Ali Sovetinin 1991-ci il 30 avqust Bəyannaməsinə rəhbər tutaraq...), 1-ci (“Rusiyanın XI ordusunun hərbi təcavüzü nəticəsində Azərbaycan Demokratik Respublikasının devrilməsi...), 3-cü maddəsinə (SSRİ-nin təşkili haqqında 1922-ci il 30 dekabr tarixli müqavilənin Azərbaycana aid hissəsi imzalandığı andan etibarsız... olmasına) görə Azərbaycan Respublikası Azərbaycan Demokratik Respublikasının davamçısıdır.

Azərbaycan Respublikasının Dövlət Müstəqilliyi haqqında 18 oktyabr 1991-ci il Konstitusiyaya Aktında (m.1) ifadə edilən hərbi təcavüzdən dərhal sonra həyata keçirilən qanunsuz ilhaq bilavasitə 1907-ci il IV Haaqa Konvensiyası (m.42), Millətlər Liqasının Statutu (m.10), 20-ci ilin sonlarında və 1967-ci ildəki qanunsuz ilhaq isə 1929-cu il Brian-Kelloq Paktı, 1933-cü il (Təcavüzün anlayışı üzrə) London Konvensiyası, BM Nizamnaməsi (m.2) və d. beynəlxalq hüquq aktları baxımından hüquqi əhəmiyyət daşımır.

Nəticə

Beləliklə, 1907-1939-cü illərin beynəlxalq hüququna görə Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin ərazisinin hərbi işğalı nəticəsində Rusiyanın həyata keçirdiyi siyasi, inzibati ərazi tədbirlərinin hüquqi qüvvəsi olmamışdır. Beynəlxalq hüquq doktrinası (Lauterpacht H. və d.) da təcavüz zamanı “dövlətin suverenliyinin fasiləsizliyi”ni qəbul etməkdədir. Bu anlamda Azərbaycan Respublikası özünün tarixi torpaqlarına haqq iddia etmək hüququnu saxlamaqdadır. Azərbaycan Respublikası üçün iddia hüququ onun AXC-nin davamçısı (kontinuiteti) olmasından meydana gəlir. Hərbi təcavüzdən sonra ilhaqın qəbul edilməməsi səbəbi ilə Moskva hakimiyyəti tərəfindən Azərbaycanda xalqa qarşı çox sayda beynəlxalq cinayətlər törədilmişdir. Azərbaycan Respublikası üçün AXC-nin kontinuitetini də

şərtləndirən bu cinayətlərlə bağlı Sovet Rusiyasına və “SSRİ-nin davamçısı kimi RF-yə” qarşı Azərbaycan Respublikasının reparasiya tələbinə əsas verməkdədir. Məsələnin həlli məqsədi ilə ən azından konsultativ rəy üçün Birləşmiş Millətlərin Ədalət Məhkəməsinə də müraciət edilə bilər.

Nəticə olaraq, Azərbaycan Respublikasının Ermənistanla ərazi-sərhəd məsələsinin, həmçinin delimitasiya və demarkasiya probleminin həlli Azərbaycana münasibətdə 1907-1939-cu illərdə təsis edilən beynəlxalq hüquqa uyğun təmin edilməlidir. Azərbaycan Respublikası özünün bütün simgələri ilə Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin davamçısı olduğu üçün (baxmayaraq ki, yanlışlıqla 1991-ci il 18 oktyabr Azərbaycan Respublikasının Dövlət Müstəqilliyi haqqında Konstitusiyaya Aktında (m.2) varis kimi ifadə edilib) Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin bütün ərazisinə münasibətdə iddia hüququna malikdir. 1991-ci il 18 oktyabr Azərbaycan Respublikasının Dövlət Müstəqilliyi haqqında Konstitusiyaya Aktında (m.1) deyildiyi kimi “Rusiyanın XI ordusunun hərbi təcavüzü nəticəsində süqut etdirilən Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti”nin sonrakı müddətdə zorakılıqla həyata keçirilmiş bütün ərazi dəyişikliyi beynəlxalq hüquq baxımından əhəmiyyətsizdir. AXC ərazilərinin, o cümlədən Zəngəzurun Ermənistanla verilməsi, bir tərəfdən həmin ərazinin Azərbaycana məxsus olduğunu göstərsə, digər tərəfdən “verilmənin” qanunsuz olması və bu anlamda həmin əraziyə münasibətdə Ermənistan üçün müasir beynəlxalq hüquq baxımından “dövlətlərin ərazi bütövlüyü” prinsipinin keçərli olmadığını da şərtləndirir.

Azərbaycan Respublikasına münasibətdə həmin dövrün beynəlxalq hüququ yalnız bir halda istisna edilə bilər. Əgər predmetini ərazi məsələləri də təşkil edən və referendumla təsdiq edilməli Azərbaycan Respublikası ilə Ermənistan arasında sülh müqaviləsi bağlanarsa, o halda Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin də beynəlxalq hüquq subyektliliyini əsaslandırmış “Versal hüququ” dayandırılmış ola bilər.

ƏDƏBİYYAT

1. Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti Ensiklopediyası, I c., - Bakı: Lider, - 2004, - 440 s.
2. Azərbaycan tarixi. 7 cildə. VI cild (aprel 1920 iyun 1941). - Bakı: Elm - 2000. - 568s.
3. Əhmədova F. Nəriman Nərimanov – İdeal və gerçəklik. - Bakı: Elm və həyat, - 1998, - s. 22.
4. Gümrü, Moskva və Qars müqavilələri (Azərbaycan, türk, rus və fransız dillərində). Naxçıvan Muxtar Respublikası – 80. - Naxçıvan: - 2004, - 139 s.
5. Həsənlı C. Sovet dövründə Azərbaycanın xarici siyasəti 1920-1939. - Bakı: Adıloğlu, - 2012, - 656 s.
6. Məmmədov N.Z. Azərbaycan dövlətçiliyi tarixində Azərbaycan Mərkəzi İcraiyyə Komitəsinin yeri və rolu: 1921-1938-cı illər: monoqrafiya / N. Z. Məmmədov; elmi red. F. F. İbrahimli. - Bakı: Bakı Universiteti Nəşriyyatı, - 2012.- 508 s.
7. Məmmədov M.B. Milli Azərbaycan hərəkəti. – Bakı: Nicat, 1992, 246 s.
8. Musayev İ. Azərbaycanın xarici siyasəti (XX əsr). II hissə. Dövlətlərarası münasibətlər və Azərbaycan, - Bakı: Bakı Universiteti nəşriyyatı - 2008, - 516 s.

9. Musayev İ. Azərbaycanın Naxçıvan və Zəngəzur bölgələrində siyasi vəziyyət və xarici dövlətlərin siyasəti. - Bakı: - 1998, - 385 s.
10. Rəfiyev B. Aysberqin sualtı hissəsi, - Bakı: Azərənəşr, - 1995, - 56 s.

***

11. Барсегов Ю.Г. Территория в международном праве. Юридическая природа территориального верховенства и правовые основания распоряжения территорией. - Москва: Гос. издательство юридической литературы, - 1958, - с. 14
12. Военно-оборонительное соглашение между Азербайджанской и Грузинской республиками (Тифлис: 16 июня 1919 г.) // Azərbaycan Respublikası Dövlət Arxivı, Fond № 970, siyahı № 1, iş № 64, vərəq – 15
13. Давид Э. Принципы права вооруженных конфликтов: Курс лекций, прочитанных на юридическом факультета Открытого Брюссельского университета. - Москва: МККК., - 2011, - 1144 с.
14. Письмо Н.Нариманова, М.Мдивани, А.Микояна, Ю.Весника, М.Левандовского и И.Михайлова в ЦК РК(б)П (Баку: 10 июля 1920 г.) // AR Prezidentinin İşlər İdarəsi İctimai-Siyasi Sənədlər Arxivı, Fond № 1, s. № 44, iş № 118, vərəq – 25-27.
15. Постановление о распределении подвижного состава железных дорог Закавказья (Батум: 4 июня 1918 года) // AR Prezidentinin İşlər İdarəsi İctimai-Siyasi Sənədlər Arxivı, Fond № 277, siyahı № 2, iş № 9, vərəq 24
16. Хенкерте Ж.-М., Досвальд-Бек Л. Обычное международное гуманитарное право. Т. I: Нормы. - Москва: МККК, - 2006. – 818 с.
17. Хейко Крюгер. Нагорно-Карабахский конфликт. Правовой анализ: Перевод с английского издания. - Баку: Баку Университети, - 2012, - 228 с.

***

18. Benvenisti E. The International Law of Occupation. Princeton Uni. Press. 1993, 241p.
19. Brown J.S. Sovereignty in Exile. 35 AJIL. 1941, p. 667
20. Gerson A. War Conquered Territory and Military Occupation in the Contemporary International Legal System, in: 18 Harvard IJL 1977, p.525-556
21. Greenwood C. The Administration of Occupied Territory in International Law, in: E. Playfair (ed.) International Law and Administration of Occupied Territories. Two Desades of Israeli Occupation of the West Bank and Gaza Strip. - Oxford: Clarendon Pres, - 1992, - 576 p.
22. Nabulsi K. Traditions of War-Occupation, Resistance and the Law, - Oxford Univ. Pr. - 2005, - 308 p.
23. O'Connell M.E. Legal Sources // The Handbook of International Humanitarian Law. 3rd ed. / ed. by D. Fleck. - Oxford: Oxford University Press, - p. 27.
24. Report on War crimes in the occupied territories of the Republic of Azerbaijan and the Republic of Armenia's Responsibility. By Professor Malcolm Shaw QC and Naomi Hart. Baku - 2020 Published by «Red N Line» LLC Baku - 2020, 124 p.
25. Roberts A. Transformative Military Occupation: Applying The Laws of War and Human Rights. // Previously published in 100 Am. JIL.580(2006), p.581. <https://iow.eui.19.11.2022>
26. Roberts A. What Is a Military Occupation? *British Yearbook of International Law*, Volume 55, Issue 1, 1984, p.249–305
27. Ross A. Denmark's Legal Status During the Occupation, I Jus Gentium. 1949, p.10
28. Shindler D. and Toman J. The laws of Armed Conflicts. Martinus Nijhoff Publisher, 1998, pp. 69-93

29. Sir A.D.McNair. Legal Effects of War. Cambridge: University Press. 1944, p.318-319
30. The Nuremberg international Military Tribunal. AJIL, Vol. 41, 1947, pp. 248-249
31. Tomuschat C. (ed.) Modern Law of Self-Determination. Dordrecht: Martinus Nijhoff
Publishers. 1993, p.17, (347p.)

**«ОБЩЕПРИЗНАННАЯ» ТЕРРИТОРИЯ, СОЗДАННАЯ ДЛЯ АРМЕНИИ
В РЕЗУЛЬТАТЕ ВОЕННОЙ АГРЕССИИ РОССИИ ПРОТИВ
АЗЕРБАЙДЖАНСКОЙ ДЕМОКРАТИЧЕСКОЙ РЕСПУБЛИКИ**

А.И.САДЫГОВ

РЕЗЮМЕ

В статье анализируется неправомерность территориальных изменений по отношению к Азербайджанской Демократической Республике (АДР), свергнутой в 1920 году в результате военной агрессии XI Армии Советской России, с точки зрения международного права. Большое количество международных преступлений, совершенных в Азербайджане властями Москвы после военного вторжения Советской России против Азербайджана, определяет континуитет АДР сегодня. В частности устанавливается, что передача Армении азербайджанских территорий, включая Зангезур, согласно современному международному праву является незаконной. В статье также отмечается, что принцип «территориальной целостности государств» именно в данном контексте на Армению не распространяется.

В статье обосновываются примеры относительно определения «Версальским правом» правовой основы обеспечения делимитации и демаркации спорных территорий и отмечается, что в отношении Азербайджана «Версальское право» может быть исключен только в одном случае. Если между Азербайджанской Республикой и Арменией будет заключен мирный договор, предметом которого станут также территориальные вопросы, то действие «Версальского права», обосновывающего международно-правосубъектность АДР, может быть приостановлено.

Ключевые слова: аннексия, обязательно-принудительное поведение, депортация, самоопределение, оккупированная территория, IV Гагская конвенция (1907 г.), Нюрнбергский международный военный трибунал, права человека.

**"RECOGNIZED" TERRITORY ESTABLISHED FOR ARMENIA
AS A RESULT OF RUSSIA'S MILITARY AGGRESSION AGAINST
THE AZERBAIJAN DEMOCRATIC REPUBLIC**

A.I.SADIQOV

SUMMARY

The article analyzes that the territorial changes in relation to the Azerbaijan Democratic Republic (ADR), overthrown in 1920 as a result of the military aggression of the XI Army of Soviet Russia were inconsequential from the point of view of international law. The large number of international crimes committed in Azerbaijan by the Moscow authorities after Soviet Russia's military aggression against Azerbaijan justifies the

continuity of the Azerbaijan Democratic Republic. It states that the transfer of all territories, including Zangezur, to Armenia is illegal, also in this sense, the principle of “territorial integrity of states” does not apply to Armenia according to the modern international law.

Today, a basis has been given for ensuring the delimitation and demarcation of disputed territories by the “Versailles Law” and it is noted that in relation to Azerbaijan the “Versailles Law” can be excluded only in one case. If a peace treaty is concluded between the Republic of Azerbaijan and Armenia, the subject of which is also territorial issues, then the “Versailles Law”, which justifies the international legal subjectivity of the Azerbaijan People's Republic, may be suspended.

Keywords: annexation, obligatory behavior, deportation, self-determination, occupied territory, IV Hague Convention (1907), Nuremberg International Military Tribunal, human rights.

UOT 342.1**ORCID 0000-0001-9366-1382****ORCID 0000-0002-9122-141X**

**“QANUNUN ALİLİYİ” İLƏ “HÜQUQUN ALİLİYİ”
ANLAYIŞLARIN ARASINDA ZİDDİYYƏT PROBLEMI:
AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASI KONSTITUSİYASININ
TƏKMİLLƏŞDİRİLMƏSİ ZƏRURƏTİ İLƏ BAĞLI
BƏZİ QEYDLƏR***

T.İ.HÜSEYNOV*, U.M.MƏMMƏDOV**

***Bakı Dövlət Universiteti, **Hüquq və İnsan Haqları İnstitutu
turguy1973@gmail.com; uzeyirmammadov@yahoo.com**

Məqalədə “hüququn aliliyi” və “qanunun aliliyi” anlayışlarının qarşılıqlı əlaqəsi təhlil edilir və həmin terminlərin qanunvericilikdə müxtəlif mənada ifadəsinin düzgün tətbiqi və eyniləşməsinə dair müvafiq fikir mübadiləsi aparılır. Qeyd olunan terminlərin müqayisəsi aparılmaqla “hüququn aliliyi”nin universal etibarlılıq konsepsiyası olaraq həm beynəlxalq, həm də milli hüququn prinsipi kimi qiymətləndirilməsi aparılır. Məqalədə, həmçinin “hüquqi dövlət” anlayışları ilə Azərbaycan Respublikası Konstitusiyasının bəzi müddəaları arasında iddia edilən ziddiyyətlər araşdırılır və onların aradan qaldırılması imkanları təklif edilir. Qanunun hüquqa, xüsusən də beynəlxalq müqaviləyə uyğun gəlməməsi ehtimalına beynəlxalq məhkəmə orqanlarının təcrübəsi öyrənilir. Qeyd olunan terminlərin qarşılıqlı təhlilin nəticəsiləri irəli sürülür.

Açar sözlər: hüququn aliliyi, qanunun aliliyi, Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyası, Antiqonun dilemması, Venesiya Komissiyası, Nürnberq Tribunalı

Azərbaycan Respublikasının müstəqilliyinin elan edilməsinin növbəti ildönümü ərəfəsində bir daha tarixə nəzər salmaq, keçən mərhələni işıqlandırmaq və nailiyyətləri qiymətləndirmək önəmlidir. Bununla yanaşı, bu həm də ölkənin gələcək inkişafı ilə bağlı hüquq sahəsində də mühüm məsələlərin gündəmə gətirilməsi üçün bir fürsətdir. Həmin məsələlər sırasında Konsti-

---

* Bu məqalənin bəzi müddəaları “Respublika” qəzetində dərc olunub. Bax: Üzeyir Məmmədov, Turqay Hüseynov. “Qanunun aliliyi” ilə “hüququn aliliyi” arasında ziddiyyət problemi. Respublika Qəzeti, 11 iyun 2023-cü il, bazar, № 123 (7593), s. 4, 6.

tusiyanın müəyyən müddəalarında yer alması gündəmdədir. İlk baxışdan belə görünə bilər ki, bu cür məsələlərin müzakirəsi üçün ideal format klassik elmi məqələdir.

Bununla belə, Konstitusiyada yer alan mübahisəli məsələləri müzakirə etmək üçün müəlliflər daha “az təfərrüatlı” formatı seçmək qərarına gəlirlər. Bu onunla əlaqədardır ki, Konstitusiyanın mövcud müzakirə edilə biləcək müddəalarını və onların təkmilləşdirilməsi yollarını özündə əks etdirən milli miqyaslı məsələlərin müzakirəsi yalnız akademik sahənin ekspert mövqeləri ilə məhdudlaşmamalı və geniş kütlənin də (millət vəkilləri, dövlət xadimləri, hakimlər, siyasətçilər, hüquqşünaslar, ictimai xadimlər və adi vətəndaşlar) mövqeyinin öyrənilməsində maraqlı olmalıdır.

Müzakirə mövzusu

Məlum olduğu kimi, Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyası, habelə ona əlavə və dəyişikliklər ümumxalq referendumlarında (12 noyabr 1995-ci il, 24 avqust 2002-ci il, 18 mart 2009-cu il və 26 sentyabr 2016-cı il tarixli) qəbul olunmuşdur. Azərbaycan Respublikası Konstitusiyasının 2-ci və 3-cü maddələrinin müddəalarına əsasən, referendum xalqın suveren hüququnun həyata keçirilməsi yollarından biridir və dövlət əhəmiyyətli ən mühüm məsələlərdə xalqın iradəsini əks etdirir. Bu mənada referendum birbaşa demokratiyanın təzahürüdür. Bəlli olduğu kimi, referendumda iştirak vətəndaşların seçki hüququnun həyata keçirilməsidir (Azərbaycan Respublikası Konstitusiyasının 56-cı maddəsi, 1966-cı il Mülki və Siyasi Hüquqlar haqqında Beynəlxalq Paktın 25-ci maddəsi və s.). Referendumun təyin edilməsi və keçirilməsi qaydası Konstitusiya və qanunlarla tənzimlənir. Hazırda demokratiyanın insan hüquqları və hüququn aliliyi (*rule of law*) ilə sıx bağlantısı mövcuddur. Məhz bu üç əsas dəyər müasir dövlətin ayrılmaz keyfiyyətlərindəndir. Təsədüfi deyil ki, Azərbaycan Respublikasının da üzv olduğu Avropa Şurası bu üç sütuna söykənir.

Azərbaycan Respublikası Konstitusiyasının 7-ci maddəsində dövlətin demokratik mahiyyətinin birbaşa göstəricisi öz əksini tapırsa, Preambulasında demokratik sistemin təminatı təsbit edilir. İnsan hüquqlarına Konstitusiyanın ayrıca III fəslində (24-71-ci maddələr) toxunulur. Lakin vurğulamaq lazımdır ki, “hüququn aliliyi” (*rule of law*) hüququn prinsipi kimi Konstitusiyada lazımi səviyyədə təsbit olunmayıb. Konstitusiyanın Preambulasında kifayət qədər mübahisəli görünən fərqli bir ifadənin - “qanunların aliliyi”nin - yer alması bu məqalənin yazılmasına səbəb olub. Xüsusən də Konstitusiyanın Preambulasında Azərbaycan xalqı adından başqa məsələlərlə yanaşı, “xalqın iradəsinin ifadəsi kimi qanunların aliliyini təmin edən hüquqi, dünyəvi dövlət qurmaq” niyyəti rəsmi şəkildə bəyan edilir. 1991-ci il oktyabrın 18-də qəbul edilmiş “Azərbaycan Respublikasının dövlət müs-

təqilliyi haqqında” Konstitusiyaya Aktının 11-ci maddəsində də bir qədər fərqli tərtibatda “qanunun aliliyi” (qanunların deyil) ifadəsi öz əksini tapmışdır - “Azərbaycan xalqı öz iradəsinin ifadəsi kimi Azərbaycan Respublikasının demokratik quruluşuna və qanunun aliliyinə təminat verir”.

Konstitusiyanın Preambulasındakı “qanunların aliliyi” müddəası bir sıra suallar gündəmə gətirir: “Qanunların aliliyi” və “hüququn aliliyi” anlayışları qarşılıqlı əlaqəsi necə ifadə olunur? Bu anlayışlar eynidirmi? Qanun həmişə hüquqa tabedirmi? Hansı konsepsiya üstünlük təşkil etməlidir? “Qanunların aliliyi” ifadəsi Konstitusiyada daxili ziddiyyət yaratmırmı? Başqa sözlə, Preambulada təsbit olunmuş “qanunların aliliyi” ifadəsi Konstitusiyanın müəyyən operativ (tənzimləyici) normaları ilə ziddiyyət təşkil edirmi? Azərbaycan Respublikası Konstitusiyasının Preambulasında “qanunların aliliyi” ifadəsinin “hüququn aliliyi” termini ilə əvəz edilməsi, habelə Konstitusiyanın 7-ci maddəsində “hüququn aliliyi”nə dair müddəa xüsusi qeyd edilməlidir?

Göründüyü kimi, bu məqalə çərçivəsində onlara hərtərəfli cavab vermək imkanından daha çox suallar var. Bununla belə, yuxarıda qeyd olunanları nəzərə alaraq, başlanğıcda mənbələr qısa şəkildə müəyyən ediləcək, sənədlərin müddəaları və doktrina əsasında “hüququn aliliyi” anlayışının xüsusiyyətləri müəyyənləşdiriləcəkdir. Daha sonra “qanunun aliliyi” və “hüququn aliliyi” anlayışları müqayisə ediləcək. Ardınca ədəbiyyat və tarixi mənbələrə istinad edərək, qanunun həmişə hüquqa uyğun olub-olmadığını müəyyən etmək üçün “qanunların aliliyi” anlayışının mahiyyətini müəyyənləşdirməyə çalışılacaqdır. Bundan sonra Konstitusiyanın müddələrinin ümumi təsviri veriləcək, “qanunun aliliyi” haqqında Preambula müddəası və Konstitusiyanın ayrı-ayrı normaları arasında ziddiyyətlər olub-olmaması nəzərdən keçiriləcək, Konstitusiyaya müvafiq dəyişikliklərin edilməsi zərurəti araşdırılacaq.

Hüquq mənbələrində “hüququn aliliyi”

Hazırda “hüququn aliliyi” universal etibarlılıq konsepsiyası olaraq həm beynəlxalq, həm də milli hüququn prinsipi kimi qiymətləndirilə bilər.

Ümumbəşəri səviyyədə “hüququn aliliyi” anlayışı 1948-ci ildə BMT Baş Assambleyasının qətnaməsi ilə qəbul edilmiş Ümumdünya insan hüquqları Bəyannaməsinin Preambulasında öz əksini tapmışdır. 2005-ci il Ümumdünya Zirvə Toplantısının Yekun sənədində BMT-nin Üzv Dövlətləri “həm milli, həm də beynəlxalq səviyyədə hüququn aliliyinə universal tətbiqin və hörmətin zəruriliyini” qəbul etdilər. BMT sistemində bu məsələ xüsusi olaraq Birləşmiş Millətlər Təşkilatının Baş Katibinin “Münaqişə və Postmünaqişə cəmiyyətlərdə hüququn aliliyi və keçid dövrün ədalət mühakiməsi” (S/2004/616) hesabatında [1], eləcə də BMT-nin İnsan Hüquqları

Komissiyasının 2005-ci ildə qəbul edilmiş “Demokratiya və hüququn aliliyi” (E/CN.4/RES/2005/32) qətnamələrində [2] yer alır.

Regional səviyyədə “hüququn aliliyi” regional təşkilatların müqavilələrində və sənədlərində öz əksini tapır. Xüsusilə, 2001-ci ildə Amerika Dövlətləri Təşkilatı çərçivəsində qəbul edilmiş Amerikalılararası Demokratik Xartiyada (2, 3, 4-cü maddələr), 2000-ci ildə imzalanmış Afrika İttifaqının Təsis Aktında (4-cü maddə) öz əksini tapmışdır. Avropa Şurasının Nizamnaməsinin Preambulasında üzv dövlətlərin “öz xalqlarının ümumi irsi və fərdi azadlıq, siyasi azadlıq və hüququn aliliyi prinsiplərinin əsl mənbəyi olan mənəvi-əxlaqi dəyərlərə sadıqlığı” vurğulanır. Bundan əlavə, həmin Nizamnamənin 3-cü maddəsinin tənzimləyici müddəaları açıq şəkildə Üzv Dövlətlərin “hüququn aliliyi prinsipini və onun yurisdiksiyasına tabe olan bütün şəxslərin insan hüquq və əsas azadlıqlarından istifadə etmələri prinsipini tanımaq, və Şuranın məqsədinə nail olmaq üçün səmimi və fəal əməkdaşlıq etmək” çağırışı edir [3].

Hüququn aliliyi Azərbaycan Respublikasının da qoşulduğu İnsan hüquqlarının və əsas azadlıqların müdafiəsi haqqında Avropa Konvensiyasının (1950) Preambulasında öz əksini tapmışdır. Belə ki, həmin Konvensiyanın Preambulasında vurğulanır ki, dövlətlərin hökumətləri “ümumi istəkdən irəli gəlir və ümumi siyasi ənənələrin, idealların, azadlıqların və hüququn aliliyi irsinə malikdirlər”. Qeyd etmək lazımdır ki, bu müddəaların inkişafı olaraq Avropa İnsan Hüquqları Məhkəməsi də öz təcrübəsində “hüququn aliliyi” anlayışına istinad etmişdir. Xüsusilə, Məhkəmə *Qolder Birləşmiş Krallığa qarşı (Golder v. the United Kingdom)* (1975) işində [4] mülki işlər üzrə məhkəmələrə müraciət etmək hüququnu əks etdirən Konvensiyanın 6-cı maddənin 1-ci bəndini şərh edərkən Nizamnamənin hüququn aliliyi müddələrinə istinad etmişdir.

“Hüququn aliliyi”nin anlayışı

“Hüququn aliliyi” anlayışı milli və beynəlxalq hüquq doktrinasında, eləcə də siyasi fəlsəfədə mürəkkəb və mübahisəli məsələlərdən biridir. Bundan əlavə, məsələni mürəkkəbləşdirən həmin anlayışa dar və geniş mənada baxıla bilməsi anlamıdır. Bu səbəbdən də “hüququn aliliyi” anlayışının məzmununu məhdud həcmli məqalə çərçivəsində açıqlamaq kifayət qədər çətin görünür. Buna baxmayaraq, “hüququn aliliyi” anlayışına xas olan əsas xüsusiyyətləri ən ümumi şəkildə formalaşdırmaq mümkündür. Bu normaları, mexanizmləri, prosesləri, institutları, təcrübələri və s. əhatə edəcəkdir. Məzkur prinsipə əsasən hər bir cəmiyyətdə hamıya eyni dərəcədə şamil olunan hüquq olmalıdır və “heç kim hüquqdan üstün olmamalıdır”. Eyni zamanda, bütün mübahisəli məsələlər hökumətin diskresion hərəkətləri ilə deyil, hüquq əsasında və qanunla müəyyən edilmiş qaydada həll edilməlidir.

Hüququn aliliyi həm də qanunların özlərinə qarşı tələblərin nisbətən geniş spektrini, o cümlədən onların müəyyənliyini, əlçatanlığını, açıqlığını, formasının universallığını və s., eləcə də təcrübədə tətbiqini əhatə edir. Bu prinsip həm milli, həm də beynəlxalq hüquqda tətbiq edilir. O, hakimiyyətin bütün səviyyələrində, eləcə də xüsusi hüquqla tənzimlənən münasibətlərdə *mutatis mutandis* (yəni müvafiq düzəlişlərlə) tətbiq edilir. Hüququm aliliyi prinsipi insan hüquqları və demokratiya ilə sıx bağlıdır, onların fəaliyyətini təmin edir.

“Hüququn aliliyi”nin mahiyyətini tam başa düşmək üçün BMT Baş Katibinin “Münaqişə və Postmünaqişə cəmiyyətlərdə hüququn aliliyi və keçid dövrün ədalət mühakiməsi” (S/2004/616) adlı hesabatında verilmiş anlayışa müraciət etmək yerinə düşərdi. Xüsusilə, bu Hesabatın 6-cı bəndində “hüququn aliliyi” (“hüququn üstünlüyü”) aşağıdakı kimi müəyyən edilir: “Bu, dövlətin özü də daxil olmaqla, bütün dövlət və özəl şəxslərin, qurumların və strukturların publik qaydada qəbul edilmiş, məhkəmə sistemi tərəfindən bərabər şəkildə icra edilən və müstəqil şəkildə həyata keçirilən və beynəlxalq insan hüquqları norma və standartlarına uyğun olan fəaliyyəti kimi dəyərləndirilir. Bu məqsədlə hüququn üstünlüyü, qanun qarşısında bərabərlik, qanun qarşısında cavabdehlik, qanunların qərəzsiz tətbiqi, hakimiyyət bölgüsü, qərarların qəbulunda iştirak, hüquqi müəyyənlik, özbaşınalığın qarşısının alınması və prosessual və hüquqi şəffaflıq prinsiplərini təmin edəcək zəruri tədbirlərə ehtiyac duyulur” [5].

Oxşar təsvir Demokratiya üçün Avropa Komissiyası (Venesiya Komissiyası) tərəfindən 2011-ci ildə hazırlanmış “Hüququn aliliyinə dair Hesabatı”nın 16-cı bəndində də verilmişdir [6]. Ümumiyyətlə, Venesiya Komissiyasının mövqeyinə görə, hüququn aliliyinin (*the rule of law*) əsas elementləri bunlardır: 1) leqallıq (qanunilik), o cümlədən şəffaf, hesabatlı və demokratik qanun yaradıcılığı prosesi; 2) hüquqi müəyyənlik; 3) özbaşınalığın qadağan edilməsi; 4) müstəqil və qərəzsiz məhkəmələrdə ədalət mühakiməsinə çıxış, o cümlədən inzibati aktlara məhkəmə nəzarəti; 5) insan hüquqlarına hörmət; və 6) ayrı-seçkiliyin yol verilməməsi və qanun qarşısında bərabərlik [7].

Doktrina və qeyri-hökumət təşkilatlarının (*World Justice Project*) nümayəndələri iddia edirlər ki, aşağıdakı dörd xüsusiyyət mütləq “hüququn aliliyi”nə xasdır:

1. Dövlət aparatı, onun vəzifəli şəxsləri və rəsmiləri, habelə fiziki və hüquqi şəxslər qanunla müəyyən edilmiş qaydada məsuliyyət daşıyırlar;
2. Qanunlar aydındır, rəsmi dərc olunur, sabitlik tələblərinə cavab verir, vahid şəkildə tətbiq edilir və əsas hüquqların, o cümlədən insanların və əmlakın təhlükəsizliyinin qorunması məqsədi daşıyır;
3. Qanunların qəbulu, icrası və təmin edilməsi prosesi əlçatan, ədalətli və səmərəlidir;

4. Ədalət mühakiməsi kifayət qədər sayda, kifayət qədər resurslara malik və xidmət etdikləri cəmiyyətin strukturunu əks etdirən səlahiyyətli, mənəvi və müstəqil nümayəndələr və bitərəflər tərəfindən həyata keçirilir [8].

Bununla belə, “hüququn aliliyi” prinsipinin başa düşülməsi və şərh edilməsində problemlər var. Bəzi hallarda təcrübədə anlayışların çəşqınlığı və ya dəyişdirilməsi nəticəsində "hüququn aliliyi" anlayışının fərqli məzmunu ilə rastlaşırıq. Bu hal, məsələn, Venesiya Komissiyasının hazırladığı “Qanunun aliliyinə dair hesabat”ında qeyd olunub. Təcrübədə “hüququn aliliyi” prinsipinin müxtəlif təsfinə rast gəlinir. Lakin burada dövlət qulluqçusunun qanunla icazə verilən istənilən hərəkəti yuxarıdakı prinsipin tələblərinə uyğun olmalıdır yanaşmasından qaçmaq lazımdır. Yaxın keçmişdə bəzi ölkələrdə “hüququn aliliyi”nin mahiyyəti o qədər təhrif edilmişdir ki, o, “qanunun aliliyi” (“*rule by law*”) və ya “qanunvericilik əsasında idarəetmə” (“*rule by the law*”), hətta “norma əsasında qanun” (“*law by rules*”) başa düşülürdü. Bu cür şərhələr bəzi hallarda hökumətlərin avtoritar hərəkətlərinə haqq qazandırmaq üçün istifadə olunub və onlar bu gün “hüququn aliliyi” anlayışının əsl mənasını əks etdirmir [9].

Onu da vurğulamaq lazımdır ki, konsepsiyada qanunun aliliyinin qanunun diktaturası ilə əvəzlənməsinə yol verilməməsi vacibdir.

“Hüququn aliliyi” və “qanunun aliliyi” anlayışlarının qarşılıqlı əlaqəsi

Bu anlayışların zahiri oxşarlığına baxmayaraq, onlar eyni deyillər. Venesiya Komissiyasının 2011-ci il “Hüququn aliliyinə dair Hesabat”ında qeyd edildiyi kimi, “hüququn aliliyi” (“*Rule of law*”) hər zaman “*Rechtsstaat*”, “*Estado de Derecho*” və ya “*Etat de droit*” və o cümlədən “*верховенство закона*” anlayışlarının sinonimi kimi qəbul edilmir (4-cü bənd).

Səthi bir baxışla belə, onlar arasında kifayət qədər əhəmiyyətli fərq olduğunu aşkar etmək asandır. Əvvəla, bu anlayışlar arasındakı fərq onların əhatə dairəsində ifadə olunur. Aydınır ki, “hüquq” anlayışı “qanun(lar)” anlayışından daha genişdir, çünki birincisi hüquq norma və prinsiplərinin məcmusudur (yaxud geniş mənada hüquq norma və prinsiplərini, institutlarını, təcrübə, hüquq ideyaları, adət-ənənələr, hüquq mədəniyyəti və s.), ikincisi isə hüququn mənbəyi, hüquq normalarının ifadə və konsolidasiyasının zahiri forması, yəni normativ (qanunvericilik) aktıdır. Məhz bu “hüququn aliliyi” və “qanunun aliliyi” anlayışlarını fərqləndirir. Bununla belə, bu anlayışlar arasında daha əsaslı fərqi mahiyyəti və mənalı kontekstdə müşahidə etmək olur. “Hüququn aliliyi” kifayət qədər mürəkkəb sistem (hüquq sistemi) kimi hüququn üstünlüyü deməkdir. Bu arada, “qanunun aliliyi” dedikdə, ilk növbədə, normativ (qanunvericilik) aktlarının üstünlüyü və ya dominantlığı başa düşülə bilər. “Hüququn aliliyi” və “qanun aliliyi” anla-

yışları arasındakı fərqi başqa bir cəhəti ondan ibarətdir ki, məsələ müəyyən mənada təbii (suprapozitiv) hüquq və pozitiv hüquq arasındakı əlaqəyə əsaslanır.

Əgər qanunlar hüquqa uyğundursa, prinsipcə heç bir problem yaşanmır. Qanunun hüquqa uyğun olmadığı və ya zidd olduğu hallarda vəziyyət mürəkkəbləşir. Ümumiyyətlə, “qanunun aliliyi” bu imkanı gücləndirir və qoruyur. Bu qanuna və ya hüquqa tabe olmaq dilemmasına səbəb olur. Mövcud sual yeni deyil, onun kökü tarixə gedir. Xüsusilə, bunu ədəbiyyat və tarix mənbələrində göstərmək olar.

Antiqonun dilemması

Bu dilemma müəyyən mənada qədim miflərdə qaldırılmış və qədim yunan müəlliflərinin əsərlərində işıqlandırılmışdır. Bir çoxları qədim yunan mifologiyasının personajı olan *Thebes* hökmdarı *Laius* və *Jocastan*ın oğlu *Edipus* (*Oedipus*) [10] tanıyır ki, onlar ən azı *Ziqmud Frey*in əsərləri sayəsində yaradıcısı olduğu “*Edipus kompleksi*” (*Oedipus complex*) [11] termini altında populyarlıq qazanıblar. Bununla birlikdə, qədim yunan mifologiyasının başqa bir personajı *Thebes* hökmdarı *Edipus* və *Jocastan*ın böyük qızı *Antiqon* (*Antigone*) [12] daha az tanınır.

Bu məqalənin mövzusu kontekstində *Antiqonun* qısa tarixinə nəzər salmaq yerinə düşərdi. *Sofoklun* (*Sophocles*) bir neçə faciəsində *Antiqona* həm qoca ataya sadıq bir qız kimi, həm də tanrıların adət və qanunlarına hörmətlə yanaşan qan bağlarına sadıq bir bacı kimi görünür. *Kolon* (*Colonus*) şəhərində ölümlə başa çatan könüllü sürgündə yaşlı kor atanı etiraz etmədən müşayiət edir, onunla səyahətin bütün çətinliklərini bölüşür. *Antiqon* *Thebesə* qayıdır, burada hər iki qardaşı - *Thebes* müdafiəçisi *Eteokl* (*Eteocles*) və *Thebesə* qarşı düşmənlərlə ittifaq bağlayan *Polinik* (*Polynices*) - hakimiyyət uğrunda mübarizədə ölür.

Thebes hökmdarı *Kreonun* (*Creon*) əmri ilə *Eteokl* bir müdafiəçi kimi bütün şəərəflə dəfn edilir, *Polinik* isə bir xain olaraq basdırılmamış qalır. Ölüm təhlükəsi ilə hökmdarın qoyduğu qadağaya baxmayaraq, *Antiqon* tanrıların adət və qanunlarına əməl edərək qardaşının cəsədini gizli şəkildə basdırır. Saxlanılaraq hökmdar *Kreonun* hüzuruna gətiriləndən *Antiqon* əməlini gizlətmir. *Kreon* ona sual verir: "Sən qanunu necə poza bilərdin?". *Antiqona* öz hərəkətini hökmdarın əmrinin (hüquqi) qüvvəsini şübhə altına almaqla izah edir, çünki faninin əmri “ölməz tanrıların yazılmamış, dəyişməz qanununu alt-üst edə bilməz” [13]. Beləliklə, *Sofoklun* eyniadlı faciəsinin personajı olan *Antiqon* mənəvi dilemma ilə üzləşir: ilahi, yoxsa fani qanunlara hörmət etmək. *Antiqonun* əxlaqi (və ya etik) dilemması mahiyyətə pozitiv və təbii (suprapozitiv) qanun arasında seçimə əsaslanır. Müasirlik prizmasından bu dilemmayı hüququn aliliyi ilə qanunun aliliyi

arasındakı əlaqəyə köçürmək olar. Antiqonun seçimi göz qabağındadır.

Lakin hüququn aliliyi ilə qanunun aliliyi arasındakı ziddiyyət təkcə miflərdə və qədim ədəbiyyatda deyil, həm də nisbətən yaxın tarixin son dərəcə dəhşətli real hadisələrində özünü göstərir.

20-ci əsrin ortaları tarixində hüquq və qanunun toqquşmasının fəsadları

İkinci Dünya müharibəsindən əvvəl və həmin dövrdə baş vermiş bəşəriyyətə ağılasız kədər gətirən faciəli hadisələrin arxasında duran amillərdən biri də 1930-1940-cı illərdə nasist Almaniyasında pozitiv qanunun hüquq üzərində mütləq üstünlük təşkil etməsi ideyası və təcrübəsi olmuşdur. Bu kontekstdə ən uyğun nümunə Adolf Hitlerin müəllifi olduğu 15 sentyabr 1935-ci ildə Nürnberq Konqresində Nasist Partiyası tərəfindən təsdiq edilmiş iki irqi hüquqdan məhrum etmə tədbiri olan Nürnberq Qanunlarıdır. Birincisi, *Reichsbürgergesetz* (almanca: “Reyx Vətəndaşı Qanunu”) yəhudiləri “dövlətin subyektləri” adlandıraraq Almaniya vətəndaşlığından məhrum etdi. Digəri, *Gesetz zum Schutze des Deutschen Blutes und der Deutschen Ehre* (“Alman Qanının və Alman Şərəfinin Qorunmasına dair Qanun”), adətən sadəcə olaraq *Blutschutzgesetz* (“Qanın Mühafizəsinə dair Qanun”) kimi xatırlanır, yəhudilər və “alman və ya qohum qanı olan vətəndaşlar” arasında nikah və ya cinsi əlaqəni qadağan edirdi [14]. Bu tədbirlər ilk növbədə Holokosta səbəb olan siyasət və təcrübələr üçün “hüquqi” çərçivəni müəyyənləşdirən ilk irqçi nasist qanunlarının qəbulu ilə nəticələndilər. Hər iki qanun, eləcə də onlardan sonra qəbul olunan digər qanunlar alman (və sonra isə nasist işğalı altında olan ayrı Avropa dövlətlərin) yəhudilərinin marjinalaşmasına, onların ayrı-seçkiliyinə, həbsinə və məhvinə səbəb oldu. Nürnberq qanunlarının hazırlanmasında iştirak edənlərdən biri Adolf Hitlerin şəxsi vəkili və etibarlı adamı Hans Frank idi. O, 1933-cü ilin aprelində Bavariyanın Ədliyyə Naziri, 25 oktyabr 1939-cu ildə isə Almaniya və Sovet qoşunlarının sentyabrda Polşaya hücumundan sonra Polşanın almanlar tərəfindən işğal olunmuş hissəsinin general-qubernatoru təyin edilmişdir. 1942-ci ilin iyun və iyul aylarındakı çıxışlarında Frank “müstəqil hakimlər və prosesə hörmətlə yanaşan qanunun aliliyini tanıyan hüquq sisteminin zəruriliyini vurğuladı”; o, həmçinin “Reyxdən qanuna ciddi şəkildə tabe olmasını arzulayırdı” [15].

Bu “qanunlar” hüquqla uzlaşdırmı? İllər sonra bu sualın cavabını Nürnberq Tribunalının (Beynəlxalq Hərbi Tribunal / Şər oxunun Avropa ölkələrinin əsas hərbi cinayətkarlarının cəzalandırılması üzrə Beynəlxalq Hərbi Tribunal) hökmü verdi. İlk dəfə olaraq “bəşəriyyətə qarşı cinayət” anlayışını formalaşdıran Nürnberq Tribunalının Nizamnaməsinin 6-cı maddəsində tövsifedici əlamətlər kimi cinayətlərin, qırğınların, köləliklərin və digər qəd-

darlıqların “müharibəyə qədər və müharibə zamanı” törədilməsini, habelə “bu əməllərin törədildiyi ölkənin daxili qanunlarına zidd olub-olmamasından” asılı olmamasını qeyd edir [16]. Başqa sözlə, müəyyən əməllər milli qanunlara uyğun olaraq törədilsə də, hüquqa zidd olduğu üçün cinayət təşkil edirdi.

Qanun həmişə hüquqa uyğundurmu?

Prinsipcə, bütövlükdə qanun və ya onun ayrı-ayrı müddəaları digər qanunlara və ya əsas qanuna - Konstitusiyaya, habelə beynəlxalq hüquq normalarına zidd ola bilər. Birinci hal normaların iyerarxiyası, xüsusi və ümumi normaların qarşılıqlı əlaqəsi, habelə normativ hüquqi aktların Konstitusiyaya uyğunluğu, norma yaradıcılığında və hüquqi tətbiqində qanuniliyin təmin edilməsi probleminin həlli zərurəti ilə nəticələnə bilər. İkinci halda, sual ilk növbədə müvafiq dövlətin iştirakçısı olduğu beynəlxalq müqavilələrə və *erga omnes* öhdəliklərini ehtiva edən və *jus cogens* qüvvəsinə malik olan adət normalarına aiddir.

Qanunun hüquqa, xüsusən də beynəlxalq müqaviləyə uyğun gəlməməsi ehtimalına beynəlxalq məhkəmə orqanlarının təcrübəsində rast gəlmək olar. Beləliklə, məsələn, qaçqın statusu almaq üçün müraciət etmiş şəxsin həbsinə aid olan *Saadi Birləşmiş Krallığa qarşı (Saadi v. The United Kingdom)* (2008) işində milli qanunvericilik əsasında Avropa İnsan Hüquqları Məhkəməsi “əsassız həbs” anlayışını nəzərdən keçirərkən 1950-ci il İnsan Hüquqlarının və Əsas Azadlıqların Müdafiəsi üzrə Avropa Konvensiyasının 5-ci maddəsinin kontekstində aşağıdakılar qeyd edilmişdir: “... Həbsdə olmanın “qanuniliyi” təhlükə altında olan hallarda, o cümlədən “qanunla müəyyən edilmiş prosedura” əməl edilib-edilməməsi məsələsində Konvensiya mahiyyət etibarını ilə milli qanunvericiliyə istinad edir və dövlətin maddi-texniki bazaya riayət etmək öhdəliyini müəyyən edir. Bununla belə, milli qanunvericiliyə riayət yetərli deyil. Bu əsas prinsipdir ki, özbaşına olan heç bir həbs Konvensiyanın 5-ci maddəsinin 1-ci bəndinə və Konvensiyanın 5-ci maddəsinin 1-ci bəndindəki “özbaşınalıq” anlayışına uyğun ola bilməz. Konvensiya milli qanunlara uyğunluqdan kənara çıxır - belə ki, bir şəxsin azadlıqdan məhrum edilməsi aktı milli qanunvericiliyə uyğun olaraq qanuni ola bilər, lakin Konvensiyanın mənasında yenə də özbaşına ola bilər və buna görə də ona ziddir [17].

Qanunla hüquq arasındakı uyğunsuzluq vəziyyəti belə bir ziddiyyətin nəticələri haqqında sual doğurur. Nəticələrdən biri qanunun və ya normanın etibarlılığı (əhəmiyyətsizliyi) məsələsidir. İkinci nəticə tətbiq olunan qanun və ya normanın seçiminə aid olacaq ki, bu da öz növbəsində hüququn aliliyi ilə bağlıdır.

Bu kontekstdə beynəlxalq məhkəmə və qeyri-məhkəmə mexanizmləri

müəyyən mənada beynəlxalq hüquq kontekstində hüquq və qanun arasında ziddiyyətlərin aradan qaldırılmasına təminat kimi xidmət edir. Bu zaman beynəlxalq hüququn norma və prinsipləri bir növ hüquqi standartlar rolunu oynayır. Milli qanunvericilikdə belə bir funksiya milli məhkəmə sisteminin və hər şeydən əvvəl konstitusiya məhkəmələrinin (və ya ən yüksək ədalət məhkəməsi kimi fəaliyyət göstərən ali məhkəmələrin) üzərinə düşür. Standart isə əsas qanunun - Konstitusiyanın ideyaları, dəyərləri, prinsipləri, normalarının müddəalarıdır.

Konstitusiyanın bəzi müddələrinə baxış

Müzakirə üçün bu məqalədə Konstitusiyanın ümumi xüsusiyyətlərini, onun preambulasını və müddələrinin milli qanunvericilik normaları ilə əlaqəsini qısaca xatırlatmaq faydalı görünür.

Məlumdur ki, ümumilikdə Konstitusiya bir sənəd (və ya sənədlər sistemi) kimi əsas ideyaları, dəyərləri və prinsipləri əks etdirir, dövlətin qurulduğu və fəaliyyət göstərdiyi əsasları təsbit edir. Sonuncu dövlət quruluşu, orqanlar sistemi, idarəetmə forması, ictimai münasibətlərin hüquqi tənzimlənməsi və s. məsələləri əks etdirir. Konstitusiya ən yüksək hüquqi qüvvəyə malik olmaqla birbaşa tətbiq edilir və milli hüquq sisteminin əsasını təşkil edir. Məsələn, bu Azərbaycan Respublikası Konstitusiyasının 147-ci maddəsində öz əksini tapıb. Bu mənada Konstitusiya haqlı olaraq “Əsas Qanun” adlanır.

Bununla belə, qeyd etmək lazımdır ki, dövlətin qurulması və fəaliyyətinin əsaslarına aid yuxarıda qeyd olunan müddəalar ilk növbədə və əsasən konstitusiyanın operativ (tənzimləyici) normalarına aiddir. Məhz konstitusiyanın bu normaları qanunvericilik normalarında təcəssüm olunan və dəqiqləşən hüquqi tənzimləmənin əsas məzmununun mühüm çərçivəsini müəyyən edir.

Preambulanın müddəaları, təbii ki, operativ (tənzimləyici) normalar deyil. Konstitusiyanın giriş hissəsinin bu müddəalarında adətən bu aktın qəbul edilməsinin məqsədləri, əsas ideyaları, prinsipləri, motivləri əksini tapır. Onlar operativ (tənzimləyici) normaların başa düşülməsi və tətbiqi üçün vacibdir, çünki normaların təfsiri preambulanın müvafiq müddəaları prizması üzərindən aparılır.

Bu mənada çox paradoksal vəziyyət yaranır. Bir tərəfdən, qanunvericilik aktları Konstitusiyanın operativ (tənzimləyici) normalarının müddələrinə uyğun olmalı və ziddiyyət təşkil etməməlidir. Qanunvericiliyin təfsiri və tətbiqi konstitusiyanın operativ (tənzimləyici) normalarının müddəaları nəzərə alınmaqla həyata keçirilir. Eyni zamanda, preambulanın müddəaları konstitusiyanın operativ (tənzimləyici) normalarını özlüyündə aydınlaşdırır və onların təfsiri və tətbiqi zamanı nəzərə alınır. Beləliklə, məlum olur ki,

qanunvericilik normalalarının şərh və tətbiqi Konstitusiyanın operativ (tənzimləyici) normaları nəzərə alınmaqla həyata keçirilməlidir ki, bu da öz növbəsində Konstitusiyanın preambulası nöqtəyi nəzərdən başa düşülməli və tətbiq edilməlidir. Belə bir “quruluşda” Preambulanın müddəalarındakı qüsurular potensial olaraq yanlış şərhlər zəncirinə gətirib çıxara bilər ki, bu da son nəticədə qanunvericilikdə və hüquqi tətbiq təcrübəsində ziddiyyətlərlə nəticələnə bilər.

“Qanunların aliliyi” ilə Konstitusiyanın bəzi müddəaları arasında ziddiyyət

Öncə vurğulamaq lazımdır ki, Azərbaycan Respublikası Konstitusiyasının 12, 148 və 151-ci maddələri “qanunların aliliyi” haqqında Preambula müddəasının prizmasından şərh edildikdə müəyyən ziddiyyətlərlə üzləşmə ehtimalı mövcuddur. Konstitusiyanın 12-ci maddəsində Preambulanın çərçivəsindən daha geniş mövqe sərgilənir. Belə ki, həmin maddədə Konstitusiyada sadalanan insan və vətəndaş hüquqları və azadlıqları Azərbaycan Respublikasının tərəfdar çıxdığı beynəlxalq müqavilələrə uyğun tətbiq edilməsi müddəası əks olunur.

Azərbaycan Respublikasının qanunvericilik sisteminə daxil olan aktları sadalayan Konstitusiyanın 148-ci maddəsindən də bəlli olur ki, tək qanunların aliliyini bəyan etmək digər aktların, o cümlədən beynəlxalq müqavilələrin, həmin maddənin müddəalarını məhdudlaşdırmış olur.

Digər tərəfdən isə Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyasının 151-ci maddəsi beynəlxalq dövlətlərarası müqavilələrin üstünlüyünü tanıyır. Burada qeyd etmək lazımdır ki, beynəlxalq müqavilənin mövcudluğu və ya onun qüvvəyə minməsi hər zaman həmin müqavilələrin dövlətlər üçün öhdəlik yaratmasını əks etdirmir. Belə ki, beynəlxalq müqavilə yalnız dövlət tərəfindən ona hüquqi qüvvə verildiyi halda (1969-cü il Beynəlxalq müqavilələr haqqında Vyana Konvensiyasında bəzi xüsusi müddəaları nəzərə alma şərti ilə), bu dövlətlər üçün məcburi xarakter daşıyır. Lakin bu şərtin olmaması dövlətin həmin müqavilələrə istinadı istisna etmir. Azərbaycan Respublikasının Konstitusiya Məhkəməsinin 29.12.1999-cu il tarixli “Vətəndaşların pensiya təminatı haqqında» Azərbaycan Respublikası qanununun 109-cu maddəsinin birinci hissəsinin Azərbaycan Respublikası Konstitusiyasının 25, 38, 71-ci maddələrinə uyğunluğunun yoxlanılmasına dair” Azərbaycan Respublikası Konstitusiyası məhkəməsinin qərarında dövlətlər üçün məsləhət xarakteri daşıyan Ümumdünya insan hüquqları deklarasiyasının müddəalarına istinadı xatırlatmaq olar. Bundan əlavə “Azərbaycan Respublikası Cinayət-Prosessual Məcəlləsinin 158.3-cü maddəsinin bəzi müddələrinin, 158.4 və 290.3-cü maddələrinin şərh edilməsinə dair” 10.10.2011-ci il tarixli Azərbaycan Respublikası Konstitusiya Məhkəməsi

Plenumunun Qərarında Konstitusiyanın 130-cü maddəsində nəzərdə tutulan səlahiyyətlərini artıraraq, milli qanunun beynəlxalq müqavilələrə uyğun gəlməyən müddəalarını qüvvədən düşmüş hesab edir. Həmin qərara əsasən AR CPM-nin bəzi müddəaları 1950-ci il İnsan hüquqlarının və əsas azadlıqlarının müdafiəsi haqqında Konvensiya 5-ci maddəsinə zidd olduğundan qüvvədən düşmüşdür [18].

Bundan əlavə “Normativ-hüquqi aktlar haqqında” Qanunun müddəaları, Konstitusiyanın müddələrindən fərqli olaraq beynəlxalq hüququn ümumtanınmış norma və prinsip üstünlüyünü tanıyır. Öncə qeyd olunduğu kimi, Konstitusiya bunlara münasibət bildirmir və yalnız beynəlxalq müqavilələri qanunvericilik sisteminin tərkib hissəsi kimi tanıyır. Lakin buna baxmayaraq ümumtanınmış norma və prinsiplərin milli qanunvericilikdə hüquq sisteminin tərkib hissəsi kimi tanınmasından asılı olmayaraq, dövlətlər qarşılıqlı münasibətlərdə onlara riayət etməyə borcludur. Vurğulamaq lazımdır ki, əksər beynəlxalq müqavilələrin preambulası dövlətləri ümumtanınmış beynəlxalq-hüquqi prinsiplərin tanımasına çağırmaqla, onların əlavə milli qanunvericiliyə daxil edilməsinə ehtiyac duymur. Bu baxımdan “Normativ-hüquqi aktlar haqqında” Qanun, demək olar, Konstitusiyanın müddəalarını genişləndirmişdir. Belə ki, qanunun 8.0.3-cü maddəsinə əsasən normayaratma fəaliyyəti Azərbaycan Respublikası Konstitusiyasının 149-cu maddəsinin I hissəsində göstərilən prinsiplərlə yanaşı, beynəlxalq hüququn hamılıqla qəbul edilmiş prinsip və normalarının üstünlüyü prinsipi əsasında da həyata keçirilir.

Məzkur Qanunun 22-ci maddəsinə uyğun olaraq Azərbaycan Respublikası beynəlxalq hüququn hamılıqla qəbul edilmiş prinsip və normalarının üstünlüyünü tanıyır və Azərbaycan Respublikası qanunvericiliyinin onlara uyğunluğunu təmin edir. Beləliklə, əgər Qanunun 8-ci maddəsində qanunvericilik prosesində söhbət ümumtanınmış norma və prinsiplərin riayət olunmasından gedirsə, 22-ci maddə onların hüquqtətbiqetmə prosesində tətbiq edilməsini əks etdirir. Lakin burada nəzərə almaq lazımdır ki, hüquqtətbiqedicilik prosesində beynəlxalq hüquq normalarının ümumtanınmış norma və prinsiplərini əsas kimi rəhbər tuta bilməyəcəyi məlumdur. Belə ki, bu maddənin mənasından belə qənaətə gəlmək olar ki, dövlətlərin üzərinə milli qanunvericiliyin ona uyğunlaşdırılması öhdəliyi qoyulur. Odur ki, hüquqtətbiqedicilik onlara yalnız milli qanunvericiliyinə müəyyən qaydada implementasiya ediləcəyi təqdirdə istinad edə bilər.

Bütün bunlar Konstitusiyanın Preambulasında “qanunların aliliyi” ifadəsinin Konstitusiyanın digər müddələrində və ümumiyyətlə Azərbaycan Respublikasının qanunvericilik sisteminə ehtiva olunan “hüququn aliliyi” ideyasını kölgə altına almış olduğunu əks etdirir.

Konstitusiyaya dəyişikliklərin zəruriliyi məsələsi

Qanunun aliliyi anlayışı ilə hüququn aliliyi prinsipini müqayisə edərkən, mahiyyət etibarilə məsələ suprapozitiv hüquq kontekstində norma və prinsiplərin başa düşülməsindən dayanır.

Burada professor B.L.Jeleznovun fikrini qabartmaq yerinə düşərdi. Onun fikrincə hüquq elmində konstitusiya birmənalı olaraq hüququn əsas mənbəyi kimi, lakin çox vaxt pozitiv hüquq, hüquq normaları sistemi kimi qəbul edilir. Daha tez-tez bu yanaşma praktikada istifadə olunur. Ancaq bildiyiniz kimi, hüququn başqa hipostazı da var - suprapozitiv hüquq, imperativ kimi hüquq və onun əsasında da konstitusiya durur, lakin pozitiv hüququn əsas normaları sistemi kimi deyil, əsas qanunun mahiyyəti və ruhu müəyyən edən prinsiplər sistemi kimi. Bu prinsiplərin bəziləri birbaşa konstitusiyanın konkret normalarında ifadə olunsada, heç bir konstitusiya onu müəyyən edən bütün prinsiplər sistemini öz mətnində əks etdirmir, bunu dövlətşünaslığın ixtiyarına buraxır. Bununla belə, hətta hüquq elmində də konstitusiyanın prinsiplərinə daha məhdud yer ayrılır, nəinki onun pozitiv başlanğıclarına [19].

Beləliklə hüququn aliliyi azadlıq, ədalət, bərabərlik və s. kimi demokratik dəyərləri özündə birləşdirən bir dəyərdir. O, hüququn təkə prosessual aspektlərini deyil, həm də mahiyyətini əhatə edir. Hüquqi dəyərlərə uyğun gəlməyən hər hansı qanunvericilik aktı həm də hüququn aliliyinin pozulmasıdır. Qanunun aliliyi hakimiyyət bölgüsü mövcudluğu şəraitində məhkəmə sisteminə yalnız özbaşına və ya qanunu pozan icraedici hərəkətlərə etiraz etmək və onları ləğv etmək imkanı verəcəkdir. Lakin qanunun özü ədalətsiz və özbaşına olsa belə, məhkəmə qanunvericilik fəaliyyətini dayandıra və həmin aktlara etiraz edə bilməz. Bu, qanunla müəyyən edilmiş prosedur istisna olmaqla, azadlıq hüququna dair çox sərt və dar anlayışdan ibarət bir hal olacaqdır. Prosedurun özündə ədalətsiz ola bilər. Digər tərəfdən hüququn aliliyi məhkəməyə ədalətsiz və ağlabatan olmayan həm icra, həm də qanunvericilik hərəkətlərinin ləğv etməsinə imkan verəcəkdir. Beləliklə, hüququn aliliyi qanunun özünün ədalətli olmasını tələb edir.

Burada bir fikirlə razılaşmaq yerinə düşərdi. Belə ki, İngilis professoru və konstitusiya eksperti A.V.Dayseyin (*A.V.Dicey*) fikrincə hüququn aliliyini tənzimləyən 3 prinsip müəyyən edilir: *qanunun aliliyi; qanun qarşısında bərabərlik və hüquqi ruhun üstünlüyü*. [20] Bir daha hüququn aliliyinin qanunun aliliyindən daha geniş və o cümlədən, sonuncunu əhatə etdiyinin şahidi oluruq.

Beləliklə, aparılmış qısa təhlil Konstitusiyada “hüququn aliliyi”nin tanınmasının qaçılmaz olduğunu əks etdirir. Odur ki, Konstitusiyanın preambulasında “qanunların aliliyi” ifadəsini “hüququn aliliyi” ilə əvəz etməklə yanaşı, qanunvericilik və hüquqtəbiqetmə proseslərinə təkan vermək, eləcə

də qanunvericilik normalarının Konstitusiyanın müddəaları prizmasından şərhinə müsbət təsir və qanunvericilik aktlarının Konsitusiyaya uyğun olub-olmamasına Konstitusiya Məhkəməsi tərəfindən nəzarətinə bir sütun olması üçün, “hüququn aliliyi” prinsipini və ideyasını Konstitusiyanın operativ (tənzimləmə) normalarının müddəalarında da vurğulamaq və xüsusən Konstitusiyanın 7-ci maddəsində “hüququn aliliyi”ni əlavə etmək məqsəduyğun olardı.

ƏDƏBİYYAT

1. UN Security Council, The rule of law and transitional justice in conflict and post-conflict societies: report of the Secretary-General, 23 August 2004, S/2004/616
2. UN Commission on Human Rights, Human Rights Resolution 2005/32: Democracy and the Rule of Law, 19 April 2005, E/CN.4/RES/2005/32
3. Council of Europe. “Statute of the Council of Europe”, London, 5.V.1949. European Treaty Series - No. 1, Article 3.
4. ECHR: *Golder v. the United Kingdom*, (Application no.4451/70), Judgment, 21 February 1975, §§ 34-35, <https://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-57496>
5. UN Security Council, The rule of law and transitional justice in conflict and post-conflict societies: report of the Secretary-General, 23 August 2004, S/2004/616
6. European Commission for Democracy Through Law (Venice Commission). Report on the Rule of Law - Adopted by the Venice Commission at its 86th plenary session (Venice, 25-26 March 2011), Study No. 512/2009, CDL-AD(2011)003rev, Strasbourg, 4 April 2011, para 16. P. 5, available at [https://www.venice.coe.int/webforms/documents/?pdf=CDL-AD\(2011\)003rev-e](https://www.venice.coe.int/webforms/documents/?pdf=CDL-AD(2011)003rev-e)
7. European Commission for Democracy Through Law (Venice Commission). Rule of Law Checklist. Adopted by the Venice Commission at its 106th Plenary Session, Venice (11-12 March 2016), para. 18. P. 10-11, https://www.venice.coe.int/images/SITE%20IMAGES/Publications/Rule_of_Law_Check_List.pdf
8. Sharandin, Y.A., Kravchenko, D.V. (2014). Rule of Law, Legal State and Other International Legal Doctrines: Linguistic Aspects of Their Convergence and Differentiation. In: Silkenat, J., Hickey Jr., J., Barenboim, P. (eds) *The Legal Doctrines of the Rule of Law and the Legal State (Rechtsstaat)*. Ius Gentium: Comparative Perspectives on Law and Justice, vol 38. Springer, Cham. P. 150. https://doi.org/10.1007/978-3-319-05585-5_10
9. Report on the Rule of Law - Adopted by the Venice Commission at its 86th plenary session (Venice, 25-26 March 2011), Study No. 512/2009, CDL-AD(2011)003rev, Strasbourg, 4 April 2011, para 15. P. 4-5, [https://www.venice.coe.int/webforms/documents/?pdf=CDL-AD\(2011\)003rev-e](https://www.venice.coe.int/webforms/documents/?pdf=CDL-AD(2011)003rev-e)
10. Мифы народов мира. Энциклопедия в 2-х т. / Гл. ред. С. А. Токарев. – М.: Сов. Энциклопедия, 1992. – Т. 2. К – Я. – 719 с. с ил. С. 657-659.
11. Фрейд З. Толкование сновидений. - СПб.: Алетейя, 1999. - 664 с., С. 279-282; Фрейд З. Об особом типе выбора объекта у мужчин. В кн.: Фрейд З. Очерки по психологии сексуальности / З. Фрейд ; пер. с нем. – 2-е изд. – Минск : Попурри, 2010. – 480 с., С. 162.
12. Мифы народов мира. Энциклопедия в 2-х т. / Гл. ред. С. А. Токарев. – Москва: Сов. Энциклопедия, 1991. – Т. 1. А–К. – 671 с. с ил. С. 84.

13. Софокл. Драмы: художественная лит-ра / Софокл ; В пер. Ф. Ф. Зелинского ; Изд. подгот. М. Л. Гаспаров, В. Н. Ярхо; Серия: Литературные памятники, [АН СССР]. - Москва: Наука, - 1990. - 605 с., С. 138.
14. Berenbaum, Michael. "Nürnberg Laws". Encyclopedia Britannica, 26 Sep. 2022, <https://www.britannica.com/topic/Nurnberg-Laws>. Accessed 26 February 2023.
15. Сэндс, Филипп. Восточно-западная улица. Происхождение терминов ГЕНОЦИД и ПРЕСТУПЛЕНИЕ ПРОТИВ ЧЕЛОВЕЧЕСТВА /Филипп Сэндс; пер. с англ. Л. Сумм. – Москва: ИД «Книжники», 2020. – 600 с. С. 319-321.
16. United Nations, Charter of the International Military Tribunal - Annex to the Agreement for the prosecution and punishment of the major war criminals of the European Axis ("London Agreement"), 8 August 1945, available at: https://www.un.org/en/genocideprevention/documents/atrocities-crimes/Doc.2_Charter%20of%20IMT%201945.pdf
17. ECtHR: (Grand Chamber) *Saadi v. The United Kingdom* (Application no.13229/03) Judgment, 29 January 2008, § 67, <https://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-84709>
18. “Azərbaycan Respublikası Cinayət-Prosessual Məcəlləsinin 158.3-cü maddəsinin bəzi müddələrinin, 158.4 və 290.3-cü maddələrinin şərh edilməsinə dair” 10.10.2011-ci il tarixli Azərbaycan Respublikası Konstitusiyası Məhkəməsi Plenumunun Qərarı <https://constcourt.gov.az/az/decision/218>
19. Железнов Б.Л. Конституция как источник надпозитивного права, Ученые записки Казанского государственного университета, Том 151, кн. 4, Гуманитарные науки 2009, 61-66, С. 61.
20. The UK Parliament: Select Committee on Constitution Sixth Report. Appendix 5: Paper by Professor Paul Craig: The Rule of Law, <https://publications.parliament.uk/pa/ld200607/ldselect/ldconst/151/15115.htm>; Walters, Mark D. “The Spirit of Legality: A. V. Dicey and the Rule of Law.” The Cambridge Companion to the Rule of Law, edited by Jens Meierhenrich and Martin Loughlin, Cambridge University Press, Cambridge, 2021, pp. 153–170. Cambridge Companions to Law.

**ПРОБЛЕМА КОНФЛИКТА МЕЖДУ ПОНЯТИЯМИ
«ВЕРХОВЕНСТВО ЗАКОНА» И «ВЕРХОВЕНСТВО ПРАВА»:
НЕКОТОРЫЕ ПРЕДЛОЖЕНИЯ ОТНОСИТЕЛЬНО
СОВЕРШЕНСТВОВАНИЯ КОНСТИТУЦИИ
АЗЕРБАЙДЖАНСКОЙ РЕСПУБЛИКИ**

Т.И.ГУСЕЙНОВ, У.М.МАМЕДОВ

РЕЗЮМЕ

В статье анализируются различные научные подходы по вопросам взаимосвязи понятий «верховенство права» и «верховенство закона», выявляются значение и применение этих терминов в законодательстве. На основе применения сравнительного метода подчеркивается значимость «верховенства права» как концепции универсального признания в качестве принципа как международного, так и национального права. В статье также исследуются предполагаемые коллизии между понятиями «правовое государство» и отдельными положениями Конституции Азербайджанской Республики, предлагаются возможности их устранения. Изучен опыт меж-

дународных судебных органов на предмет возможности несоответствия закона праву, особенно международному договору. Представлены результаты соответствующего анализа указанных терминов.

Ключевые слова: верховенство права, верховенство закона, Конституция Азербайджанской Республики, дилемма Антигоны, Венецианская комиссия, Нюрнбергский трибунал.

**THE PROBLEM OF CONFLICT BETWEEN THE CONCEPTS
OF "RULE OF LAW" AND "RULE OF LAW": IMPROVEMENT
OF THE CONSTITUTION OF THE REPUBLIC OF AZERBAIJAN
SOME REMARKS ON THE NECESSITY**

T.I.HUSEYNOV, U.M.MAMMADOV

SUMMARY

The article analyzes various approaches and scientific approaches to the relationship between the concepts of “rule of law” and “rule of law”, identifies the meanings of these terms and their application in legislation. By applying the comparative method, the importance of the “rule of law” as a concept of universal recognition as a principle of both international and national law is emphasized. The article also examines the alleged conflicts between the concepts of “rule of law” and some provisions of the Constitution of the Republic of Azerbaijan, and suggests possibilities for eliminating them. The experience of international judicial bodies has been studied regarding the possibility of inconsistency of the law with the law, especially with an international treaty. The results of the corresponding analysis of these terms are presented.

Keywords: rule of law, rule of law, Constitution of the Republic of Azerbaijan, Antigone's dilemma, Venice Commission, Nuremberg Tribunal.

УДК 343.1**ТЕОРЕТИЧЕСКИЕ ТРЕБОВАНИЯ
К РЕЧИ СУДЕБНОГО ОРАТОРА****А.А.ГАСЫМОВ, М.С.ГАФАРОВ****Бакинский Государственный Университет*****haci-arastun@rambler.ru******msqafarov@mail.ru***

В статье рассматриваются вопросы значимости общей и профессиональной культуры судебного оратора в усвоении основ ораторского искусства. Культурной речью считается грамматическая и логическая правильность, которая относится к смысловой точности, богатству и разносторонности словарного запаса и отвечает существующим в настоящее время нормам правильного произношения и ударения.

Ключевые слова: оратор, судебная речь, конституция, государственный язык

Строгое соблюдение требований демократических принципов в уголовном судопроизводстве служит эффективному осуществлению целей и задач правосудия, а также прав и свобод человека и гражданина. Современный уголовный процесс осуществляется посредством принципов законности, состязательности и равенства сторон, презумпции невиновности и системы иных многочисленных принципов. В этой системе принцип национального языка важен как с организационной, так и с функциональной точки зрения. Не случайно, что этот принцип признается и реализуется всеми демократическими государствами на самом высоком уровне как в международном праве, так и во внутригосударственном праве. При нереализации этого принципа, фактически становится невозможной реализация ряда других принципов уголовного процесса, таких как право на получение юридической помощи и защиты, состязательность и равенство сторон и иные принципы. Таким образом, независимо от принадлежности к правовой системе, этот принцип закреплен как основное положение судопроизводства в основных законах всех демократических государств.

Согласно статье 21 Конституции Азербайджанской Республики, Азербайджанский язык объявлен государственным языком. Также в

соответствие с этой статьей, Азербайджанская Республика обеспечивает развитие Азербайджанского языка и в тоже время, обеспечивает свободное использование и развитие других языков, на которых говорит население.

Согласно статье 45 Конституции Азербайджанской Республики, каждый имеет право пользования родным языком и получить воспитание и образование, творить на любом языке по своему желанию. Кроме этого, никто не может быть лишен права пользования родным языком.

Согласно статье 127 Конституции Азербайджанской Республики, судопроизводство в Азербайджанской Республике ведется на государственном языке Азербайджанской Республики или на языке большинства населения данной местности. Участвующим в деле лицам, не владеющим языком, на котором ведется судопроизводство, обеспечивается право полного ознакомления с материалами дела, участие в судебных действиях через переводчика и право выступать в суде на родном языке.

Реализация принципов справедливости в судебных речах зависит не только от правового регулирования, но и от требований, предъявляемых к речи оратора.

Для того, чтобы выступить с убедительной речью, необходимо не только быть уверенным в правильности своей мысли, но и обладать способностью свободно высказаться, а также обладать богатствами родного языка. Целью оратора, который готовится выступить перед судом, в определенном смысле является использование наиболее необходимых, точных и выразительных слов для выражения своих мыслей. Целью каждой речи, особенно речи на суде, является внимательный подход к слову. Работа над языком и стилем является важнейшим этапом подхода к слову.

Оратор, чтобы защитить свое соображение, находит самую подходящую речевую форму для выражения мыслей и чувств, которая обязывает его на самую высокую речевую культуру. Культурной речью считается грамматическая правильность и логическая правильность, которая относится к смысловой точности, богатству и разносторонности словарного запаса и отвечает существующим в настоящее время нормам правильного произношения и ударения.

Можно выделить нижеследующие стили речи: разговорный, научный и официально-деловой, публицистический и литературно-художественный. Все эти стили в большинстве случаев бывают смешанными, а это в свою очередь, осложняет определить, в каком стиле произносится речь.

Язык судебной речи выполняет все функции: общение, сообще-

ние и воздействие, поэтому ему присущи все стили речи. Стиль речи, обслуживающий бытовые неофициальные стороны людей, делает судебную речь легкой и ясной. Научный и официально-деловой стиль помогают использовать специальные научные термины, набор готовых и стандартных формул и формул юридической категории, то есть нормы закона. Использование этого стиля является обязательным, потому что судебную речь слушают люди, имеющие юридическое образование и определенные юридические знания: судьи, прокуроры, адвокаты, народные заседатели. Как было нами установлено, общественно-политическая информация, агитация и пропаганда являются целями публицистического стиля, принадлежащего к судебной речи. Этот стиль характеризуется высокой эмоциональностью и требует у оратора выразительной, литературно правильной речи [10,56].

Правильное использование художественной речи - это соблюдение определенных нормативных советов. Следует соблюдать эти нормативные советы потому, что их нарушение отделяет аудиторию от рассмотрения дела, препятствует содержанию речи, уменьшает ее воздействие. Нормативные советы даются в словаре, который должен быть настольной книгой оратора, в грамматике, книгах, специальных справочниках.

Чувство языка может быть врожденной способностью, однако его также необходимо развивать.

Свой стиль каждого оратора корректируется в результате постоянной работы над собой, частых выступлений перед аудиторией. Ораторский стиль состоит их конкретной и индивидуализированной формой, которая осуществляется посредством стиля ораторского искусства.

Ораторский стиль - это форма и особенность речи, ее тон и информация, выразительность слова; он позволяет собрать в одном месте все выразительные средства, наиболее удачно выражающие сущность речи.

В ораторском искусстве выражается личность оратора, его индивидуальные особенности, общая культура, специальные знания, опыт, собранный в течение жизни, ораторское искусство, способность и определенный талант, внутренняя ритмика ораторского искусства: темп, сдержанность, страстность речи. Для того, чтобы стать достойным оратором, необходимо обладать острой чуткостью, наблюдательностью, высокой эмоциональностью, стараться быть в непосредственном открытом общении с людьми и постоянно совершенствовать свое ораторское мастерство.

Таким образом, для того, чтобы выступить искренней судебной речью, необходимо основательно готовиться к ней, постоянно работать над собой, совершенствовать правовые и другие знания; необходимо

хорошо знать материалы дела, закон, судебную практику, научную литературу, речь должна быть запланирована, необходимо тренироваться, эмоционально подготовить себя к выступлению.

Самым ответственным моментом в деятельности каждого оратора является выступление с речью на судебной аудитории при вынесении заключений большой подготовительной работы. Именно во время выступления с этой речью реализуются цели, поставленные перед оратором, поэтому коммуникативный этап по праву называется кульминацией ораторского искусства. Вся большая, передовая творческая работа направляется к осуществлению основной деятельности оратора – к выступлению с речью перед слушателями.

Содержание речи должно быть простым, ясным и убедительным для всех участников судебного заседания. Форма речи на суде подробно обдумается и подготавливается заранее, однако она составляется во время выступления при имении возможности корректирования речи, принимая во внимание оратором внешних условий. Для работы над содержанием и формой речи, необходим творческий подход, однако этого не всегда применяют на практике.

А.П.Чехов очень правильно говорил о роли формы ораторского искусства на суде: «...во-первых, действительно ее объясняет совестный, опытный человек и это еще проще, во-вторых, талант - естественная сила, это – буря, которая превращает даже камни в горе...», «...в зависимости от произносимого слова, от формы высказанного предложения одно и тоже слово обладает тысячами значениями и тонкостями» [11,37].

Во время выступления с судебной речью, как и при каждой публичной речи, как было нами установлено, вступление имеет огромное значение и оно, должно быть ясное и индивидуальное. Не следует топтаться для выступления с речью! Вступительная часть имеет огромное значение, потому что в этот момент аудитория знакомится с оратором и рождается первое впечатление о нем. Поэтому во время вступительной речи устанавливается наблюдательная связь со слушателем. Оратор должен подавить в себе нерешительность, раздражительность. Такие особенности, как подавление в себе «ораторского волнения» и отличное знание материалов дела для приобретения уверенности, уверенность в правильности своей позиции, отличная подготовка к речи, решительность и смелость оратора в ходе каждого выступления содействуют судебной речи. А.Ф.Кони писал: «размер возбужденности обратно пропорционален затраченному труду или же, вернее, результату подготовки» [12,5].

Однако не следует путать «ораторское волнение» творческой

возбужденностью, потому что оно естественно для оратора, которого ожидает встреча с публикой. Такая возбужденность стимулирует (поощряет) оратора и переходит к воодушевлению, позволяющему повести слушателей за собой при первом же общении с аудиторией, а творчество является вдохновением, которое наилучшим образом стимулирует деятельность оратора и повышает его плодотворность. Однако следует управлять вдохновением, и воля здесь играет огромную роль. Следует быть уверенным в своих знаниях, взглядах, ораторских способностях, однако уверенность не следует превратить в самоуверенность и самолюбие.

Во время начальной паузы опытный оратор понимает настроение аудитории, ее отношение к нему и к содержанию речи. Он устанавливает правильный тон и создает условие сотрудничества со слушателями. Для получения естественного тона речь начинают спокойным тоном, используя мало слов. Судебная речь всегда начинается со слов: «Уважаемые судьи!» Было лучше произнести ее простым, медленным темпом и сравнительно тихим голосом.

Во время выступления с речью оратор смотрит на слушателей, обращается к суду, сохраняя с ним постоянную связь путем наблюдения. Положение тела изменяется только во время выступления с речью. Положение оратора устанавливается его индивидуальной внешностью, однако каждый оратор должен добиваться ощущения простоты, подвижности, естественности своего положения.

Завершение речи на суде высокопарными предложениями, словами излишне и совершенно неуместно. Лучше завершить судебную речь с точным выражением обращения в суд. Таким образом, это обращение должно быть точным, ясным и коротким.

Если оратор не находится в таком положении, речь следует завершить просьбой. И прокурор, и адвокат обращается к суду не с требованием, а только с просьбой. В. В. Леоненко считает, что в рамках определенных условий, в частности, если речь идет о тяжелом преступлении, которое оставил огромный след в общественности, государственный обвинитель, когда обращается в суд, в своей речи может употреблять слово «требую». Так что, это не должно носить характер окончательного указания, приказа и выражается, «отражая мнение общества, деликатно соблюдая правила этики». Мы считаем, что в период судебного следствия его участники (обвинитель, обвиняемое лицо, защитник, пострадавшее лицо, гражданский истец, гражданский ответчик и его представители) соответственно пользуются равными правами, и если ни у кого-то из них нет преимущества перед другими, то тогда формирование со стороны прокурора требования вместо просьбы,

ставит его в особое положение, и этим нарушается предусмотренное единство. Прокурор заявляет суду свои соображения (не требования) о принятии уголовного права и мер, связанных с обвиняемым лицом [15,47]. Требовать - это означает хотеть в окончательной форме, настаивая на выполнении своего требования. При таком ходе действия, требованием прокурора может быть только полное выполнение того, чего он требует. В таком случае нет необходимости выслушать выступление других участников судебного следствия. Таким образом, становится ясно, что прокурор, как и другие участники судебного следствия, должны обращаться к суду не с требованием, а с просьбой.

Наряду с содержанием и композицией, культура считается важной эффективностью условий, она должна соответствовать нормам в конкретных условиях и в применении языковых материалов, соответствующих целям судебной речи, которые обеспечивают наилучшее воздействие на судебную аудиторию. К речевой культуре судебных обсуждений выдвигаются высокие требования. Наряду с этим, не следует забывать, что в свою очередь, речевая культура, предусматривающая «содержательность и способность заинтересовать, привлечение внимания слушателей, оказание им определенного воздействия», не обеспечивает ее выразительность. Как верно показывает А.Ч.Козаржевский, выразительность используется в соответствии с фонетическими, грамматическими и лексическими средствами языка, которые соответствуют составу, цели и положению соображения [10,62].

Культурной, выразительной речью может обладать только оратор с богатым словарным запасом. Когда оратор ищет нужное слово, возникает пауза, где имеются слова-паразиты. Несмотря на то, что слова-паразиты привлекают внимание слушателей, а иногда даже веселят их, они утруждают освоение речи. Хорошей подготовкой к выступлению с речью, говоря медленно и контролируя свою речь, следует полностью избавиться от таких слов.

Не следует злоупотреблять юридическими терминами, неясными не только для слушателей, но и для народных заседателей. Малоупотребительные термины выясняются в речи, однако иностранные слова в то время переводятся в Азербайджанском языке. В судебной речи не употребляйте специальными словами, которые неясны для большинства участвующих в зале (например, «материальное доказательство»). Чтобы не допускать ошибок в судебной речи, оратор должен понимать и чувствовать многозначность слова, в то же время он должен пользоваться всеми возможностями. «Для оратора речевая культура, в первую очередь, является речевым мастерством, которое основывается на специфике того жанра, это - использование всех возможностей» [10,58].

Самым важным требованием хорошего стиля является ясность. Критерием ясности речи является ее ясность, простота, а также то, что она воспринимается слушателями. Простое выражение является важнейшей особенностью судебной речи. Слушатели должны понимать каждое слово оратора так, как он сам понимает. Судебная речь должна быть исключительно ясной, простой и слушатель должен понимать ее безо всяких усилий. Квинтилиан учил: «Не говорите так, что сами понимали, а говорите так, чтобы судья понял вас». Ясностью современной публичной речи считается его соответствие с речевыми средствами, направленными на конкретную аудиторию. Условие ясности - это правильное произношение слов, то есть ясное и чистое произношение, обращение внимания на отдельные слова, слоги и предложения [13,175]. Неясность речи является следствием недолжного внимания к своему произношению. Таким образом, если наши уши привыкнут произносимым словам, языку, тогда станет проще достигнуть к требуемой ясности.

Судебная речь произносится просто, нет необходимости усложнять ее, сделать ненаучным, заниматься пустословием.

Основную роль в речи играет ее ритмичность. Она позволяет найти дорогу к слушателям.

Ритм в речи создается определенным замещением ударных и безударных слогов. Слоги выделяются повышением тона, усилением озвучивания, а в результате распределения слогов и размещения слов в предложении создается определенный ритм. Ритм речи связан с ее скоростью и интонацией. Скорость речи не должна быть слишком медленной (усыпляет) или же быстрой (усложняет освоение речи). Правильная скорость судебной речи придает ей дополнительную силу.

Интонация является сложным комплексом совместно работающих комплексов (компонентов) речи, и они создают звуковую форму речи, ее озвучивание и материальное олицетворение сути речи. Интонация помогает полноценно выразить содержание речи, доводить основную мысль оратора слушателям. Судебному оратору, в частности начинающему, полезно давать интонацию тексту речи и отметить слоги.

Пауза, которая сможет смысл предложения, имеет большое значение в устной речи. Как нам известно, пауза необходима в начале речи, она выделяет переход от одного вопроса к другому вопросу. Далее сделанная пауза привлекает внимание слушателей к последнему слову. Во время пауз необходимо отметить важные места, основные доказательства, самые серьезные возражения. Все это придает ровность речи юриста, повышает ее содержательность.

Выделяются логические и психологические паузы. По образному

выражению С.Волконского «пауза - беззвучная речь». Судебному оратору она дарит совершенство, полноту, позволяет перейти от одной части судебной речи к другой, от одного предложения к другому. Действенность судебной речи делает ее поэтичной и при этом она доставляет эстетическое удовольствие

Можно ли требовать постоянного присутствия эстетических достоинств в судебной речи?

Думаю, что нет, потому что художественный талант не отдается каждому человеку. Выразительность речи у судебного оратора образуется хорошо развитым художественным мышлением, однако, профессиональный юрист, выступающий перед судом должен стараться, чтобы его речь была выразительной, потому что это необходимо ему для понимания, эмоциональности и повышения воздействия его речи на судебную аудиторию, и в первую очередь, для убеждения судей в правильности позиции судебного оратора. Единство многоплановых (полезных, эмоциональных, эстетических) воздействий придает речи оратора убедительную силу. Выразительная речь состоит из художественных слов, создающих деятельность представления, эмоциональную оценку внутреннего взгляда и изображаемой картины, происшествия, участвующего лица. В судебной речи увеличивается необходимость умелого использования художественных слов при изучении психологических вопросов, личности участников процесса, причин и условий совершения преступления. Этот психологический анализ находит свое отражение «не в абстрактных идеях, а в припоминании картины, в подробном изображении происшествия на основании литературно-художественных примеров». Все речи известного советского адвоката Ю.С.Киселева были в таком стиле. В речи по делам Левчинского, Путиловых и других суть, основания, причины преступления были описаны на самом высоком уровне.

Судебные ораторы часто для усиления воздействия своей речи пользуются художественными словами, стараются высказать то или другое происшествие в художественной форме.

Выразительность судебной речи нужна не для эффективности, а для глубокого понимания содержания выступления судебного оратора, оценки и анализа доказательств, сути заключений по делу, представленных с его стороны. Голос - сильный, мощный и резкий - дает большую значимость выразительной речи. Резкий, красивый голос, хорошая дикция позволяют довести до слушателей тонкости чувств, ощущений и настроения, придает речи решительность, легкость, свободу. Улучшению эластичности голоса помогают специальные тренировки, которые содействуют скрытию врожденных дефектов. Оратору следу-

ет развивать речевые методы, обратить внимание на свой голос и про-
изношение.

К другим средствам, повышающим выразительность и эмоциональность речи, относятся жест и мимика, названные языком полностью правдивых чувств. Композиция речи укрепляется естественно и в большинстве случаев без обдумывания, а также усиливается жестом и мимикой, которые оживляют речь, делают ее зримой. Жест - это эмоциональное движения значения. И жест, и мимика расширяют свои функции; они полноценны и эмоциональны, своеобразны и всегда установлены [14,460]. В речи нельзя допускать двусторонние жесты и мимики, противоречащие сказанным оратором. Один и тот же жест оратора может сказать многое: подчеркнуть важное в речи, ясно выразить то или другое соображение оратора, стараться глубоко раскрыть ее реальное содержание, предполагает скрытое значение высказанной мысли и т.д. И жест, и мимика должны быть ясными для слушателей. Они не препятствуют звучной речи, усиливают его содержание и выразительность речи. Жесты судебного оратора бывают сдержанными, быстрыми, художественными, более условными, чем у драматического актера. Жест, в целом как ораторский стиль, весьма личный, однако, несмотря на это, имеются определенные правила, которых следует соблюдать. Дело в том, что они не только устанавливаются выраженной мыслью, но и конкретным условием, настроением слушателей и ораторским настроением. В разные времена чувства выражаются отдельными жестами и мимиками. Следует знать, что жест и мимика - это ясное, часто интуитивное выражение мыслей. Все это подготавливает и устанавливает логическое обоснование жестов и мимики. Однако, несмотря на это, жест и мимика часто являются одноминутным состоянием, а это - их естественность. В позе судебного оратора, в его жестах и мимике должны быть отражены его простота, подготовленность, искренность. Таким образом, жест и мимика, являясь элементами системы кинетического общения, усиливают эмоциональность и выразительность речи и этим помогают ее лучшему освоению. Практика показывает, что судебные ораторы не всегда могут пользоваться голосом, интонацией, жестом в качестве дополнительных средств выразительности. Часто в судебной речи наблюдается статичность и обычность. Основной звук в речи не выделяется интонацией, укрепляется жестом и мимикой. Некоторые ораторы не смотрят на суд и слушатели, а смотрят в какую-то сторону или на свои бумажки, лежащие на столе. Все это вызывает антипатию и вовсе не помогает воздействовать на чувства аудитории.

Культура судебной речи – это динамичное совершенствование

ораторского искусства, обогащение ее содержания и форм. Ей присущи общая и юридическая грамотность, правдивость речи, богатство (оригинальность) языка, краткость, простота, ясность и точность, художественность, эмоциональность.

ЛИТЕРАТУРА

1. Конституция Азербайджанской Республики (1995 г.) <https://e-qanun.az/framework/897>
2. Уголовно-Процессуальный Кодекс Азербайджанской Республики (2000-й год), <https://e-qanun.az/framework/46950>
3. Закон Азербайджанской Республики «О судах и судьях» (1997 г.), <https://e-qanun.az/framework/3933>
4. Аббасова Ф.М. Принцип судебной тяжбы: история развития, современные проблемы и пути их решения. - Баку: Закон, - 2008, - 246 с.
5. Алиев К. Речевая культура и основы стилистики. - Баку: - 2001, - 185 с.
6. Исмаилов И. Некоторые вопросы судебной этики. - Баку: АГПУ, - 2007, - 310 с.
7. Коран и его толкование (переводил на Азербайджанский язык проф. Фазиль Гараоглы). - Баку: Нурлар, - 2007, - 604 с.
8. Мовсумов Дж.Г. Уголовный процесс Азербайджанской ССР. Общая часть. - Баку: - 1980, - 312 с.
9. Юсифов М. Основы речевой культуры. - Баку: Дигеста, - 1998, - 240 с.
10. Гасымов А. Основные направления судебной речевой культуры. - Баку: Дигеста, - 2010, - 212 с.
11. Гетманова А.Д. Логика для юристов. Учебное пособие. - Москва: Омега- Л, 2009, 425с.
12. Кони А.Ф. Избранные произведения. - Москва: Наука, - 1956, - 239 с.
13. Сергеич П. Искусство речи на суде. - Москва: Юрайт, - 2009, - 510 с.
14. Судебные речи известных русских юристов, Часть 1, - Москва: Юридическая литература, - 2009, - 580 с.
15. Леоненко Б.Б. Профессиональная этика участников уголовного судопроизводства. - Киев: УГУ, - 1981, - 250 с.

MƏHKƏMƏ NATİQİNİN ÇIXIŞINA NƏZƏRİ TƏLƏBLƏR

Ə.Ə.QASIMOV, M.S.QƏFƏROV

XÜLASƏ

Məqalədə natiqlik sənətinin əsaslarına yiyələnməkdə natiqin ümumi və peşəkar mədəniyyətinin əhəmiyyətindən bəhs edilir.

Mədəni nitq semantik dəqiqliyə, lüğət zənginliyinə və çoxşaxəliliyinə aid olan və hazırda mövcud düzgün tələffüz və vurğu normalarına cavab verən qrammatik düzgünlük və məntiqi düzgünlük hesab olunur.

Açar sözlər: natiq, məhkəmə nitqi, konstitusiya, dövlət dili

THEORETICAL REQUIREMENTS FOR THE SPEECH OF A COURT ORATOR

A.A.GASYMOV, M.S.GAFAROV

SUMMARY

The article talks about the importance of the general and professional culture of a judicial speaker in mastering the fundamentals of oratory.

Cultural speech is considered to be grammatical correctness and logical correctness, which refers to semantic accuracy, richness and versatility of vocabulary and meets the currently existing norms of correct pronunciation and stress.

Keywords: speaker, judicial speech, constitution, state language

UOT 343**QƏDİM DÖVRDƏ CƏMİYYƏTİN VƏ
DÖVLƏTİN TƏHLÜKƏSİZLİYİNİN TƏMİN OLUNMASI
DÖVLƏTİN ƏSAS FUNKSİYASI KİMİ****E.Q.NƏBİYEV*****Bakı Dövlət Universiteti
nabiyevelbay@gmail.com***

Məqalədə təhlükəsizliyin təmin olunmasının iki əsas konsepsiyasına diqqət yönəlir, dövlət təhlükəsizliyinin dövlətdaxili və xarici təhlükəsizliklə bağlı olduğu qeyd olunur və bu kontekstdə əməliyyat-axtarış fəaliyyətinin rolundan, sonuncunun qədim dövrdə Azərbaycanda və digər Şərqi dövlətlərində mövcudiyətindən, tarixi hadisələr və faktlar təmsalında həmin fəaliyyətin ayrı-ayrı növlərindən və bəzi spesifik xüsusiyyətlərindən (məxfiliyin qorunması məsələlərindən) bəhs olunur və əsas diqqət sözügedən fəaliyyətin siyasi axtarış növünə yönəlir, onun hələ qədim dövrdə mövcud olduğu və o zamanki qanunvericilikdə öz əksini tapdığı vurğulanır və bununla bağlı bəzi mühüm məsələlər (dövləti cinayətlərlə, onun ayrı-ayrı təzahürləri ilə - separatçılıqla mübarizə məsələləri) araşdırılır.

Açar sözlər: təhlükəsizliyin təmin olunması, əməliyyat-axtarış fəaliyyəti, siyasi axtarış, kəşfiyyat, əks-kəşfiyyat, dövləti cinayətlər, xarici və daxili təhlükə, daxili və xarici təhlükəsizlik

Bütün tarixi dövrlərdə təhlükəsizliyinin təmin olunması məsələsinə xüsusi diqqət verilmiş və bu yönümdə xeyli işlər görülmüşdür. Çünki cəmiyyətin və dövlətin təhlükəsizliyi təmin olunmadan heç bir inkişafdan və sabitliyin təmin olunmasından söhbət belə gedə bilməz. Bu baxımdan qədim zamanlardan tutmuş ta bu günə qədər cəmiyyətin və dövlətin təhlükəsizliyinin təmin olunması mühüm əhəmiyyət kəsb etmişdir. Bu xüsusda dövlətdə və cəmiyyətdə gedən mühüm sosial-iqtisadi, siyasi, hüquqi prosesləri daim nəzarətdə saxlamaq son dərəcə əhəmiyyətli məsələ olmuşdur.

Müasir dövrdə olduğu kimi, qədim dövrdə də bu istiqamətdə boşluqların olması isə proseslərin nəzarətdən çıxmaq təhlükəsi yaratmaqla ciddi fəsadların baş verməsinə (hakimiyyətin dəyişməsinə, dövlətin zəifləməsinə və parçalanmasına və s.) gətirib çıxara bilərdi. Belə boşluqları vaxtında aşkar etməklə hadisələrin arzuolunmaz, neqativ məcrada inkişafının qarşısı

alınır. Bununla yanaşı dünyada və regionda gedən proseslər (o cümlədən, milli maraqlara zidd olan mənfi proseslər), izlənilməli, bu baxımdan cəmiyyət və dövlət üçün yarana biləcək təhlükə və təhdidlərin qarşısı vaxtında alınmalıdır.

Bu xüsusda dövlət və hüququn meydana gəlməsi ilə cəmiyyətin (ilk növbədə yuxarı təbəqələrin) və dövlətin təhlükəsizliyinin təmin olunması xüsusi aktualıq kəsb etmişdir. Təsadüfi deyil ki, qədim zamanlarda cəmiyyətə və dövlətə zərər vura biləcək belə əməllərin qarşısının alınması, aşkarlanması və açılmasına yönəlik tədbirlərə xüsusi önəm verilmişdir. Sonrakı dövrlərdə də təhlükəsizliyin təmin olunması dövlətlərin prioritet məsələsi olmuşdur.

Artıq XIX əsrə yaxın təhlükəsizliyinin təmin olunmasının iki əsas konsepsiyası təşəkkül tapdı. Onlardan birincisinin əsasında cəmiyyət həyatının bütün sferalarına müdaxilə edə biləcək geniş səlahiyyətlərə malik siyasi polis tərəfindən vətəndaşlara (çox vaxt şəxsiyyətin hüquq və azadlıqlarını pozmaqla) daimi və total nəzarət durur, ikinci konsepsiya isə burjuva münasibətlərini əks etdirir və ona gətirib çıxarır ki, dövlət öz vətəndaşlarının təhlükəsizliyi və rifahı üçün şərait yaratmalı və onların hər birinin təşəbbüsü hesabına bu vəziyyətə nail olmalıdır (12, s.8).

Fikrimizcə, bu konsepsiyaların meydana gəlməsi insan cəmiyyəti və dövlət formalaşdığı zamanlardan başlayaraq təhlükəsizliyin təmin olunması sferasında toplanmış tarixi təcrübənin təhlili və məntiqi nəticəsi idi. Bu təcrübə isə göstərir ki, bütün tarixi dövrlərdə cinayətkarların axtarışı, cinayətlərin aşkarlanması və açılmasına yönəlik ümumi cinayətkarlıqla mübarizə ilə yanaşı (bunun özü də daxili təhlükəsizliyin təmin olunması üçün son dərəcə vacib amildir) dövlət təhlükəsizliyi, kəşfiyyat və əks-kəşfiyyat məsələləri diqqət mərkəzində olmuşdur.

Dövlət təhlükəsizliyinin bir istiqaməti dövlətin daxilində mövcud təhlükə və təhdidlərlə mübarizəyə yönəlmişdisə, digər istiqaməti onu xarici düşmənlərdən qoruyurdu. Bundan əlavə, qeyd etmək yerinə düşər ki, həmin zamanlarda özgə əraziləri zəbt etmək siyasətindən geniş istifadə olunurdu. Hər iki istiqamətdə əməliyyat-axtarış fəaliyyətinin (bundan sonra - ƏAF) bütün növləri (cinayət axtarışı, siyasi axtarış, kəşfiyyat və əks-kəşfiyyat) mühüm rol oynayırdı. Bu da ƏAF-ın həm dövlətin daxili, həm də xarici funksiyası ilə bağlı olduğunun göstəricisidir. Hər iki funksiya isə bir-birilə qarşılıqlı əlaqədədir. Belə ki, ölkə daxilində ictimai-siyasi sabitliyin pozulması dost olmayan dövlətlərə pozuculuq fəaliyyəti üçün əlavə fürsət yaratmaqla xarici təhdidi artırır. Düşmən bundan istifadə edərək öz məkirli niyyətlərini həyata keçirə bilər. Belə hallarla mübarizədə isə kəşfiyyat və əks-kəşfiyyatdan geniş istifadə olunur.

Təbii ki, qədim zamanlarda ƏAF termini yox idi, lakin mahiyyətini

təşkil edən bu fəaliyyətin bir sıra əlamətlərinə və cəhətlərinə rast gəlinir. Hələ ibtidai icma quruluşunun qəbilə icması və hərbi demokratiya mərhələsindən başlayaraq ilk dövlətlər meydana gəldiyi zamanlarda və sonrakı dövrlərdə ƏAF-ın ayrı-ayrı əlamətləri, metod və vasitələri meydana gəlmiş və tədricən inkişaf etmişdir. Tarixi faktlardan göründüyü kimi, qədim dövrdə, həm Azərbaycan ərazisində (Midiya və Atropatenada), həm də digər Qədim Şərq dövlətlərində fəaliyyəti təhlükəsizliyin və qaydanın təmin olunmasına, cinayətkarlıqla mübarizəyə yönəlmiş dövlət orqanlarına rast gəlinir. Məs., Midiya və Atropatenada şəhər hakimi, onun köməkçisi, yerlərdə mərkəzi hakimiyyətin təmsilçisi olan katib (əyalət katibi) həmin funksiyanın həyata keçirilməsində mühüm rol oynayırdılar. Bu xüsusda şəhər hakimi hakimiyyət nümayəndəsinə polis funksiyalarının yerinə yetirilməsində köməklik göstərir, onun köməkçisi isə daxili təhlükəsizliyi və qaydanı təmin edirdi (5, s.17). Bütövlükdə isə ƏAF-ın, eyni ilə onun növlərinin dövlətin mövcudluğu üçün zəruri olmuşdur.

Dövlət təhlükəsizliyi ilə bağlı daxili və xarici təhlükəsizliyə qəsd edən cinayətlərin bir qismini dövləti cinayətlər təşkil etmişdir. Hələ sinifli cəmiyyət və dövlət formalaşan zamanlarda dövləti cinayətlərin digər cinayətlərdən fərqləndirilməsi diqqəti çəkir, bu kateqoriya cinayətlərlə ciddi mübarizə aparmaq zərurəti yaradırdı. Həmin zamanlarda təhlükəsizliyə, daha dəqiq desək, dövlət təhlükəsizliyinə ciddi təhdid yaradan, eyni zamanda dövlətin sütunlarına qəsd edən cinayətlərin bir qismi dövləti, siyasi xarakter daşıyan cinayətlər olmuşdur. Təsadüfi deyil ki, ayrı-ayrı şəxslərin maraqlarına toxunan cinayətlərdən fərqli olaraq, bu qəbildən olan cinayətlər (dövlətə xəyanət, üsyan, qiyam, dövlət başçısına sui-qəsd və s.) törədildikdə onların araşdırılması dövlətin təşəbbüsü ilə başlanır və dövlət başçısının nəzarəti altında müəyyən vəzifəli şəxslər tərəfindən həyata keçirilir (məs., Midiya və Atropatena dövründə Azərbaycanda bunlar şəhər hakimi və onun köməkçisi, yerlərdə isə mərkəzi hakimiyyətin nümayəndəsi olan katib idi), təqsirli şəxslər və hətta təqsiri olmayan şəxslər belə (məs., ailə üzvləri) edam olunurdu.

Qədim dövrdə rast gəldiyimiz tarixi hadisələr və faktlar daxili və xarici təhlükəsizliyin təmin olunmasının nə dərəcədə dövlət üçün əhəmiyyətli olduğunu göstərir. Dövlətin mövcud rejiminin “status-kvo”sunun və hakim elitanın təhlükəsizliyinin təmin edilməsinə göstərdiyi səylər xüsusi funksiyanın - dövlət təhlükəsizliyini təmin etmək funksiyasının meydana gəlməsinə, sonralar isə bu mühüm işə görə məsul olan dövlət strukturlarının təşkilati cəhətdən rəsmiləşdirilməsinə gətirib çıxardı (12, s.6). Tarixi hadisələr göstərir ki, dövlətin bu son dərəcə mühüm məsələyə xüsusi diqqət göstərməsi əbəs yerə deyildi. Çünki cəmiyyət və dövlət üçün təhlükə doğuran hallara lazımi diqqət verilmədikdə, bu, böyük faciələrə yol açardı.

Bu baxımdan Qədim Azərbaycan və digər Şərq dövlətləri istisnalıq

təşkil etmir. Məs., Qədim Misirdə fironun vəziri olan cati “şahın bütün əmr-lərinin məxfi müşaviri” idi. Vəzirlərə verilən təlimatlara əsasən onlara şah sarayına daxil olanlar və oradan çıxanlar barədə məlumat verilir. Cati səyahət zamanı şah mühafizəsinə rəhbərlik edirdi. Bundan əlavə, Qədim Mi-sirdə dövlət sirrini yayma ağır cinayət idi. Qədim Çində isə e.ə. 220-ci ildə imperator siyasəti əleyhinə çıxan köhnə zadəgan ailələri yaşayış yerlərindən köçürülərək şah xəfiyyəsinin daimi nəzarəti altında yaşamağa məcbur edi-lərdilər.

Təsadüfi deyil ki, hələ Qədim Hindistanda bu qəbildən olan məsələ-lər hakimiyyətin diqqət mərkəzində olmuşdur. Arthaşastranın ayrıca bölmə-si xarici və daxili təhlükələrdən bəhs edir. Burada təhlükələrin təsnifatı ve-rilərək onların dörd növünə diqqət yönəldilir: birinci növü xarici mənşəli təhlükələrdir ki, onlara daxili şərait kömək edir; ikincisi, daxili mənşəli təh-lükələrdir ki, onlara xarici mühit kömək edir; üçüncüsü, xarici mənşəli təh-lükələrdir ki, onlara xarici şərait kömək edir; dördüncüsü, daxili mənşəli təhlükələrdir ki, onlara daxili şərait kömək edir. Göründüyü kimi, sözüge-dən dövlətdə təhlükələr daxili və xarici amillərlə birbaşa əlaqələndirilir. A-rıca bölmə daxili və xarici düşmənlərlə bağlı şəxslərdən və məxfi tədbirlər vasitəsilə düşməni məhv etmədən bəhs edir (13).

Sınıflı cəmiyyətin və dövlətin formalaşması ilə dövlətin sütunlarına qəsd edən və bu üzdən siyasi səciyyə daşıyan dövləti cinayətlərə xüsusi diqqət verildi. Təsadüfi deyil ki, bu qəbildən olan cinayətlərə görə sərt cəzalar tətbiq olunurdu. Üstəlik belə cinayətləri törədənlərin ailə üzvləri, yaxınları və doğmaları da cəzalandırılırdılar. Bunlara ictimai quruluşa və siyasi rejimə qarşı yönəlmiş cinayətlər, nomların (Qədim Misirdə ərazi vahid-ləri) müstəqillik uğrunda mübarizəsi, şahın həyatına sui-qəsd, hakimiyyətə qarşı sui-qəsd, qiyam və üsyan, vətənə xəyanət, hakim dinə qarşı edilən ci-nayətlər (Qədim Avestada), əlahəzrəti təhqiretmə, imperatora xəyanət, hakimiyyətə itaətsizlik (Qədim Çində) aid idi.

Xarici təhlükəsizlik funksiyası çərçivəsində o zamanki hakimiyyətin əsas vəzifələrindən biri öz ərazisini yadelli hücumlardan qorumaq idi. Qonşu tayfaların aramsız hücumları, kəndlərin, icmaların talan edilməsi, on-ların viran qoyulması, zorakılıq halları o zamanki hakimiyyəti biganə qoya bilməzdi. Mövcud təhdidlərdən qorunmaq zərurəti onu müvafiq tədbirlər görməyə sövq edirdi. Bunun üçün isə güclü hakimiyyətə ehtiyac var idi. Təsadüfi deyil ki, güclü hakimiyyət yaratmaq ideyası Zərdüştiliyin diqqət mərkəzində olmuşdur.

Bu baxımdan Azərbaycan da istisna deyildi. Avestanın “Yəşt” ad-lanan hissəsinin müddəələrindən görmək olur ki, hərbi rəis qismində çıxış edən hökmdar düşmənin hərəkətlərini müşahidə edirdi (Advisur-Yaşt, v, 52-54). Bu da həmin dövrdə, bir tərəfdən, hərbi təhlükənin mövcudluğundan

xəbər verir, digər tərəfdən isə kəşfiyyatın əlamətlərinin göstəricisi idi. Qonşu tayfaların aramsız hücumları kəndlərin, icmaların talan edilməsi, zorakılıq halları hakimiyyəti biganə qoya bilməz, onu müvafiq tədbirlər görməyə məcbur edirdi. Güclü hakimiyyət insanları zorakılıqdan və qırğınlardan qorumağı idi.

Zərdüştiliyin qatlarından (sözlərindən) güclü hakimiyyətin sosial təyinatını da sezmək olar. Bu təyinat isə insanları və mal-qaranı köçəri düşmənlərin hücumlarından, Anqra-Maynynun yaratdığı qəzəbli qüvvələrdən qorumağı idi. Zərdüştilik güclü hakimiyyətdən danışarkən onun tayfaların müdafiəsi, insanların, heyvanların təhlükəsizliyinin təmin olunması, soyğunçu-köçərilərin özbaşınalıq və zorakılığın qarşısının alınması üçün vacib olduğunu bildirir.

Bununla belə qeyd etmək lazımdır ki, hakimiyyətin nə qədər güclü olması vacibdirsə onun bir o qədər də ədalətli və xalqa yaxın olması lazımdır. Çünki nə qədər hakimiyyət xalqa yaxın olarsa o qədər də xalq onun dəstəkləyər. Daxili təhlükəsizliyi təmin etmək baxımından bu, son dərəcə vacibdir. İbtidai icma cəmiyyətində insanların hakimiyyətlə yaxınlığı müşahidə olunduğu halda sinifli cəmiyyətdə və dövlətdə başqa mənzərə yaranmışdır. Bu da bərabərliyin pozulmasından irəli gəlirdi. Çünki yeni şəraitdə hakimiyyət heç də hamının maraqlarını ifadə etmir, yalnız müəyyən dairələrin - zəngin, əslinəcabətli aristokratların (hakim dairələrin) əlində cəmləşməklə onlara xidmət edirdi. Bu da insanların ƏAF-ə aid mühüm məsələlərdə (cinayətlərlə, xüsusi ilə də dövlət üçün siyasi axtarışla - dövləti (siyasi) cinayətlərlə bağlı ciddi təhlükə doğura bilən, təhdid yarada bilən hallar barədə məlumat verməməkdə, ümumiyyətlə passivlik göstərməkdə) özünü bürüzə verirdi.

Göründüyü kimi, dövlət təhlükəsizliyi dövlətdaxili təhlükəsizliklə yanaşı, həm də xarici təhlükəsizliyi özündə ehtiva edir. Özünü müdafiə və ya xarici və daxili təhlükəsizliyinin təmin olunması dövlətin mühüm funksiyalarından biridir, ona etinasız yanaşma və ya kifayət qədər ardıcıl həyata keçirilməməsi, bir qayda olaraq, taxtda şəxslərin dəyişməsinə, hətta dövlət hakimiyyət tipinin dəyişməsinə gətirib çıxarırdı (6, s. 86). Tarixdə belə faktlar kifayət qədərdir. Bu funksiya isə axtarış fəaliyyətini şərtləndirir. Rus alimi A.Y. Şumilov əməliyyat-axtarış fəaliyyətini dövlətin ən qədim və “əbədi” funksiyalarından biri olduğunu qeyd edir (11, s.44). A.V.Kudryatsev isə ƏAF-ı şəxsiyyətin, cəmiyyətin və dövlətin təhlükəsizliyini cinayətkar qəsdlərdən təmin edən effektiv formalardan biri olduğunu göstərir (7, s.57).

Qeyd olunduğu kimi, cəmiyyətin və dövlətin təşəkkül tapdığı ilkin mərhələdə cinayətkarlıqla mübarizə sahəsində tədricən axtarış fəaliyyəti ilə bağlı təcrübə toplanmış və getdikcə artmışdır ki, bu da bu mübarizəyə öz müsbət təsirini göstərməklə yanaşı, həm də hüquqi biliklərin meydana gəlməsinə gətirib çıxardı. M. Şmatovun qeyd etdiyi kimi, dövlətin və cəmiyyətin

yətin inkişafı ilə cinayət fəaliyyəti də dəyişir və mürəkkəbləşir və bununla mübarizə üçün ictimai inkişafın digər sahələrindən əlavə biliklərə ehtiyac yaranır (10, s.84-86). Hüquqi biliklərin inkişafının sübutların formal nəzəriyyəsiindən (burada işgəncə əsas sübut vasitəsi idi) tədricən imtina edilməsinə gətirib çıxarılmasını vurğulayan müəllifin fikrincə, çəkişmə prosesinə keçid iki fundamental problemin həllini mümkün etdi: a) cinayətlərin istintaqı və cinayət işlərinin məhkəmə araşdırılması üzrə fəaliyyətin nəzəri əsaslarının işlənilib hazırlanması; b) cinayətlər barədə məlumatların aşkar edilməsi üzrə vasitə və metodların işlənilib hazırlanması (10, s. 84-86).

Qədim dövrlərdə də cinayətkarlıqla mübarizə (cinayətkarların axtarışı, cinayətlərin aşkarlanması və açılması və s.), bir qədər geniş götürdükdə isə təhlükəsizliyin təmin olunması (siyasi axtarış, kəşfiyyat və əks-kəşfiyyat) məsələləri xüsusi əhəmiyyət kəsb etmişdir. Bunu o zamanki qanunlardan sezmək olar. Məs., Qədim Misirdə üsyan, hakimiyyəti ələ keçirmək məqsədi ilə sui-qəsd təşkil etmə, dövlət sirrini yayma cinayətləri ilə yanaşı andı pozma, atanı öldürmə, Nil çayını çirkləndirmə və s. kimi cinayətlərə rast gəlinir.

Qədim dövrdən başlayaraq ta bugünə qədər dövlətlərin ərazi bütövlüyü üçün ciddi təhlükə yaradan hallardan biri separatçılıq olmuşdur. Qədim dövrdə Midiya və Atropatena dövlətlərində o zamanki dövlət başçıları, mərkəzi hakimiyyət separatçılıq halları ilə mübarizə aparmaq məqsədilə yerli idarəçiliyi öz nəzarəti altında saxlayırdılar. Bunun üçün yerlərə xüsusi məmurlar göndərilirdi. Xüsusi vəzifələr daşıyan katib (Midiya və Atropatenedə) hökmdar tərəfindən əyalət hakiminin işlərinə və davranışına göz qoymaq (yerli hökmdarların separatçılıq meyilləri bu funksiyanın yaranmasına səbəb olmuşdur), sonuncunun öz səlahiyyətlərindən sui-istifadə hallarına yol verməməsinə nəzarət edir və müşahidə etdiyi təhlükəsizliyin təmin olunmasına xidmət edən əhəmiyyətli hallar barədə hökmdarı məlumatlandırmalı idi. Hökmdarın yaxın və etibarlı şəxslərindən olan müfəttiş-məmurlar da yerlərdə nəzarət funksiyasını həyata keçirirdilər. Bütün qədim dövrlərdə olduğu kimi, Midiya və Atropatenedə da polis funksiyası çərçivəsində xəbərgəzdirənlər (informerlər) və mühafizəçilər fəaliyyət göstərirdi. Yerli inzibati idarəçilikdə ərazi icmalarına başçılıq edən belalilər məhkəmə funksiyaları ilə yanaşı bəzi inzibati vəzifələri də yerinə yetirirdi.

Bu xüsusda ƏAF baxımından mühüm məsələlərdən biri satraplıqlarla bağlı idi, çünki həmin zamanlarda onların separatizmə meyl göstərməsi geniş yayılmışdı. Belə ki, Şah I Darinin dövründə (e.ə. VI-V əsrlər) dövlət satraplıqlara bölünmüşdü. Hərbi qüvvələr hərbi rəislərə tabe idi. Onlar satraplıqlardan asılı deyildi. Belə yanaşma ilə satrapın və hərbi rəisin bilavasitə şaha tabeliyi saxlanılmaqla qarşılıqlı nəzarət müəyyən olundu - mülki idarəçiliyin hərbi idarəçilik üzərində nəzarəti və əksinə. Satrapların öz

rəislərindən və əksinə qarşılıqlı məlumat vermələri mükafatlandırılırdı. Bu, hər iki tərəfin öz vəzifələrini vicdanla yerinə yetirilməsinin qarantı sayılırdı.

Məhz həmin zamanlarda geniş vüsət almağa başlamış ərazi uğrunda müharibələr, hərbi yürüşlər hakimiyyət üçün ciddi təhlükələr yaradır, ərazini müdafiə etmək, düşməyə qalib gəlmək, taxt-tacı qoruyub saxlamaq, çevrilişlərin qarşısını almaq, separatçılıqla mübarizə aparmaq üçün hakimiyyəti zəruri tədbirlər görməyə məcbur edirdi. Bütün bunlar ƏAF-ı, onun cinayət axtarışı, siyasi axtarışı, kəşfiyyat və əks-kəşfiyyat növlərinin meydana gəlməsini şərtləndirmişdir.

Bu xüsusda dövlət separatçılıqla mübarizə aparır, əhalinin əhval-ruhiyyəsinə, məmurların onlara, onların məmurlara, sonuncuların və əhalinin həm də dövlət başçısına münasibətinə və davranışına nəzarət edirdi ki, bu da siyasi axtarışa aid məsələlərdir. Bundan əlavə, şübhəli yığıncaqlara, şübhəli yazışmalara siyasi nəzarət və s. siyasi axtarışın mövcudluğundan xəbər verir.

ƏAF-ın xüsusiyyətlərindən biri bir çox halların məxfi “pərdəarxası” xarakter daşmasıdır. Məs., bütün zamanlarda dövlət xəyanəti faktlarına rast gəlinir. Ancaq bu xəyanət əksər hallarda qəfildən yaranmır, bu məsələdə düşmən əlinin olması istisna deyil. Onun maraqlı dairələr, müəyyən dövlətlər tərəfindən öncədən hazırlanması ola bilər və məqamı yetəndə bu özünü həmin dövlətin verdiyi tapşırığı yerinə yetirməklə xəyanət formasında büruzə verə bilərdi.

Bu xüsusda o zamanki hadisələrə nəzər saldıqda, müasir terminologiyadan istifadə etsək, ƏAF-ə aid məsələlərə - agentlərdən, müəyyən məqsədlərə nail olmaq üçün cəlb etmə (verbovka), hiylə, müəyyən məqsədlərə hesablanmış nikahlara, provokasiya üsullarına, kəşfiyyat və əks-kəşfiyyata rast gəlmək olar.

Bununla əlaqədar bəzi tarixi faktlara nəzər salmaq. E.ə. 718-ci ildə manna taxtına qədəm qoymuş Aza atası kimi Assuriyaya oriyentasiya (istiqlal) götürmüşdür. (Həmin zaman Manna dövləti Assuriyanın təsiri altında olmuşdur). Bu da Urartu şahı I Rusanın və onun müttəfiqi olan Zikirtu şahı Mitattinin qəzəbinə səbəb oldu. Həmin dövrdə istər Manna dövlətinin, istərsə də assuriyalıların vəziyyəti bir o qədər də qənaətbəxş deyildi. Azanın canişini Baqdattinin Mannanın düşmənləri tərəfinə keçməsi, yerli manna hökmdarlarının separatizmi vəziyyəti daha da ağırlaşdırdı. Məhz Baqdattinin və Mitattinin iştirakı ilə Aza qətlə yetirilmiş və Manna taxtı onun Assuriyanın düşmənləri tərəfinə keçmiş qardaşı Ullusun tərəfindən ələ keçirilmişdir (5, s.72).

ƏAF baxımdan bu tarixi faktdan bir neçə mühüm məsələ irəli gəlir. Təsvir olunan hadisələr Urartu şahının məqsədyönlü fəaliyyətinin nəticəsi idi. Belə ki, Azanın canışı Baqdattinin xəyanətini Urartu şahının cəlb etmə

(verbovka) əməliyyatının nəticəsi kimi qələmə vermək olar. Manna şahının devrilməsində düşmən dövlətin əlinin olması şübhəsizdir. I Rusa Azanın qardaşı Ullusunu da öz tərəfinə cəlb etməklə onu qardaşının yerinə hazırlayırdı. Yerli manna hökmdarlarının separatizmi, Azanın qətlə yetirilməsi də düşmən dövlətin öncədən hazırladığı plana və agentur fəaliyyətlə bağlı olduğunu göstərir. Bütün bunlar həmin zamanlarda siyasi axtarışın, kəşfiyyat və əks-kəşfiyyatın mövcudluğundan xəbər verən mühüm amildir.

Öz düşmənlərini tək-tək məhv etmək və midiya torpaqlarını nairi-urartu torpaqlarından təcrid etmək qərarına gəlmiş Sarqon (I Sarqon Babilədə yeni akkad sülaləsinin banisi idi) şərqə - Midiyaya doğru üz tutur və onlarla midiya vilayətlərinin rəislərindən xeyli həcmdə vergi alır, sonra isə assuriya şahı Zikirtu şahı Mitattiya qarşı gedərək onun qoşununu darmadağın edir, yaşayış məskənlərini və qalalarını yandırır. Buradan Sarqon Zikirtunun dərinliyinə və Andiyaya doğru getmək niyyətində idi, lakin öz agentlərinin biri tərəfindən I Rusadan gələn təhlükədən xəbərdar edildikdən sonra Sarqon Urmiyaya doğru dönür və urartu-zikir birləşmiş qüvvələrinə sarsıdıcı zərbələr vurur (5, s.74). ƏAF baxımından diqqəti çəkən mühüm məqam Sarqonun xeyli sayda agentlərinin fəaliyyət göstərməsi, onların etdiyi xəbərdarlığın nə dərəcədə əhəmiyyətli olmasıdır. Təxmin etmək olar ki, bu xəbərdarlıq Sarqonu böyük məqlubiyyətdən xilas etdi. Urartunun darmadağın edilməsi Mannaya müsbət təsir göstərdi. Sonuncu isə güclənərək Assuriya üçün təhlükə kəsb etməyə başladı.

E.ə. VIII-VII əsrlərdə midiya tayfalarının yaşadığı ərazilər yadellilərin aramsız hücumlarına məruz qalırdı. 520 il ərzində midiyalılar assuriyalıların təsiri altında olmuşlar. Midiya birliyi assuriyalılara qarşı güclü xalq hərəkatı nəticəsində təşəkkül tapdı. İstilaçılar Midiyanı onların itaətində olan ölkəyə çevirə bilmədilər. Bu əsarətdən azad olunduqdan sonra onlar dövlətdə birləşdilər. Həmin zamanlarda mövcud qarşıdurmalar şəraitində assuriyalılara qarşı üsyan qaldırmaq məqsədilə öz tərəfinə cəlb etmə (verbovka) üsulundan istifadə olunması diqqəti çəkir. Bu üsuldan ƏAF-də geniş istifadə olunur.

Belə ki, e.ə. VII əsrin 70-ci illərində Midiya tayfalarının hərəkatına başçılıq edən yerli rəhbər Kaştariti öz müttəfiqləri olan Mammitarşuya (midiya vilayətlərinin “məskən başçısına”) və Saparda-Dusanninin “məskən başçısına” dəstək üçün müraciət etdi. Midiyalıların müttəfiqlərindən biri olan skiflər tez-tez assuriya dəstələrinə hücumlar təşkil edirdilər. Yerli “məskən başçıları”, skifləri, manneyləri öz tərəfinə cəlb etmiş Kaştariti böyük dəstək alaraq Assuriya üçün ciddi təhlükəyə çevrilmişdir. Göründüyü kimi, cəlb etmə üsulu tək-cə ayrı-ayrı şəxslərə deyil, həm də bütöv etnosu tətbiq olunurdu. Eyni zamanda skiflərin və manneylərin xəyanəti də diqqətdən kənar qalmır.

Ancaq qarşı tərəf də əks tədbirlər görürdü. Midiyalılar və onların müttəfiqləri Assuriya üçün ciddi təhlükə yaratdılar. Əks hücumla uğur qazana bilməyən Assuriyalıların başçısı Asarxadon hiylə diplomatiyasından istifadə etdi. O, qarşı tərəflə, yəni bir tərəfdən Kaştariti ilə, digər tərəfdən skiflərlə və koalisiyanın digər başçıları ilə danışıqlar aparmaq üçün elçilər göndərir. Lakin öz qələbəsinə əmin olan Kaştariti sülh danışıqlarından imtina etdi. Hiylə diplomatiyası öz rolunu oynadı. Belə bir şəraitdə müttəfiqlərin düşərgəsində parçalanma baş verdi. Bu məsələdə də düşmənin əlinin olması istisna deyil. Skiflərin şahı Partatuanın müttəfiqlərə qarşı xəyanəti Assuriyanın tam məğlubiyyətinə imkan vermədi. O Asarxaddona elçi göndərərək şahzadə ilə evlənmək niyyətində olduğunu bildirmişdir (5, s.99). Görünür ki, skiflərin xəyanəti, onların Assuriyanın tərəfinə keçməsi Assarxaddonu tam məğlubiyyətdən xilas etdi. Ancaq son nəticədə Midiya qalib gəldi.

Saysız hesabsız var-dövlətə, xalq içində böyük nüfuza sahib olan və mütəşəkkil qüvvə kimi çıxış edən kahinlər midiya şahlarının xarici və daxili siyasətinə böyük təsir göstərirdi. Lakin e.ə. VI əsrin ortalarında saray xadimi Qarpaq və nəslə əyanların böyük bir hissəsi şah hakimiyyətindən narazı idi. Mərkəzi hakimiyyətlə qarşıdurmaya getmək üçün kifayət qədər qüvvəsi olmayan bu narazı dairələr kömək üçün Astiaqın (e.ə. 588-550-ci illərdə midiyalıların başçısı idi) vassallarından biri olan Kirə müraciət etdilər. Bu da farsları üsyana təhrik etdi. Midiyadan narazı olan xarici və daxili qüvvələr ona qarşı çıxış etmək üçün əlverişli məqam axtarırdılar. Midiya şah hakimiyyətinə düşmən kəsilmiş narazı əyanlar hərəkətə keçmək üçün belə əlverişli məqamı gözləyirdilər. Onlar şahın babil işləri ilə məşğul olmasından istifadə etdilər. Zənn etmək olar ki, bu məlumatı onlara öz adamları ötürmüşdü. Üstəlik midiya ordusu taqətdən düşmüşdü, dövlətin maddi resursları tükənmişdi. Belə bir şəraitdə farsların üsyanı baş verdi.

Bütün bunlar göstərir ki, üsyanın məhz həmin zamanda baş verməsi təsadüfi deyildi. Düşmən yaranmış vəziyyətlə maraqlanır, bu yönümdə lazimi məlumat toplayır, kəşfiyyatı hərəkətə gətirir, məqamı çatanda isə fəaliyyətə başlayırdı. Midiyalılarla farslar arasında baş vermiş ilk döyüşdə Qarpaq və onun tərəfdarları xəyanət edərək düşmənin tərəfinə keçdilər. Bu da midiyalılara arxadan vurulan zərbə idi. Buna rəğmən farslar məğlub olurdular. Lakin erməni şahı I Tiqranın Midiyanın şimal ərəzələrinə soyğunçu hücumları Astiaqı qüvvələri parçalamağa məcbir etdi ki, bu da sonuncuya qalib gəlməyə imkan vermədi (5, s.120). Erməni şahının hərəkətlərini həmin vəziyyət üçün əvvəlcədən hazırlanmış və düşünülmüş ssenarinin bir hissəsi kimi qələmə vermək olar. Göründüyü kimi, bir tərəfdən xəyanət, digər tərəfdən isə xarici hücum öz sözünü dedi. Erməni şahının belə bir hərəkət edəcəyini isə kəşfiyyat yolu ilə aşkar etmək mümkün idi.

Bundan əlavə, ölkənin bütün ərəzisinə şahın “gözləri və qulaqları”

adlandırılan nəzarətçilər göndərilirdi. “Hökmdarın gözləri” və “hökmdarın qulaqları” sayılan həmin xüsusi məmurların (nəzarətçilərin) həyata keçirdiyi nəzarət vasitəsilə sonuncular satraplıqları gəzir, məlumat toplayır, üsyanların, sui-qəsdlərin, qiyamların baş verməsinə, separatçı meyllərin yaranmasına nəzarət edirdilər (9, s.19). İlk şübhə yarandıqda isə onlar hər kəsi, hətta satrapı belə ələ keçirib edam edə bilərdilər (4, s.246).

Qədim dövrün ayrı-ayrı tarixi hadisələri ƏAF-ın bu və ya digər növlərinin əlamətlərinə dəlalət edən digər faktlardan da şəhadət verir. Bununla əlaqədar bir tarixi fakta da nəzər salaq. E.ə. IV əsrin 50-ci illərinin əvvəllərində Əhəməni dövləti sürətlə tənəzzülə doğru gedirdi. İ.Əliyev qeyd edir ki, bu imperiyanın ömrü özünün 115 qardaşı və bütün qohumlarını məhv etmiş qanlı tiran III Artakserks tərəfindən bir neçə il uzadıldı. O, üsyan etmiş tayfa və xalqlarla, habelə bütün satraplarla inadlı və qanlı mübarizə aparırdı. O, tabe olmaq istəməyənləri və üsyançıları ram edir, Suriya, Fələstin, Finikiyada, Misirdə döyüşür. Onun dövründə itaətsizlik göstərən kadusilərə qarşı yürüş baş tutmuşdu. Lakin e.ə. 338-ci ildə Əhəmənilər sülaləsinin bu görkəmli hökmdarı zəhərləndirildi (2, s.43).

Göstərilən tarixi hadisələrdə bir neçə mühüm məqam diqqəti çəkir. O zamanki digər dövlətlərdə olduğu kimi, bu qədim Azərbaycan torpaqlarında dövlət başçısının hakimiyyəti öz əlində saxlamaq üçün öz yaxınlarını, ilk növbədə qardaşlarını məhv etməyə hazır olduğunu göstərir. Bu fakt hökmdarın öz rəqiblərini hakimiyyət həndəvələrinə buraxmaması ilə izah etmək olar. Bu da, bir tərəfdən onların hakimiyyətə gəlmək niyyətlərinin olması, bu barədə hökmdarın məlumatlı olmasına dəlalət edir. Digər tərəfdən, mərkəzi hakimiyyəti gücləndirmək siyasəti satrapların separatçılıq meyllərinin olmasından xəbər verir ki, bu da siyasi axtarış çərçivəsində əldə olunan məlumatlara dəlalət edir. Bunu həm də o fakt təsdir edir ki, həmin dövrdə mərkəzi hakimiyyətin yerli hakimiyyət üzərində ciddi nəzarəti müəyyən olunmuşdu.

E.ə. IV əsrin sonlarında hər bir satrapın öz qoşunu və nəzarət etdiyi ərazisi var idi. Ehtimal etmək olar ki, onların həm də öz kəşfiyyət orqanları da fəaliyyət göstərirdi. Bütün bunlar mərkəzi hakimiyyət üçün təhlükə (təhdid) idi. Təsadüfi deyil ki, həmin dövrlərdə yerli idarəçiliyə ciddi nəzarət edən vəzifələr mövcud olmuşdur. Hökmdarın zəhərlənməsi məsələsinə gəldikdə isə bu fakt onu göstərir ki, hökmdarın yaxın ətrafında onun düşmənlərinə xidmət edən casus fəaliyyət göstərmişdir. Hökmdarın öldürülməsini onu devirməklə yürütdüyü siyasəti dəyişmək cəhdi ilə əlaqələndirmək olar. Qeyd olunanlar o qənaətə gəlməyə əsas verir ki, hakimkiyyət uğrunda mübarizələr, üsyanlar, müharibələr və digər bu kimi toqquşmalar kəşfiyatsız və əks-kəşfiyatsız mümkünsüzdür.

E.ə. 318-ci ildə Yuxarı satrapiyalar üzərində hakimiyyət iddiasında

olan və bütün İrani özünə tabe etməyə çalışan Midiya hökmdarı ilə öz müstəqilliyi uğrunda mübarizə aparan digər şərq İran satrapları koalisiyası arasında ciddi mübarizə başladı (2, s.66). Öz intriqlərini davam etdirən Pifon Antiqonun (öncə Böyük Friqiyada satrap, sonra isə Asiyada baş komandan idi) Asiyada tək hakimiyyətliliyinə qarşı gedirdi. Narazı olanları öz ətrafına toplayaraq Pifon orduda qiyam hazırlayırdı. Lakin vaxtında xəbərdar olunmuş Antiqon onu ələ keçirib Ekbatanda edam etdi (2, s.66). Göründüyü kimi, Antiqon Pifonun ona düşmənçilik mövqedə olduğunu bilir və bu cəhətdən ayıq-sayıqlığı artıraraq agentura fəaliyyətini gücləndirmişdir. Antiqonun bu yönümdə fəaliyyəti öz bəhrəsini verdi.

Göründüyü kimi, sinifli cəmiyyətin və dövlətin formalaşması ilə dövlətin sütunlarına qəsd edən və bu üzəndən siyasi səciyyə daşıyan dövləti cinayətlərə xüsusi diqqət verildi. Təsadüfi deyil ki, bu qəbildən olan cinayətlərə görə sərt cəzalar tətbiq olunurdu. Üstəlik belə cinayətləri törədənlərin ailə üzvləri, yaxınları və doğmaları da cəzalandırılırdılar. Bunlara ictimai quruluşa və siyasi rejimə qarşı yönəlmiş cinayətlər, nomların (Qədim Misirdə ərazi vahidləri) müstəqillik uğrunda mübarizəsi (Qədim Misirdə), şahın həyatına sui-qəsd, hakimiyyətə qarşı sui-qəsd, qiyam və üsyan, vətənə xəyanət, hakim dinə qarşı edilən cinayətlər (Qədim Avestada), əlahəzrəti təhqir etmə, imperatora xəyanət, hakimiyyətə itaətsizlik (Qədim Çində) aid idi.

Bütün tarixi dövrlərdə təhlükəsizliyin təmin olunması baxımından siyasi hakimiyyətlə təhlükəsizlik orqanları arasında qarşılıqlı əlaqə diqqəti çəkir. Dövlət başçısı həmin orqanlardan zəruri məlumatlar alır, müəyyən təhlillərdən sonra isə özü onlara lazımi göstərişlər verirdi. Cəmiyyətin və dövlətin təhlükəsizliyinin təmin olunmasını rəhbər tutan siyasi hakimiyyətin kəşfiyyat orqanlarına verdiyi tapşırıq və göstərişləri sonuncuların mühüm fəaliyyət istiqamətlərinə çevrilir.

Cəmiyyətin və dövlətin təhlükəsizliyini təmin etmək məqsədilə həyata keçirilən ƏAF məhz axtarış funksiyasının yerinə yetirilməsinə yönəlmişdir. Bunun üçün dövlət hüquq mühafizə, təhlükəsizlik orqanları yaradır və onlara müvafiq səlahiyyətlər verir. ƏAF sayəsində mövcud təhdidlər və cinayətlər, onların qarşısının alınması, aşkarlanması, törədənlərin müəyyən olunması barədə zəruri məlumatlar toplanır, əsasən məxfi xarakter daşıyan lazımi tədbirlər həyata keçirilir və bununla da cəmiyyətin və dövlətin təhlükəsizliyi təmin olunur.

Bütün bunlar onu qeyd etməyə əsas verir ki, cəmiyyətin və dövlətin təhlükəsizliyinin təmin olunması hələ qədim dövlətlərin daimi funksiyası olmuşdur. Dövlətin bu daxili funksiyası onun daxili həyatı ilə bağlı olduğu halda, xarici funksiyası dövlətdənkənər proseslərlə əlaqəli idi. Lakin hər iki funksiya arasında qarşılıqlı və sıx əlaqənin də olduğunu vurğulamaq lazımdır.

ƏDƏBİYYAT

1. Анналы Саргона II (52 и др.). В книге: «Очерки по древней истории Азербайджана. Под ред. А.И.Гулиева. – Баку: - 1956. - с.72.
2. Алиев И. Очерки истории Атропатены. Азербайджанское государственное издательство. – Баку: - 1989. - 159 с.
3. Гафуров Б.Г., Цибукидис Д.И. Александр Македонский и Восток. – Москва: - 1980, - с. 358. В книге: И.Алиева. 159 с.
4. История древнего мира Ч.1. Под ред. Ю.С. Крушкол. – Москва: - 1979. - 287 с.
5. İsmaylov X. Azərbaycanın hüquq tarixi. – Bakı: Elm və təhsil, - 2015. - 572 s.
6. Жаров С.Н. Оперативно-розыскная деятельность в России: организация, методы, правовое регулирование (историко-юридическое исследование). Дисс. на соиск. учен. степени доктора юрид. наук. – Екатеринбург: - 2010. - 459 с.
7. Кудрявцев А.В. Оперативно-розыскные правоотношения: сущность и юридическое своеобразие // Вестник Владимирского Юридического Института. 2008. - № 3 (8) - 55-60 с.
8. Очерки по древней истории Азербайджана. Под ред. А.И. Гулиева. – Баку: - 1956. - 170 с.
9. Пигулевская Н.В., Якубовский А.Ю. и др. История Ирана с древнейших времен до конца XVIII века. – Ленинград: - 1958. - 389 с.
10. Шматов М.А. Теория оперативно-розыскной деятельности в системе уголовно-правовых наук (по материалам органов внутренних дел): Дисс. на соиск. ученой степени доктора юрид. наук. – Волгоград: - 2000. - 455 с.
11. Шумилов А.Ю. Оперативно-розыскное право: иллюзия или реальность // Правоведение. - 1994. - № 4. - с.44-51.
12. Воронцов С.А. Спецслужбы России. Учебник. - Ростов-на-Дону: Феникс, - 2006. - 512 с.
13. [http: /www.pseudologi.org/artkashastra/index.htm](http://www.pseudologi.org/artkashastra/index.htm).

ОБЕСПЕЧЕНИЕ БЕЗОПАСНОСТИ ОБЩЕСТВА И ГОСУДАРСТВА В ДРЕВНИЙ ПЕРИОД КАК ОСНОВНАЯ ФУНКЦИЯ ГОСУДАРСТВА

Э.К.НАБИЕВ

РЕЗЮМЕ

В статье исследуются две основные концепции обеспечения безопасности, отмечается тесная связь государственной безопасности с внутригосударственной и внешней безопасностью, и в этом контексте отмечается роль оперативно-розыскной деятельности в Древнем Азербайджане и в других странах Древнего Востока. На примере исторических событий и фактического материала рассматриваются отдельные виды этой деятельности, а также некоторые специфические особенности, в частности, вопросы обеспечения секретности, а также о роли политического розыска в древний период, элементы которого нашли отражение в древнем законодательстве. В этой связи исследуются некоторые важные вопросы, связанные с борьбой с государственными преступлениями и такими их проявлениями как сепаратизм.

Ключевые слова: обеспечение безопасности, оперативно-розыскная деятельность, политический розыск, разведка, контрразведка, государственные преступления, внутренняя и внешняя опасность, внешняя и внутренняя безопасность.

IN ANCIENT TIMES ENSURING THE SECURITY OF SOCIETY AND THE STATE AS THE MAIN FUNCTION OF THE STATE

E.Q.NABIYEV

SUMMARY

The article focuses on two main concepts of ensuring security, it is noted that state security is related to internal and external security and in this context, the role of operational-search activity, its existence in ancient times in Azerbaijan and other Eastern countries, different types of that activity and some specific features (privacy protection issues) in the example of historical events and facts are discussed and the main focus is on the political search type of activity in question, it is emphasized that it still existed in ancient times and was reflected in the legislation of that time and some important issues related to this (issues of fighting against state crimes and its separate manifestations - separatism) are being investigated.

Keywords: ensuring security, operational-search activity, political search, intelligence and counterintelligence, state crimes, external and internal danger, external and internal security.

UOT 343.9**ƏMƏLİYYAT-AXTARIŞ FƏALİYYƏTİNİN ƏDALƏTLİ MÜDAFİƏ
HÜQUQUNUN TƏMİN EDİLMƏSİNDƏ YERİ VƏ ROLU**

B.M.ƏSGƏROV
Bakı Dövlət Universiteti
b.askerov63@mail.ru

Təqdim edilən məqalədə cinayət prosesinin qanunçuluq və ədalətli müdafiə hüququ kimi mühüm prinsiplərinin həyata keçirilməsində əməliyyat-axtarış fəaliyyətinin imkanlarından istifadənin bəzi problemləri araşdırılır.

Əməliyyat-axtarış və prosesual qanunvericiliyin tələblərinə cavab verən əməliyyat materiallarından sübut kimi istifadə edilə bilər ki, bu da öz növbəsində obyektiv olaraq yuxarıda göstərilən prinsiplərin həyata keçirilməsinə xidmət edir.

Müəllifin fikrincə, bu problem ilk növbədə öz həllini əməliyyat-axtarış fəaliyyətinin gedişində əməliyyat-axtarış qanunvericiliyinin tələblərinə ciddi riayət edilməsində tapır. Çünki bu tələblərə əməl edilməməsi Azərbaycan Respublikası Cinayət-Prosesual Məcəlləsinin 137-ci maddəsinə əsasən onlardan cinayət prosesində istifadə edilməsini mümkünsüz edir. Məqalədə həmçinin əməliyyat-axtarış fəaliyyəti haqqında qanunvericiliyin təkmilləşdirilməsinə dair bir sıra təkliflər də öz əksini tapmışdır.

Açar sözlər: əməliyyat-axtarış fəaliyyəti, əməliyyat-axtarış fəaliyyətinin nəticələri, əməliyyat-axtarış qanunvericiliyi, cinayət prosesi, qanunçuluq prinsipi, ədalətli müdafiə hüququ

Müasir dövrdə mütəşəkkil cinayətkarlığın “inkışafı” onunla mübarizənin daha səmərəli üsul və vasitələrinin işlənib hazırlanmasını aktual edir. Göstərilən aspektdə elm və texnikanın, xüsusilə elektrona, o cümlədən nanotexnologiyanın imkanlarından istifadə ön plana çıxsa da ənənəvi mübarizə vasitələrinin də təkmilləşdirilməsi mühüm əhəmiyyət kəsb edə, cinayətkarlıqla mübarizəyə öz mühüm töhfəsini verə bilər.

Məlum olduğu kimi, əməliyyat və xüsusi xidmət orqanları tərəfindən qeyri-prosesual formada həyata keçirilən axtarış fəaliyyəti bütün zamanlarda cinayətkarlıqla mübarizənin ən səmərəli vasitəsi kimi çıxış etmişdir və həmin səmərəni bu gün də saxlamaqda davam edir. Təsadüfi deyildir ki, Respublikamızda son illərdə aşkar edilmiş və açılmış cinayətlərin əksəriyyəti cinayət-axtarış fəaliyyətinin payına düşür.

Lakin qeyd etməliyə ki, istənilən hüquqi fəaliyyətin səmərəsi heç də yalnız onun kəmiyyət göstəriciləri ilə müəyyənleşmir. Burada həm də əsas keyfiyyət göstəricisi kimi çıxış edən qanunçuluğa riayət ön plana çıxır. Qanunçuluğa riayət olunmasının əsas göstəricilərindən biri də cinayət-axtarış və prosessual fəaliyyətin obyektı olan şəxslərin müdafiə hüququnun yetərinə təmin olunmasından ibarətdir.

Məlumdur ki, sovet cinayət-mühakimə icraatında şəxsin özünü müdafiə etmək hüququ deklarativ xarakter daşıyırdı. Əslində bu vəzifənin həlli də digər vəzifələr kimi hakimin üzərinə qoyulur, şübhəli və təqsirləndirilən şəxsin özünü müdafiəsi üçün geniş imkanlar nəzərdə tutulmurdu. 1999-cu ildə qəbul olunmuş Cinayət-Prosessual Məcəlləsi, bütün istiqamətlərdə olduğu kimi, ədalətli müdafiə hüququnun təmin edilməsi sahəsində də ciddi dəyişiklikləri özündə əks etdirir. Hər şeydən əvvəl, onu qeyd etmək lazımdır ki, cinayət-mühakimə icraatının forma və prinsipləri, məqsəd və vəzifələri ciddi dəyişikliyə uğramışdır. Cinayət-mühakimə icraatında özünümüdafiə hüququnun təmin edilməsi cinayət prosesinin prinsipi statusuna qaldırılmışdır.

Azərbaycan Respublikası CPM-in 19-cu maddəsində göstərilir ki, təhqiqatçı, müstəntiq, prokuror və ya məhkəmə zərərçəkmiş, şübhəli və ya təqsirləndirilən şəxslərin keyfiyyətli hüquqi yardım almaq hüququnu təmin etmək üçün tədbirlər görməlidir. Deməli, müdafiə hüququnun təmin edilməsi səlahiyyətli şəxslərə – təhqiqatçıya və müstəntiqə, prokurora və məhkəməyə həvalə olunmuşdur ki, bu da təsadüfi deyildir. Cinayət təqibinin aparılması birinci üç subyektin üzərinə düşür, məhkəmə isə həmin fəaliyyətə nəzarət etmək səlahiyyətinə malikdir. Fikrimizcə, bu, ədalətli müdafiə hüququnun təmin edilməsi kimi qiymətləndirilməlidir. Azərbaycan Respublikası CPM-in 19.2-ci maddəsində deyilir: “Cinayət prosesini həyata keçirən orqan zərərçəkmiş şəxs (xüsusi ittihamçı), mülki iddiaçı və ya onun qanuni nümayəndəsi, şübhəli, yaxud təqsirləndirilən şəxsin qanuni nümayəndəsi, habelə mülki cavabdeh cinayət prosesi gedişində özlərinin dəvət etdiyi nümayəndənin hüquqi yardımından istifadə etmək hüququnu gözləməlidir”. Maddənin məzmunundan görüldüyü kimi, qanun cinayət təqibi iştirakçılarının peşəkar hüquqi yardımdan istifadə etmək hüququnu tanıyır və bunun təmin edilməsini də yuxarıda sadalanan subyektlərin üzərinə qoyur. Müdafiə hüququnun keyfiyyətli olması, yəni peşəkar şəxslər tərəfindən həyata keçirilməsi onun reallığını təmin edir.

Bundan başqa, zərərçəkmiş şəxsin və ya şahidin dindirilməsi zamanı cinayət prosesini həyata keçirən orqanın həmin şəxslərin nümayəndə qismində dəvət etdikləri vəkilin onların yanında olmasını qadağan edə bilməz. Məlumdur ki, müdafiə hüququnun təmin edilməsi uyğun informasiya təminatı tələb edir. Cinayətdən zərər çəkmiş şəxs və ya onun şahidləri, bir qayda

olaraq cinayətin halları barədə zəruri məlumatlara malik olurlar. Lakin həmin məlumatlardan peşəkarcasına və məqsədyönlü şəkildə istifadə etmək vərdişlərinə malik olurlar. Ona görə də zərərçəkmiş və ya şahidin istənilən vaxt peşəkar vəkil yardımından yararlanma bilmək hüququna malik olması onların ədalətli şəkildə özünü müdafiə hüququnu həyata keçirməyə imkan verir.

Şübhəli və ya təqsirləndirilən şəxsin özünü müdafiə hüququnu səmərəli şəkildə həyata keçirə bilməsi üçün Azərbaycan Respublikası CPM-in 19.4.-cü maddəsi daha geniş imkan və vasitələr nəzərdə tutur. Həmin maddəyə görə cinayət prosesini həyata keçirən orqan şübhəli və ya təqsirləndirilən şəxsin aşağıdakı hüquqlarını təmin etməlidir:

- tutulduğu, həbsə alındığı və ya müvafiq olaraq şübhəli şəxs qismində birinci dindirməyədək, yaxud təqsirləndirilən şəxsə ittiham elan edildiyi andan müdafiəçinin yardımından istifadə etmək;

- onlara hüquqlarını izah etmək;

- öz müdafiəsini hazırlamaq üçün kifayət qədər vaxt vermək və imkan yaratmaq;

- şəxsən və ya özünün seçdiyi müdafiəçi vasitəsi ilə müdafiə olunmaq, yaxud müdafiəçinin haqqını ödəmək üçün kifayət qədər vəsaiti olmadıqda, pulsuz hüquqi yardım almaq;

- onların əleyhinə ifadə vermiş şahidləri məhkəmə istintaqı zamanı dindirmək.

Cinayət prosesini həyata keçirən orqan qanunla müəyyən edilmiş hallarda şübhəli və ya təqsirləndirilən şəxsin qanuni nümayəndəsini prosesə cəlb etməlidir. Şübhəli və ya təqsirləndirilən şəxsin müdafiəçisinin və ya qanuni nümayəndəsinin prosesdə iştirakı onların hüquqlarını məhdudlaşdırma bilməz.

Göründüyü kimi, ədalətli müdafiə hüququ bir sistem kimi çıxış edir və həmin sistemin əsasını uyğun prinsiplər təşkil edir. Belə mühüm prinsiplər sırasında təqsirsizlik prezumpsiyasını da göstərmək olar. Azərbaycan Respublikası CPM-in 21-ci maddəsinə görə “Cinayətin törədilməsində təqsirləndirilən hər bir şəxs onun təqsiri bu Məcəllədə nəzərdə tutulmuş qaydada sübuta yetirilməyibsə və bu barədə qanuni qüvvəyə minmiş məhkəmənin hökmü yoxdursa, təqsirsiz sayılır”. Şəxsin təqsirli olduğuna birbaşa və ya dolayı şübhələr olduqda da onun təqsirli bilinməsinə yol verilmir. Təqsirsizlik prezumpsiyası özündə həm də uyğun hüquqi aksiomanı ehtiva edir [11, s.243]. Belə ki, Azərbaycan Respublikası CPM-in müddəalarına uyğun şəkildə müvafiq hüquqi prosedura daxilində ittihamın sübuta yetirilməsində aradan qaldırılması mümkün olmayan şübhələr təqsirləndirilən və ya şübhəli şəxsin xeyrinə həll edilir. Həmçinin cəza və cinayət-prosessual qanunlarının tətbiqində aradan qaldırılmamış şübhələr də onun xeyrinə həll olunmalıdır.

Hüquq nəzəriyyəsiindən məlum olduđu kimi, hüququn prinsipləri obyektiv qanunauyğunluqları ifadə edir və bilavasitə özünürealizə mexanizminə malik olmur. Həmin qanunauyğunluqlar əksər fəaliyyət sahələrində təzahür etdiyindən, onların realizəsi uyğun hüquq sahələrinin normaları tərəfindən təmin edilir. Belə realizənin qaydaları prinsiplərin ifadə etdiyi qanunauyğunluqlarla ziddiyyət təşkil etməməlidir.

Həmin prinsiplərin, o cümlədən ədalətli müdafiə hüququnun realizəsi əsasən cinayət-prosessual hüquq normaları vasitəsi ilə həyata keçirilsə də, həmin prosesdə əməliyyat-axtarış hüququnun normaları da mühüm rol oynayır. Lakin əməliyyat-axtarış fəaliyyəti (bundan sonra – ƏAF) uzun illər ərzində cinayət-prosessual fəaliyyətin tərkib elementi kimi qiymətləndirildiyindən qeyd olunan problem müstəqil tədqiqat obyektı olmamışdır.

Ədalətli müdafiə və təqsirsizlik prezumpsiyası prinsiplərinin məzmunundan göründüyü kimi, hər iki prinsipin realizəsi sübut etmə prosesi ilə bilavasitə bağlıdır. Sübut etmə prosessual formada, Azərbaycan Respublikası CPM ilə müəyyən edilmiş vasitələr və prosessual subyektlər tərəfindən həyata keçirilir. Ancaq sübut etmənin məzmununu araşdırılan cinayət işinin halları ilə bağlı olan informasiya və məlumatlar təşkil edir və onların aşkar olunması, qeyd edilməsi və götürülməsi heç də həmişə prosessual üsul və vasitələrlə həyata keçirilmir.

Təcrübədən məlum olduđu kimi, sübut etmənin informasiya bazasının yaradılmasında əməliyyat-axtarış fəaliyyəti mühüm rol oynayır. Ancaq ƏAF-ın imkan və nəticələrindən prosessual sübut etmədə istifadə halları sovet dönməində olduđu kimi qeyri-leqal şəkildə həyata keçirilmir. 1999-cu ildə qəbul edilmiş “Əməliyyat-axtarış fəaliyyəti haqqında” Azərbaycan Respublikasının Qanunu və Azərbaycan Respublikasının CPM-i əməliyyat-axtarış tədbirlərinin tətbiqi və onun nəticələrindən prosessual sübut etmədə istifadə ilə bağlı halları tənzimləyən normaları özündə əks etdirir. Ona görə də cinayət prosesində ədalətli müdafiə hüququnun təmin edilməsində əməliyyat-axtarış qanunvericiliyinin imkanlarının tədqiqi aktual və müstəqil əhəmiyyət kəsb edir.

ƏAF-ın ədalətli müdafiə hüququnun təmin edilməsində mühüm rol malik olması təsadüfi olmayıb, cinayət-prosessual fəaliyyətlə əməliyyat-axtarış fəaliyyəti arasındakı funksional qarşılıqlı əlaqənin mövcudluğundan irəli gəlir. Belə əlaqənin mövcudluğu isə hər iki fəaliyyətin eyni təsir obyektinə (cinayətkar fəaliyyətə) malik olmasından qaynaqlanır. “Əməliyyat-axtarış fəaliyyəti haqqında” qanunun 1-ci maddəsinin II bəndində deyilir: “Əməliyyat-axtarış fəaliyyəti insan həyatını, sağlamlığını, hüquq və azadlıqlarını, hüquqi şəxslərin qanuni mənafeələrini, dövlət sirrini, habelə milli təhlükəsizliyi cinayətkar qəsdlərdən müdafiə etmək məqsədilə həyata keçirilir”. Göründüyü kimi, sosial-hüquqi fəaliyyətin bir növü olan ƏAF-ın əsas

təsir obyektini kimi cinayətkar fəaliyyət çıxış edir. Qanunverici tərəfindən ƏAF qarşısında qoyulan vəzifələrin siyahısı da dediklərimizi təsdiq edir. Həmin maddədə daha sonra göstərilir ki, ƏAF-ın vəzifələri:

- 1) hazırlanan və törədilən cinayətlərin qarşısının alınması;
- 2) törədilmiş cinayətlərin aşkar edilməsi və açılması;
- 3) cinayətləri hazırlayan, törədən və ya törətmiş şəxslərin müəyyən edilməsi;

- 4) məhkəmə, istintaq və təhqiqat orqanlarından gizlənən, cəza çəkməkdən boyun qaçıran və ya itkin düşən şəxslərin axtarılması;

- 5) naməlum meyitlərin şəxsiyyətinin müəyyən edilməsindən ibarətdir.

Hər bir vəzifənin məzmunu, demək olar ki, cinayət mühakimə icraatı ilə əlaqəlidir. Naməlum meyitlərin şəxsiyyətinin müəyyən edilməsi heç də həmişə kriminalla əlaqəli olmasa da, bir qayda olaraq, faktla bağlı cinayət təqibinin başlanmasına səbəb ola bilər. Əksər hallarda isə məhz əməliyyat məlumatları əsasında məsələyə qəti aydınlıq gətirmək mümkün olur.

Ola bilsin ki, belə yaxın məqamlara malik olmasına görə bir sıra postsovet ölkələrində (məsələn, Ukrayna, Qazaxstan) ƏAF ilə cinayət-prosessual fəaliyyət arasında demarkasiya xəttinin aradan qaldırılması istiqamətində qanunvericilik səviyyəsində cəhdlər edilməkdədir. Göstərilən dövlətlərin prosesual qanunvericiliyində istintaq hərəkətləri aşkar və qeyri-aşkar kimi iki qrupa ayrılır. Bəzi müəlliflər isə tələsərək belə yenilikləri artıq ƏAF ilə cinayət prosesi arasındakı forma fərqi (aşkar və qeyri-aşkar) aradan qaldırılması kimi qiymətləndirirlər [9].

Qeyd edək ki, qeyri-aşkar formada həyata keçirilən bir sıra istintaq hərəkətləri Azərbaycan və digər postsovet dövlətlərinin də qanunvericiliyində nəzərdə tutulmuşdur (poçt, teleqraf və digər göndərişlərin üzərinə həbs qoyulması, telefon və digər qurğularla aparılan danışıqların, rabitə və digər texniki vasitələrlə ötürülən məlumatların və ya başqa məlumatların ələ keçirilməsi və s.).

Fikrimizcə, bəzi istintaq hərəkətləri üçün qeyri-leqal formanın nəzərdə tutulması qanunvericinin göstərilən fəaliyyət növləri arasında sərhəd xəttinin götürülməsi istəyindən deyil, həmin istintaq hərəkətlərinin özünəməxsus xüsusiyyətlərindən irəli gəlir.

Əlavə olaraq qeyd etmək istərdik ki, cinayət-axtarış və prosesual fəaliyyət növlərinin cinayət mühakimə icraatı çərçivəsində qovuşmasının mümkünlüyü mövcud peşəkar və elmi hüquq düşüncəsinin, hüquq mədəniyyətinin inkişaf səviyyəsindən asılıdır.

Yalnız hüquqi sistemin hüquqiliyinin əsas determinantı olan bu elementlərin yüksək inkişaf səviyyəsi istər cinayət-axtarış, istərsə də cinayət-prosessual fəaliyyət çərçivəsində qanunçuluğun və ədalətli müdafiə hüququnun təmin edilməsinin əsas təminatçısı kimi çıxış edə bilər.

ƏAF-ın gedişində əldə olunan məlumatların əksər hissəsi birinci növbədə təhqiqat və istintaq, prokurorluq və məhkəmə orqanlarına ünvanlanır ki, bu da cinayət-mühakimə icraatının məqsəd və vəzifələrinin həyata keçirilməsinə xidmət edir.

Azərbaycan Respublikası Konstitusiyasının 125-ci maddəsinin VII bəndinə görə məhkəmə icraatı obyektiv həqiqətin müəyyən edilməsini təmin etməlidir.

Böyük Azərbaycan mütəfəkkiri N.Tusin in fikrincə isə, *ədalət hər bir halda həqiqətin düz ortasında olur* [2, s.9]. Deməli, ədalətli müdafiə hüququnun təmin edilməsi də araşdırılan cinayət işi üzrə obyektiv həqiqətin müəyyən edilməsindən bilavasitə asılıdır. Məsələn, Azərbaycan Respublikası CPM-in 42-ci maddəsində göstərilir ki, məhkəmə baxışı nəticəsində təqsirləndirilən şəxsə qarşı irəli sürülmüş cinayətin törədilməsində onun təqsirsizliyini təsdiq edən bəraət hökmü aşağıdakı hallarda çıxarılır:

- cinayət hadisəsi olmadıqda;
- əməldə cinayət tərkibi olmadıqda;
- cinayətin törədilməsinə aidiyyəti olmadıqda;
- təqsirliliyi sübuta yetirilmədikdə.

Ədalətli müdafiə hüququnun təzahürü olan bəraət institutunun yuxarıda göstərilən əsaslarının müəyyənləşdirilməsi yalnız obyektiv və qərərsiz, tam və hərtərəfli cinayət təqibinin aparılması zamanı mümkün olur. Heç şübhəsiz ki, prosessual qanunun tələblərinə riayət olunması ilə yanaşı, həmin əsasların müəyyən edilməsi üçün zəruri informasiya təminatı da tələb olunur. Belə təminatın səviyyəsi isə ƏAF-dan bilavasitə asılıdır. Təsadüfi deyildir ki, bir çox alimlər ƏAF-ın mövcudluğunun müstəqil əhəmiyyət daşımadığını qeyd edərək göstərilər ki, o, cinayət mühakimə icraatının məqsəd və vəzifələrinin həyata keçirilməsinə xidmət edir [5, s.33]. İ.Demidov yazır ki: “Əməliyyat-axtarış fəaliyyəti cinayət prosesi ilə möhkəm əlaqəyə malik olmazsa, cinayətkarlıqla mübarizənin vəzifələrini həll edə bilməz. ƏAF-ın cinayət prosesinə münasibətdə köməkçi rol oynaması da məhz elə bunda ifadə olunur” [6, s.34]. Başqa sözlə desək, ƏAF müstəqil şəkildə cinayətkarlıqla mübarizə aparmaq iqtidarında deyildir. Bu fikir paradoksal səslənsə də, çox da dərinliyinə varmadan (mürəkkəb olduğu üçün) qeyd etmək istərdik ki, belə “acizlik” ƏAF-ın təbiətindən yox, hüququn fundamental prinsiplərinin cinayət-mühakimə icraatında dəqiq realizə edilməsi zərurətindən qaynaqlanır. İ.M.Rəhimov haqlı olaraq qeyd edir ki, cinayətin törədilməsi cəmiyyətə qarşı edilmiş birinci pislkdirsə, cinayətkarın ədalətsiz cəzalandırılması ikinci pislkdir. Cəza ədalətli pislük kimi çıxış etməlidir. Çünki ədalət cəzanın mahiyyətinin əxlaqi başlanğıcıdır [1, s.147].

ƏAF-ın spesifik forma və metodlara malik olması hüququn ideyası üçün də təhlükə yarada bilər. Bu təhlükə həddən ziyadə realdır (yaxın keç-

miş olan sovet dönəmi bunu əyani şəkildə təsdiq edir) və həmin təhlükəni yalnız cinayət prosesi vasitəsilə neytrallaşdırmaq mümkündür. Ona görə də ƏAF, bir qayda olaraq prosessual fəaliyyətə tabeli şəkildə həyata keçirilir.

Məlum olduğu kimi, ƏAF-ın nüvəsini əməliyyat-axtarış tədbirləri (bundan sonra – ƏAT) təşkil edir. Həmin tədbirlərin həyata keçirilməsi əsaslarını məhkəmə və istintaq orqanlarının və əməliyyat-axtarış fəaliyyətinin səlahiyyətli subyektlərinin qərarları təşkil edir. Bu qərarlardan hər hansı birinin çıxarılması üçün aşağıda göstərilən hallardan biri və ya bir neçəsi mövcud olmalıdır:

- başlanmış cinayət işinin mövcud olması;
- cinayət işinin başlanmasına kifayət qədər əsaslar olmasa da, cinayəti hazırlayan, törədən və ya törətmiş şəxs barəsində etimad doğuran, məlum və qərəzsiz mənbədən məlumat daxil olduqda;
- dövlət təhlükəsizliyinə və ya müdafiə qabiliyyətinə təhlükə yaradan hadisə baş verdikdə, yaxud onun qarşısı alındıqda;
- şəxs məhkəmə, istintaq və təhqiqat orqanından gizləndikdə, cəza çəkməkdən boyun qaçırdıqda, yaxud itkin düşdükdə;
- naməlum meyit aşkar edildikdə.

Fikrimizcə, qanunvericinin məntiqi ondan ibarətdir ki, insan hüquq və azadlıqlarının təmin edilməsi, cinayətkarlıqla mübarizənin mühüm səmərəli vasitələrindən biri kimi çıxış edən ƏAF-ın həyata keçirilməsi sırf hüquqi müstəvidə olsun. Əks halda, onun səmərəsi heçə enmiş olar. Belə ki, əməliyyat-axtarış tədbirləri ƏAF-ı tam əhatə etməsə də, onun əsas məzmununu təşkil edir və cinayət mühakimə icraatında da həmin tədbirlərin nəticələrindən istifadə olunur və Azərbaycan Respublikası CPM-də və “Əməliyyat-axtarış fəaliyyəti haqqında” qanunda bunun prosedur qaydası müəyyən edilmişdir.

Cinayət təqibi orqanı ilə əməliyyat-axtarış orqanı arasındakı funksional qarşılıqlı əlaqə məhkəməyə qədərki icraatın hər bir mərhələsində mövcud ola bilər. Təbii ki, qarşılıqlı əlaqə hər bir halda informasiya mübadiləsi ilə müşayiət olunur. Bir çox hallarda isə əməliyyat məlumatları cinayət işinin başlanmasının səbəbi qismində çıxış edir. Mövcud qanunvericilikdə bu barədə düzünə göstəriş olmasa da, təcrübədə bir çox hallarda cinayət işi başlamaq üçün mövcud olan əsasların əməliyyat orqanı vasitəsi ilə yoxlanılması zərurəti yaranır.

Azərbaycan Respublikası CPM-in 204-208-ci maddələrində sadalanan səbəblər özündə uyğun cinayət tərkibinin əlamətlərini əks etdirməlidir. Ancaq daxil olan məlumatlar heç də həmişə dolğun olub, cinayət işi başlamaq üçün kifayət etmir. Belə hallarda natamam, qeyri-müəyyən məlumatlar prosessual və ya əməliyyat-axtarış vasitələri ilə yoxlanılaraq dəqiqləşdirilir. Cinayətin əlamətləri haqqında ilkin məlumatların mənbələri kimi çıxış edən

bu səbəb və əsasların müəyyən olunmuş formada təzahürü (yazılı və ya şifahi) cinayət təqibi orqanı üçün onlara reaksiya vermək vəzifəsi yaradır.

AR CPM-in 207.1.2-ci maddəsinə görə zəruri hallarda törədilmiş və ya hazırlanan cinayət haqqında məlumat (aşkar cinayətlər istisna olmaqla) alındıqdan sonra üç gün müddətində, bu mümkün olmadıqda isə 10 gün müddətində cinayət işinin başlanması üçün əsasların kifayət qədər olmasına dair ilkin yoxlama aparılmalıdır. Qeyd etdiyimiz kimi, əsas yoxlama vasitəsi kimi əməliyyat-axtarış tədbirlərindən istifadə olunur. Belə yoxlama təhqiqat orqanı (əməliyyat bölməsi) bilavasitə özü cinayətin törədilmə faktını aşkar etdikdə də mümkündür (AR CPM-in 208-ci maddəsi).

Beləliklə, prosesual qaydada cinayət təqibini başlamaq həm cinayət törətməkdə şübhəli bilinən şəxslərin, həm də cinayətdən zərər çəkmiş şəxslərin mənafeələrini müdafiə mexanizminin işə düşməsi üçün ilkin təkan kimi çıxış edir və burada əməliyyat-axtarış məlumatları olduqca mühüm rol oynayır. Ona görə də yaxşı olardı ki, AR CPM-də prosesual və əməliyyat-axtarış fəaliyyətləri arasındakı əlaqələr daha sistemli, dəqiq və ardıcıl şəkildə tənzimlənmə idi.

Nəzərə almaq lazımdır ki, əməliyyat-axtarış məlumatları prosesual sübut etmə zamanı da mühüm rol oynayır. Bəzi alimlərin fikrinə görə, cinayətin əlamətlərini heç də həmişə prosesual vasitələrlə aşkar etmək mümkün olmur və bu zaman yaranmış informasiya qıtlığını əməliyyat-axtarış metod və vasitələri ilə aradan qaldırmaq mümkün olur. Ona görə də qanunverici hazırlanan, törədilən və ya törədilmiş cinayətlər barədə daxil olmuş məlumatların yoxlanması tələbini nəzərdə tutsa da, onu neçə yoxlamağın qayda və üsullarını ətraflı təsvir etmir. Çünki prosesual forma belə yoxlamanın qısa zaman kəsiyi ərzində və səmərəli şəkildə aparılmasına mane olur [7, s.302].

Həqiqətən də, prosesual forma törədilmiş və ya hazırlanan cinayətlə bağlı həyata keçirilən dərk etmə fəaliyyətinin çevikliyinə təsir edir. Ancaq nəzərə almaq lazımdır ki, sübut etmə prosesinin sürətləndirilməsi cinayət mühakimə icraatının prinsiplərinin, o cümlədən ədalətli müdafiə hüququnun realizəsinə təhlükə yaratmamalıdır. Əks halda, istər əməliyyat-axtarış, istərsə də cinayət-prosesual fəaliyyət öz səmərəsini itirmiş olar. Çünki qanunçuluğun qeyri-qanuni yolla müdafiəsi və bərpası obyektiv olaraq qeyri-mümkündür.

ƏAF-ın nəticələri ayrı-ayrı istintaq hərəkətlərinin aparılmasında daha çox istifadə olunur. Əməliyyat məlumatları mötəbər olduqda istintaq hərəkətlərinə hazırlıq daha səmərəli ola bilər. Məsələn, dolğun əməliyyat məlumatları dindiriləcək şəxsin psixoloji portretini daha dəqiq müəyyənləşdirməyə və psixoloji təmasın qurulmasına kömək edə bilər. Ancaq həmin məlumatlardan sui-istifadə hallarına yol verməmək üçün ƏAF-ın nəticələri

cinayət işinin materiallarında əks olunmalıdır (məsələn, şəxsi onun həyat tərzini, fəaliyyəti və s. barədə məlumatlarla qarxudaraq ona qeyri-qanuni psixoloji təzyiq göstərmək).

Bundan başqa, ƏAF-ın nəticələri şahidlərin dindirilməsinin əsaslarını müəyyənləşdirmək üçün də istifadə oluna bilər. Belə ki, nə köhnə, nə də qüvvədə olan AR CPM şahidləri dindirməyin əsaslarını dəqiq müəyyənləşdirmir. Odur ki, bir çox hallarda cinayət işi barədə heç bir məlumata malik olmayan şəxsləri dindirməklə istintaqın tam və hərtərəfli aparılması görünüşünü yaratmağa cəhdlər edilir. S.A.Şeyferin apardığı tədqiqatlara görə, şahidlərin dindirilməsinin 60%-dən çoxunda istintaq üçün heç bir yararlı məlumat alınmamışdır [12, s.61]. Təbii, belə yalançı görüntü yaratmaq cəhdləri istintaq üçün böyük əhəmiyyət kəsb edən vaxtın boşuna itirilməsinə səbəb olur, cinayət işinin həcmi lazımsız protokolların hesabına artır.

Şübhəsiz ki, cinayətin bilavasitə şahidi olmuş şəxsləri ƏAF vasitələri ilə aşkar etmək daha səmərəli olur. Bunun üçün müstəntiqin vaxtında (təsadüfi adamları dindirmək əvəzinə) əməliyyat-axtarış orqanı ilə qarşılıqlı əlaqə yaratması öz müsbət tövfiqini verə bilər.

ƏAF nəticələri axtarış kimi mühüm istintaq hərəkətinin hazırlanması və aparılmasında da istifadə oluna bilər. Məlum olduğu kimi, bu istintaq hərəkəti bir çox hallarda təxirəsalınmaz şəkildə həyata keçirilir və vətəndaşların konstitusion hüquq və azadlıqlarının məhdudlaşdırılması ilə müşayiət olunur. Ona görə əməliyyat-axtarış məlumatları əsasında həmin istintaq hərəkətinin həyata keçirilməsinin mümkünlüyü alimlər tərəfindən birmənalı qarşılanmır. Məsələn, hüquq ədəbiyyatında belə bir fikir mövcuddur ki, axtarış yalnız sübutların əsasında həyata keçirilə bilər. Bu zaman əməliyyat məlumatları yalnız həmin sübutların qiymətləndirilməsində istifadə edilə bilər. Prosesual sübut olmadan yalnız əməliyyat məlumatına əsaslanaraq axtarış aparmaq vətəndaşların hüquq və azadlıqları sferasına qanunsuz müdaxilələrə meydan açar.

R.S.Belkin isə əksinə, qeyd edir ki, axtarış, əgər müstəntiq onları yetərli hesab edərsə, istənilən məlumatın əsasında aparıla bilər [3, s.572].

Fikrimizcə, müəlliflərin heç biri ilə birmənalı şəkildə razılaşmaq olmaz. Ən azından ona görə ki, AR CPM-in 243.3-cü maddəsi buna imkan vermir. Axtarış təxirəsalınmaz hallarda məhkəmənin qərarı olmadan da həyata keçirilə bilər. Göstərilən maddənin məzmununa görə, şəxsiyyət və ya dövlət hakimiyyəti əleyhinə cinayətin törədilməsinə və ya həmin cinayətin törədilməsinə hazırlığın aparılmasına dəlilət edən əşya və ya sənədlərin yaşayış yerində gizlədilməsinə; şəxsiyyət və ya dövlət hakimiyyəti əleyhinə cinayəti hazırlayan, törədən, törətmiş, azadlıqdan məhrum etmə və ya həbs yerlərindən, yaxud mühafizə altından qaçmış şəxsin yaşayış yerində gizləndiyini; yaşayış yerində insan meyitinin (meyit hissələrinin) olmasını; ya-

şayış yerində insanın həyat və ya səhhəti üçün real təhlükə olduğunu güman etməyə əsas verən “dəqiq məlumat” olduqda müstəntiq axtarışı təxirəsalınmaz şəkildə məhkəmənin qərarı olmadan həyata keçirə bilər. Göründüyü kimi, qanunverici “sübut” ifadəsindən deyil, “dəqiq məlumat” ifadəsindən istifadə etmişdir. Məlumatın mötəbərliyini qiymətləndirmək isə müstəntiqin ixtiyarına buraxılmışdır. Bizə belə gəlir ki, bəzi dəqiqləşdirmələr etməklə qanunvericinin mövqeyi ilə razılaşmaq olar. Çünki qüvvədə olan prosesual qanun cinayətkarlıqla mübarizədə əməliyyat-axtarış orqanlarının imkanlarından istifadə etməyə imkan verir. Ancaq həmin imkanlardan sui-istifadə hallarını neytrallaşdırmaq üçün axtarış, yaxud hər hansı digər istintaq hərəkətinin hazırlanmasında və aparılmasında istifadə olunan əməliyyat məlumatları cinayət işinin materiallarında öz əksini tapmalıdır. Belə olarsa, hüquq və azadlıqları pozulmuş şəxsin müdafiə hüquqlarını realizə etməsi üçün imkan yaranar, yəni əsassız müdaxilənin səbəbkarını müəyyənləşdirmək mümkün olar.

Məlum olduğu kimi, ƏAF nəticələri cinayət prosesi orqanlarına raport (təqrir) formasında təqdim olunur. Bir çox hallarda həmin raporta ƏAT vasitəsilə əldə olunmuş audio və videoyazılar əlavə olunur ki, bunların da əsasında cinayət-prosessual qanunvericiliyin tələblərinə uyğun olaraq prosesual sübutlar formalaşdırıla bilər. Göstərilən informasiya daşıyıcıları əməliyyat məlumatları əsasında formalaşdırılacaq sübutların mümkünlüyünün, aidyyətinin, mötəbərliyinin təmin edilməsində mühüm rol oynayır. Lakin E.Qalyaşına hesab edir ki, elm və texnikanın sürətli inkişafı nəticəsində rəqəmsal audio-video fonogramların montaj edilməsi istiqamətində müxtəlif kompüter proqramları meydana çıxdığından, onun fikincə, rəqəmsal informasiya daşıyıcılarının cinayət prosesi orqanına əslinin deyil, yalnız sürətinin təqdim olunması həmin daşıyıcılarda əks olunmuş məlumatların saxtalaşdırılması imkanlarını genişləndirir. “Belə ki, kompüter qrafikası və nitq sintezinin müasir texnologiyası multiplikasiya, uydurma, imitasiya və s. kimi intellektual saxtalaşdırma üsullarının köməyi ilə süni sübutlar hazırlamağa imkan verir” [4, s.91].

Araşdırmamız göstərir ki, müəllifin narahatlığı əsaslı olub, digər müəlliflər tərəfindən də bölüşdürülür. Məsələn, N.A.İvanov göstərilən problemlə bağlı təklif edir ki, həyata keçirilmiş ƏAT-ın nəticələrini əks etdrən sənədlərdə mütləq şəkildə informasiya daşıyıcısını (kompakt disk, fləş-kart və digər elektron informasiya daşıyıcıları) xarakterizə edən məlumatlar, onların seriya nömrəsi də daxil olmaqla qeyd olunsun. Belə informasiya daşıyıcısına əslin surəti köçürülməzdən əvvəl onun boş olması faktı müəyyənləşdirilərək raportda qeyd olunmalıdır [8, s.25].

İstinad etdiyimiz müəlliflər rəqəmsal materialların saxtalaşdırılması faktlarını uyğun məhkəmə ekspertizaları vasitəsilə müəyyənləşdirməyin

çətin, bəzən isə qeyri-mümkün olduğunu göstərsələr də, hesab edirik ki, həmin informasiya daşıyıcılarında əks olunmuş məlumatlardan prosesual sübutətmədə istifadə praktikası davam etməlidir. Çünki rəqəmsal materiallar ƏAF nəticələrinin mötəbərliyini təmin etməyin ən etibarlı vasitələrindən biridir. İnkişaf etməkdə olan kompüter-texniki ekspertizalar isə tədricən rəqəmsal informasiyanın saxtalaşdırılmasının müəyyənləşdirilməsi metodikasının işlənilməsi üçün hazırlanması istiqamətində öz töhfəsini verəcəkdir. Şübhəsiz ki, ƏAF nəticələrinin cinayət prosesi orqanlarına təqdim olunmasını tənzimləyən normativ-hüquqi aktın qəbul edilməsi, “Dövlət sirri” haqqında qanuna bəzi zəruri dəyişikliklərin edilməsi prosesual sübutətmədə ƏAF materiallarından istifadə ilə bağlı meydana gələn problemlərin aradan qaldırılmasına müsbət təsir göstərəcəkdir (hesab edirik ki, ƏAT-ın nəticələrinin əks olduğu informasiya daşıyıcılarının əslinin cinayət prosesi orqanlara təqdim olunması ilə bağlı qadağa aradan qaldırılmalı və belə təqdimetmənin proseduru müəyyənləşdirilməlidir).

ƏAF nəticələrinin cinayət prosesi orqanlarına təqdim olunması qaydalarını tənzimləyən qanunqüvvəli aktın qəbul olunması zərurəti qüvvədə olan CPM-də mövcud boşluqlarla diktə olunur.

RF prosesual qanunvericiliyində mövcud olan analogi boşluqlardan bəhs edən S.B. Rossinski haqlı olaraq yazır: “Cinayət işləri üzrə sübutətmədə ƏAF nəticələrindən istifadə edilməsi o dərəcədə geniş yayılmışdır ki, hüquq-mühafizə orqanı əməkdaşları buna adi bir şey kimi baxırlar. Hazırkı vəziyyətdə ƏAF materialları əsasında sübutların formalaşdırılması praktikası isə onları əməliyyat-axtarış qanunvericiliyi normalarına uyğun olaraq cinayət işi materiallarına əlavə etməkdən ibarətdir. Hüquq tətbiqetmə qərarlarında isə təhqiqatçı, müstəntiq və hakimlər ƏAF materiallarına tamhüquqlu sübutlar kimi istinad edirlər” [10, s.113]. Fikrimizcə, əlavə şərhə ehtiyac yoxdur. Bizim üçün tamamilə tanış praktikadır.

Beləliklə, demək olar ki, ƏAF və uyğun qanunvericilik cinayətkarlıqla mübarizəyə real yardım imkanlarına malikdir. Həmin imkanlar, hər şeydən əvvəl, informasiya təminatında ifadə olunur. Azərbaycan Respublikası CPM-in tələblərinə cavab verdikdə bu məlumatlardan həm şübhəli və təqsirləndirilən şəxsin, həm də cinayətdən zərərçəkmiş şəxslərin hüquq və mənafeələrinin müdafiəsində istifadə edilə bilər. Bizə belə gəlir ki, əməliyyat məlumatlarından daha səmərəli istifadə etmək üçün “Əməliyyat-axtarış fəaliyyəti haqqında” qanunda bəzi dəyişikliklər (məsələn, nəzarətlə bağlı) edilməli və ƏAF-ın nəticələrinin cinayət təqibi orqanlarına təqdim edilməsi qaydalarını tənzimləyən qanunqüvvəli idarədaxili aktın qəbul edilməsinə ehtiyac vardır.

ƏDƏBİYYAT

1. Rəhimov İ.M. Cəzanın əxlaqiliyi haqqında. - Bakı: Şərq-Qərb. - 2014. - 320 s.
2. Şərq mütəfəkkirlərinin kəlamları. Bakı, 2008.
3. Белкин Р.С. Криминалистика: Учебник для вузов / Под ред. Р.С.Белкина. – Москва: Норма-Инфра. 1999. 990 с.
4. Галяшина Е.И. Материалы аудио- и видеозаписи как результаты ОРД: проблемы судебно-экспертного обеспечения проверки доказательств // Вестник Нижегородского университета им. Н.И.Лобачевского. - 2015. - № 2. - с. 91-96.
5. Гапанович Н.Н., Мартинович И.И. Основы взаимодействия следователя и органа дознания при расследовании преступлений: учебное пособие. - Минск: БГУ, - 1983. - 104 с.
6. Демидов И. Оперативно-розыскная деятельность и уголовный процесс // Законность, - 1993.- №8.
7. Зажицкий В.И. Результаты оперативно-розыскной деятельности в уголовном судопроизводстве. - СПб.: Изд-во Р.Асланова «Юридический центр прессы». - 2006. - 449 с.
8. Иванов Н.А. О хранении цифровых доказательств в наблюдательном производстве // Судебная экспертиза. - № 1 (21). - 2010. - с. 24–29.
9. Колосович М.С. Интеграция оперативно-розыскной и уголовно-процессуальной деятельности в законодательстве некоторых государств постсоветского пространства: современное состояние и перспективы развития // Вестник Московского университета МВД России. - №5, - 2016. - с.151-156.
10. Россинский С.Б. Результаты ОРД нужно признавать доказательствами по уголовному делу? // Судебная власть и уголовный процесс. - 2018. - № 2. - с. 113-117.
11. Перевалов В.Д. Теория государства и права: учебник и практикум для бакалавриата и специалитета. - Москва: Юрайт, - 2019. - 341 с.
12. Шейфер С.А. Следственные действия. Основания, процессуальный порядок и доказательственное значение. - Самара: Самарский университет. - 2004. - 192 с.

МЕСТО И РОЛЬ ОПЕРАТИВНО-РОЗЫСКОВОЙ ДЕЯТЕЛЬНОСТИ В ОБЕСПЕЧЕНИИ ПРАВА НА СПРАВЕДЛИВУЮ ЗАЩИТУ

Б.М.АСКЕРОВ

РЕЗЮМЕ

В статье исследованы некоторые проблемы использования возможностей оперативно-розыскной деятельности в реализации таких важнейших принципов уголовного процесса, как законность и право на обеспечение справедливой защиты.

Оперативные материалы, отвечающие требованиям оперативного и процессуального законодательства, могут быть использованы в качестве доказательств, что в свою очередь объективно служит реализации вышеназванных принципов.

По мнению автора, данная задача решается в первую очередь путем неукоснительного соблюдения требований оперативного-розыскного законодательства в ходе оперативно-розыскной деятельности, несоблюдение которых согласно ст.137 УПК Азербайджанской Республики делает невозможным их использование в уголовном процессе. В статье предложен ряд предложений по совершенствованию законодательства об оперативно-розыскной деятельности.

Ключевые слова: оперативно-розыскная деятельность, результаты оперативно-розыскной деятельности, оперативно-розыскное законодательство, уголовный процесс, принцип законности, право на обеспечение справедливой защиты

THE PLACE AND ROLE OF OPERATIONAL SEARCH ACTIVITIES IN ENSURING THE RIGHT TO FAIR DEFENSE

B.M.ASGAROV

SUMMARY

The article under consideration examines some problems of using the capabilities of operational investigative activities in the implementation of such important principles of the criminal process as legality and the right to provide fair defense.

Operational materials that meet the requirements of operational and procedural legislation can be used as evidence, which in turn objectively serves the implementation of the above principles.

According to the author, this problem is solved primarily through strict compliance with the requirements of operational investigative legislation in the course of operational investigative activities. Since failure to comply with these requirements, according to Article 137 of the Code of Criminal Procedure of the Azerbaijan Republic, makes it impossible to use them in criminal proceedings. The article also contains a number of proposals for improving the legislation on operational investigative activities.

Keywords: operational investigative activities, results of operational investigative activities, operational investigative legislation, criminal process, principle of legality, right to fair defense

UOT 341.231.14**BEYNƏLXALQ HÜQUQ NORMALARININ TƏTBİQİNDƏ
MƏHKƏMƏLƏRİN ROLU**

N.H.MEHDİYEV
Bakı Dövlət Universiteti
novruz_mehdiyev@bk.ru

Məqalədə qeyd edilir ki, dünya dövlətlərinin məhkəmələrinin təcrübəsi göstərir ki, onlar beynəlxalq hüquq normalarını getdikcə daha geniş tətbiq edirlər. Bu isə beynəlxalq integrasiyanın getdikcə daha da dərinləşməsi, beynəlxalq hüququn obyektiv və subyektiv sərhədlərinin genişlənməsi, onun nizamasalma predmetinə əvvəllər milli hüququn nizamasalma predmetinə daxil olan bir sıra sahələrin daxil olması ilə əlaqədardır.

Beynəlxalq öhdəliklərin həcmi və mürəkkəbliyi artır və onların həyata keçirilməsinə dövlət orqanlarının daha geniş dairəsi qarışmalı olur. Dövlət orqanlarının beynəlxalq hüquq normalarının həyata keçirilməsi üzrə təşkili və fəaliyyəti milli hüquqla tənzim olunur. Beynəlxalq hüquqa gəlincə, o bütövlükdə dövlətin üzərinə öhdəlik qoyur. Dövlət isə öz orqanlarının beynəlxalq hüquq normalarının həyata keçirilməsi üçün lazımi tədbirlər görməsini təmin etməlidir.

Açar sözlər: beynəlxalq hüquq normaları, məhkəmə təcrübəsi, beynəlxalq hüquq normalarının məhkəmələr tərəfindən tətbiqi, dövlətdaxili hüquq sistemi, beynəlxalq insan hüquqları standartları, beynəlxalq hüququn tətbiqi, BMT beynəlxalq hüquq komissiyası və s.

Beynəlxalq hüquq normalarının dövlətlərin milli hüquq sistemlərinə təsiri getdikcə artır. Adekvat olaraq, dövlətdaxili hüquq sisteminin əsas hüquq tətbiqedici elementlərindən biri olan məhkəmələrin də beynəlxalq hüquqla əlaqələri artır: məhkəmələr getdikcə daha çox öz təcrübələrində beynəlxalq hüquq normalarını təfsir və tətbiq edirlər. Beynəlxalq hüquq normalarının dövlətlərin məhkəmələri tərəfindən təfsir və tətbiq olunması prosesi onların milli hüquq sistemində daxil olan normativ hüquqi aktların təfsir və tətbiqi prosesi isə bir sıra ümumi xüsusiyyətlərə malik olsa da, onun özünəməxsus xüsusiyyətləri bu prosesin ayrıca nəzərdən keçirilməsini zəruri edir. Çünki bu özünəməxsus xüsusiyyətlər kifayət qədər zəruridirlər.

1991-ci ildə Azərbaycan Respublikası öz dövlət müstəqilliyinə nail

olmaqla, yeni hüquqi məkana – beynəlxalq hüquqi məkana daxil oldu. Həmin vaxtdan başlayaraq, Azərbaycan Respublikası bir sıra ikitərəfli və çoxtərəfli müqavilələrin iştirakçısına çevrilmiş, və onun hiss ediləcək həcmə malik «beynəlxalq hüququ» yaranmışdır. Respublikanın iştirakçısı olduğu beynəlxalq müqavilələrin hər biri özünəməxsus nizamasalma predmetinə malik olmaqla, bütövlükdə dövlətlərarası münasibətlərin ən müxtəlif sahələrini nizama salmağa yönəlmişdir. Eyni zamanda, bu beynəlxalq müqavilələrin əhəmiyyətli hissəsi məhz dövlətdaxili mexanizmlər vasitəsi ilə həyata keçirilməlidir. Azərbaycan Respublikası həmin beynəlxalq müqavilələrin iştirakçısı olmaqla, həm də onların müddələrinin həyata keçirilməsini təmin edəcək bu dövlətdaxili mexanizmlərin yaradılması öhdəliyini öz üzərinə götürmüş olur ki, pacta sunt servanda prinsipi bu öhdəliyin yerinə yetirilməsinin ümumi şərti kimi çıxış edir. Nizamasalma predmetinə dövlətdaxili münasibətlərin də daxil olduğu beynəlxalq müqavilələrin sayı da əhəmiyyətli dərəcədə artmaqdadır. Bu beynəlxalq normalarının birbaşa milli hüquq sisteminə daxil edilməsi xaos yarada bilərdi. Bundan qaçmaq üçün beynəlxalq hüquq normalarının həyata keçirilməsində milli hüquq sisteminin və onun hüquqtətbiqedici orqanlarının iştirakı məcburidir.

Azərbaycan beynəlxalq hüquq normalarının implementasiyasının inkorporasiya yolunu seçmişdir. Dövlətlərin geniş hissəsinin konstitusiyalarına daxil edilmiş «beynəlxalq hüquq ölkə hüququnun tərkib hissəsidir» müddəası bizim Konstitusiyamızda da öz əksini tapmışdır. Konstitusiyanın 148-ci maddəsinin 2-ci hissəsində göstərilir ki, «Azərbaycan Respublikasının tərəfdar çıxdığı beynəlxalq müqavilələr Azərbaycan Respublikasının hüquq sisteminin ayrılmaz tərkib hissəsidir». Konstitusiyanın bu müddəasından görüldüyü kimi, orada bütün beynəlxalq müqavilələrin, başqa sözlə, təkcə dövlətlərarası deyil, həm də hökumətlərarası müqavilələrin ümumi inkorporasiyası nəzərdə tutulmuşdur. Lakin bütövlükdə, 148-ci maddənin 2-ci hissəsi ilə nəzərdə tutulmuş ümumi inkorporasiya öz-özlüyündə məhdud xarakter daşıyır, çünki, beynəlxalq hüququn bir sıra müddəaları milli hüquq üçün ciddi əhəmiyyətə malik deyildir. Bu müddəa heç də bütün beynəlxalq müqavilələrin məhkəmələr, dövlət orqanları tərəfindən birbaşa həyata keçirilə bilməsi, maddənin beynəlxalq və milli hüquq arasında bütün sədləri aradan qaldırması kimi başa düşmək olmaz. Görünür məhz bunun üçün də Konstitusiyanın sonrakı - 149-cu maddəsində bütün normativ-hüquqi aktların tətbiq və icra edilməsindən danışılarkən, beynəlxalq hüquqi normaları haqqında heç nə deyilmir. Şübhəsiz, Konstitusiyanın bu mövqedən çıxış etməsi də əbəs deyildir. Bütün beynəlxalq müqavilələrin dövlətdaxili hüquq sistemində birbaşa qüvvəsinin təmin edilməsi nə texniki-hüquqi, nə də siyasi baxımdan həyata keçirilə bilməyən bir cəhd olardı. Bununla belə 148-ci maddə beynəlxalq hüquq normalarının dövlətdaxili münasibətlərə şamil

edilməsi və məhkəmələr də daxil olmaqla, dövlət orqanlarının onları tətbiq etməsi imkanını müəyyən edir: Məhz 148-ci maddənin 2-ci hissəsinə əsasən məhkəmə konkret işi həll edərkən beynəlxalq hüquq normasını tətbiq etmək imkanı əldə etmişdir.

Beynəlxalq müqavilələrin milli hüquq sistemində daxil olan normativ-hüquqi aktlar iyerarxiyasında yeri Konstitusiyanın digər maddəsində - «Beynəlxalq aktların hüquqi qüvvəsi» adlanan 151-ci maddədə öz əksini tapmışdır. Konstitusiyanın həmin maddəsinin tələbinə əsasən, Konstitusiya və referendumla qəbul edilmiş digər aktlar istisna olmaqla, Azərbaycan Respublikasının qanunvericilik sistemində daxil olan normativ hüquqi aktlar ilə onun tərəfdar çıxdığı dövlətlərarası müqavilələr arasında ziddiyyətlər yaranarsa, beynəlxalq müqavilələr tətbiq edilir. Göründüyü kimi, Konstitusiyanın 151-ci maddəsi ilə dövlətlərarası beynəlxalq müqavilələr öz hüquqi qüvvəsinə görə, Konstitusiya və referendumla qəbul edilmiş digər aktlardan başqa, bütün digər normativ aktlardan, o cümlədən, qanunlardan, fərmanlardan, Azərbaycan Respublikası Nazirlər Kabinetinin qərarlarından, mərkəzi icra hakimiyyəti orqanlarının normativ aktlarından üstün hüquqi qüvvəyə malikdir. İlk baxışdan elə görünür ki, Konstitusiya bu maddə ilə beynəlxalq hüququn primatlığını müəyyən etmişdir. Lakin həm bu maddənin Konstitusiyanın digər müddəaları, xüsusən də, 149-cu maddə ilə birlikdə nəzərdən keçirilməsi, və mövcud təcrübənin araşdırılması təsdiq edir ki, Azərbaycan Respublikasında beynəlxalq hüquq normalarının milli hüquqa implementasiyasının monist konsepsiyasının prinsipləri əsasında həyata keçirilməsi nəticəsinə gəlinməsi reallığı özündə əks etdirmir. Bu maddə əslində beynəlxalq müqavilələrin müəyyən etdiyi qaydalarla Azərbaycan Respublikasının normativ hüquqi aktları arasında mümkün ziddiyyətləri aradan qaldırmağa yönəlmişdir. Bundan başqa, burada heç də bütün dövlətlərarası müqavilələr deyil, yalnız dövlətdaxili münasibətlərə bilavasitə tətbiq edilə bilən və bunun üçün sonrakı milli hüquqi implementasiya tədbirləri tələb etməyən müqavilələr nəzərdə tutulur. Başqa sözlə, 151-ci maddəsində söhbət yalnız ad hoc - konkret hüquqtətbiqedici hal üçün primatlıqdan gedə bilər. Bu halda beynəlxalq hüquq normaları məhz *lex specialis* kimi tətbiq edilir.

Beynəlxalq hüquq normalarının məhkəmələr tərəfindən təfsir və tətbiq edilməsi, bir sıra hallarda, dövlətdaxili hüquq sistemlərinə yeni hüquq normalarının daxil olması ilə nəticələnir. Yəni, dövlətlərin milli hüquq sistemlərində beynəlxalq hüquq normalarının ümumi inkorporasiyası nəzərdə tutulsa da, məhkəmələr müvafiq beynəlxalq hüquq normalarının milli hüquq sisteminin «üzvü olmasını» rəsmiləşdirmiş olurlar.

Dünya dövlətlərinin məhkəmələrinin təcrübəsi göstərir ki, onlar beynəlxalq hüquq normalarını getdikcə daha geniş tətbiq edirlər. Bu isə beynəlxalq inteqrasiyanın getdikcə daha da dərinləşməsi, beynəlxalq hüququn

obyektiv və subyektiv sərhədlərinin genişlənməsi, onun nizamasalma predmetinə əvvəllər milli hüququn nizamasalma predmetinə daxil olan bir sıra sahələrin daxil olması ilə əlaqədardır.

İctimai həyatın getdikcə daha çox beynəlmilləşməsi ilə əlaqədar olaraq, beynəlxalq əməkdaşlıq milli sistemlərin daha geniş sahələrinə toxunur. Beynəlxalq öhdəliklərin həcmi və mürəkkəbliyi artır, onların həyata keçirilməsinə və insan orqanlarının müdafiəsinə dövlət orqanlarının daha geniş dairəsi qarışmalı olur [1, s.104].

Dövlət orqanlarının beynəlxalq hüquq normalarının həyata keçirilməsi üzrə təşkili və fəaliyyəti milli hüquqla tənzim olunur. Beynəlxalq hüquqa gəlincə, o bütövlükdə dövlətin üzərinə öhdəlik qoyur. Dövlət isə öz orqanlarının beynəlxalq hüquq normalarının həyata keçirilməsi üçün lazımi tədbirlər görməsini təmin etməlidir. Ümumiyyətlə, müasir beynəlxalq hüquqda beynəlxalq hüquqi öhdəliklərin təmin edilməsi sahəsində səlahiyyətlərin nizamlayıcısı kimi beynəlxalq hüquq normalarının rolu ciddi şəkildə artmışdır. Hazırda beynəlxalq müqavilələrdən irəli gələn öhdəliklərin həyata keçirilməsinin iki variantı geniş yayılmışdır: 1) müqavilənin özündə hər bir razılığa gələn tərəfin müqavilənin şərtlərini həyata keçirməli olan orqanları müəyyən edilir; 2) müqavilə normaları yaradılması milli hüquqdan asılı olan səlahiyyətli orqanlara ünvanlanır. Birinci variant xüsusən çoxtərəfli müqavilələr üçün xarakterikdir [10, s.13].

Bəzi müqavilələrdə onda müəyyən edilmiş öhdəliklərin həyata keçirilməsi üçün dövlətin üzərinə qanunvericilik tədbirləri ilə yanaşı, müvafiq inzibati, məhkəmə və s. tədbirlərin görülməsi vəzifəsi qoyulur. Aparteid cinayətinin müəyyən edilməsi və onun cəzalandırılması haqqında 1973-cü il Konvensiyasının IV maddəsində Konvensiyanın iştirakçı dövlətlərinin aparteid cinayətinin müəyyən edilməsi və onun yayılmasının qarşısının alınması, Konvensiyanın II maddəsində göstərilən cinayətlərin törədilməsində təqsirli olan, yaxud ittiham olunan şəxslərin məhkəməyə cəlb edilməsi, təqdim edilməsi və cəzalandırılması üçün qanunvericilik, məhkəmə və inzibati tədbirlərin görülməsi öhdəliyindən danışılır.

Cinayət yolu ilə əldə edilmiş şeylərin müəyyən edilməsi, axtarılması və konfiskasiyası haqqında 1990-cı il Konvensiyasının bir sıra maddələri aşağıdakı sözlərlə başlayır: «Hər bir tərəf tələb oluna biləcək qanunvericilik və digər tədbirləri görür».

Qeyd edək ki, müvafiq hallarda inzibati və ya məhkəmə orqanının müqavilə ilə müəyyən edilmiş qaydadan kənara çıxması və ya ona əməl etməməsinin öz-özlüyündə beynəlxalq hüquq pozuntusu hesab edilməsi praktikası mövcuddur.

Dövlət beynəlxalq hüquq normalarının pozulmasına görə özünün bütün orqanları, o cümlədən məhkəmə orqanları ildə birlikdə məsuliyyət

daşıyır. Beynəlxalq hüquq komissiyası tərəfindən hazırlanmış «dövlətlərin beynəlxalq hüquqi məsuliyyəti haqqında» layihənin 6-cı maddəsində göstərilir: «Bu orqanın yerli, qanunverici, icra, məhkəmə və ya başqa hakimiyyət orqanına aid olmasından, onun dövlət orqanları sistemində ali, yoxsa asılı mövqeyindən asılı olmayaraq, dövlət orqanının fəaliyyətinə dövlətin beynəlxalq hüquq üzrə fəaliyyəti kimi baxılacaqdır». Bu müddəa beynəlxalq hüquq doktrinasında da geniş müdafiə olunmaqdadır. K.Holluey yazır ki, «Beynəlxalq hüquq dövləti ədliyyə orqanları da daxil olmaqla, onun bütün orqanlarının məhkəmə qərarlarının icra edilməməsi kimi beynəlxalq öhdəliklərə və normalara zidd olan, hərəkətinə və hərəkətsizliyinə görə cavabdeh sayır» [11, p.252].

Dövlətlərin qanunvericilik və xüsusən məhkəmə təcrübəsinin təhlili göstərir ki, məhkəmə hakimiyyəti qanunvericiliyin beynəlxalq hüquqa uyğunluğuna nəzarəti həyata keçirmir. Əlbəttə, burada Konstitusiya məhkəmələrinin rolu nisbətən müstəsna təşkil edir. Lakin ümumən məhkəmələr qanunvericilik çərçivəsində və onun müəyyən etdiyi şərtlərlə beynəlxalq hüquq normalarının implementasiyası ilə və ya artıq implementasiya edilmiş beynəlxalq hüquq normalarının dövlətdaxili qanunla müəyyən edilmiş qaydada tətbiqi ilə məşğul olur. Məsələn, ABŞ-da konqresin hətta açıq aşkar beynəlxalq müqavilələri və ya ümumi beynəlxalq hüquq normalarını pozmasının məhkəmə yurisdiksiyasına aid olmaması qaydası təcrübədə öz təsdiqini tapmışdır. Dövlətlərin əksəriyyətinin konstitusiyalarında belə bir müddəa mövcuddur ki, icra hakimiyyəti beynəlxalq müqavilələr bağlamaqla öz konstitusiya preroqativlərini həyata keçirmiş olur. Buna görə də bu sahədə onun hərəkətlərinə məhkəmədə baxıla bilməz. Bu səbəbdən də məhkəmələr adətən icra hakimiyyəti tərəfindən bağlanmış beynəlxalq müqavilələrin məzmununa nəzarətin mümkünsüzlüyündən çıxış edirlər. Yəni icra hakimiyyətinin, eləcə də qanunvericilik hakimiyyətinin beynəlxalq hüquq normalarının yaradılması və həyata keçirilməsi sahəsində fəaliyyəti məhkəmələrin nəzarətindən kənarıdır. Lakin məhkəmələri beynəlxalq hüquqla bağlı məsələlərə baxılmasından tamamilə kənarlaşdırmaq mümkün deyildir.

Məhkəmələrin beynəlxalq hüququn tətbiqi təcrübəsinin xarakteri onun müstəqilliyindən də çox asılıdır. Dünya dövlətlərinin məhkəmə təcrübəsinin tədqiqi göstərir ki, öz müstəqilliyinə görə məhkəmələr icra hakimiyyətinin rəyindən asılı deyillər. Lakin beynəlxalq hüququn tətbiqi prosesinə gəlinə, «dövlətin xarici siyasətinin vahidliyi zəruriyyəti bu mövqedə ciddi dəyişikliklər edir» [11, s.31]. Göstərilən məsələni təhlil edərkən bir sıra müəlliflər belə nəticəyə gəlirlər ki, icra hakimiyyəti xarici siyasətin həyata keçirilməsinə görə müstəsna məsuliyyət daşdığından məhkəmə hakimiyyəti öz qərarlarının bu vəzifənin həyata keçirilməsinə müdaxilə etməsinə yol verməməlidir. Hesab edilir ki, məhkəmə onun dövlətinin hökumə-

tini diplomatik sahədə pis vəziyyətdə qoyan, xüsusən beynəlxalq hüquqi məsuliyyət doğura bilən hər-hansı təfsirdən çəkinməlidir [7. S.32]. Digər tərəfdən icra hakimiyyəti də məhkəmə hakimiyyətinin müstəqilliyinə müdaxilə etməməli və hətta xarici siyasət məsələləri və beynəlxalq hüquqla bağlı məsələlərə aid olduğu hallarda belə, ədalət mühakiməsinin həyata keçirilməsinə mane olmamalıdır.

Qeyd edək ki, beynəlxalq hüquq normalarının həyata keçirilməməsinə görə dövlət bütövlükdə məsuliyyət daşıyır. Bu fiziki və hüquqi şəxslərin hərəkətlərinə görə özünəməxsus məsuliyyəti də əhatə edir. Beynəlxalq hüquq normalarının pozulması olan hərəkətlərə görə bu şəxslər ümumi qaydada milli hüquqla məsuliyyət daşıyırlar. Bu məsuliyyətin həyata keçirilməsində isə əsas rol məhkəmələrə məxsusdur.

Məhkəmələrin beynəlxalq hüquq normalarını tətbiq edən dövlət orqanları içərisində rolunun xüsusiyyəti ondan ibarətdir ki, o bu normalarının daha böyük kütləsinin məhkəmə qaydasında həyata keçirilməsi üçün unikal imkan yaradır.

Əlbəttə, məhkəmələrin beynəlxalq hüquq normalarının həyata keçirilməsində iştirakı yeni və kifayət qədər mürəkkəb hadisədir. Buna görə də tam qətiyyətlə söyləmək olar ki, hələlik heç bir dövlətin hüquq sistemi bu problemi tam həll etməyə qadir deyildir və məhkəmə təcrübəsi də bu aspektdə yetkinlikdən uzaqdır.

Buna baxmayaraq, müasir beynəlxalq hüquq doktrinasında beynəlxalq hüququn həyata keçirilməsində məhkəmələrin rolunu yüksək qiymətləndirilir. Məhkəmələr beynəlxalq hüququn izah edilməsi, aydınlaşdırılması və inkişafında da mühüm rol oynayırlar. Bir çox müəlliflər hesab edirlər ki, məhkəmələr milli hüququ beynəlxalq hüquq baxımından əlverişli təfsir etməklə beynəlxalq hüququn primatlığının təsdiq olunmasına kömək edirlər. [4, s.104].

BMT beynəlxalq hüquq komissiyası da öz hesabatlarında dövlətlərin məhkəmələrinin, onların təcrübəsinin ümumi beynəlxalq hüququn bəzi sahələrinin inkişafındakı rolunu dəfələrlə qeyd etmişdir.

Beynəlxalq məhkəmə təcrübəsində dəfələrlə olmuşdur ki, məhkəmələr beynəlxalq hüquqla bağlı şəxsi iddiaların əsaslılığını tanımışlar. Beynəlxalq hüquq normalarının, xüsusən humanitar hüquq normalarının pozulması ilə əlaqədar bir sıra məhkəmə qərarları çıxarılmışdır. Nadir hallarda ayrı-ayrı şəxslərin iddiaları ilə başlanılmış və onların dövlətlərinin beynəlxalq hüquq normalarına əməl etməməsi ilə bağlı olan işlərə də rast gəlinməkdədir və bu cür işlərin sayı getdikcə artır [8, s.104].

Fərdlərin beynəlxalq hüquq üzrə məsuliyyətinin müəyyən edilməsi zamanı isə məhkəmələr mütləq beynəlxalq hüquq normalarına müraciət etməli olurlar. Qeyd etmək lazımdır ki, bununla bağlı Çilinin keçmiş hərbi

rəhbəri Pinoçetin ekstradisiyası ilə bağlı İspaniya məhkəməsinin İngiltərə hökumətinə order təqdim etməsi prosesi xüsusən maraq doğurur. Məhkəmə özünün həbs orderində Pinoçetin insan hüquqlarına dair beynəlxalq tanınmış normaları pozmasına əsaslanmışdı.

İnsan hüquqlarına dair beynəlxalq hüquq normaları ilə yanaşı, məhkəmələrin beynəlxalq hüquqa müraciətini şərtləndirən digər faktor kimi hüquqi əməkdaşlıq barədə ikitərəfli və çöxtərəfli beynəlxalq müqavilələrin tətbiqi çıxış edir. Həmin müqavilələrin tətbiqi zamanı məhkəmələr təkcə müvafiq müqavilənin normalarını deyil, həm də ümumiyyətlə bura aidiyyatı olan beynəlxalq hüquq normalarını, məsələn, insan hüquqlarına dair normaları, humanitar hüquq normalarını və s. nəzərə almalı olurlar. Keçmiş SSRİ Ali Məhkəməsi Plenumunun «Məhkəmələr tərəfindən xarici dövlətlərlə mülki, ailə və cinayət işləri üzrə hüquqi yardım haqqında müqavilələrin yerinə yetirilməsi ilə bağlı məsələlər haqqında» 19 iyun 1959-cu il tarixli qərarında bu müqaviləri tətbiq edərkən məhkəmələrin beynəlxalq hüquq normaların geniş həcmi ilə qarşılaşa biləcəyi ehtimalından danışırdı. Hüquqi yardım haqqında müqavilələrdən danışarkən onu da qeyd etmək lazımdır ki, məhkəmələr nəinki bu müqavilələrin normalarının realizasiyasında mühüm rol oynayırlar, hətta bu realizasiya onların iştirakı olmadan mümkünsüz olardı.

Beynəlxalq hüquq və milli hüquq arasında əlaqə hər bir dövlətin hüquq sistemi ilə müəyyən edildiyindən bu eyni qaydada həll edilmir. Buna uyğun olaraq, məhkəmələr beynəlxalq hüququn özünü deyil, milli hüquqla nəzərdə tutulmuş qaydada, milli hüquqa inkorporasiya edilmiş normaları tətbiq edir.

Dövlətlərin qanunvericilik və məhkəmə təcrübəsinə əsasən, dövlətdaxili hüquq sistemlərini beynəlxalq hüquqla əlaqəsinin xüsusiyyətlərinə görə üç qrupa bölmək olar: 1) Beynəlxalq hüququ ölkənin hüquq sisteminin tərkib hissəsi elan etmiş dövlətlər (ABŞ, Fransa, Belçika, Hollandiya və s.); 2) Milli qanunvericiliyinin və məhkəmə təcrübəsinin beynəlxalq və milli hüququ ciddi fərqləndirən dövlətlər (Böyük Britaniya və başqaları); 3) Konstitusiyaları ümumtanınmış beynəlxalq hüquq normalarına ölkə hüququna münasibətdə üstünlük verən dövlətlər. Birinci qrup dövlətlərin konstitusiyalarında beynəlxalq hüquqa ümumi göndərici müddəalar mövcuddur ki, bu beynəlxalq müqavilələrə prinsipə milli hüquq çərçivəsində fəaliyyət göstərməyə imkan yaradır [9, s.82]. İlk baxışdan bu beynəlxalq öhdəliklərin yerinə yetirilməsinin optimal yolu kimi görünsə də, bir sıra çətinliklər yaradır. Beynəlxalq hüquq normaları ilk növbədə dövlətlərarası münasibətləri tənzimləməli olduğundan onlar heç də həmişə dövlətdaxili münasibətləri tənzim etməyə yararlı olmurlar. Buradan «özüicraolunan və özüicraolunmayan müqavilələr» anlayışı meydana çıxır. Dövlətlərin məhkəmə təcrübəsinin təhlili göstərir ki, məhkəmələr beynəlxalq müqavilələri özüicraolunan elan

etməyə meyilli deyillər.

Dövlətlərin məhkəmə təcrübəsinin təhlili göstərir ki, onların beynəlxalq hüquq normalarının tətbiqi təcrübəsinin üç formasını fərqləndirmək mümkündür: 1) *contra legem* (qanundan kənar) 2) *praeter legem* (qanundan başqa) 3) *secundum legem* (qanunu tamamlamaqla) [6, s.17-47]. Lakin bu bölgü heç də doktrinal deyildir və ədəbiyyatda beynəlxalq hüququn məhkəmə tətbiqinin digər formalarından da danışıılır.

Dövlət orqanlarının, o cümlədən məhkəmələrin beynəlxalq hüquq normalarını hansı keyfiyyətdə tətbiq etməsinə dair müxtəlif fikirlər mövcuddur və bu fikir müxtəlifliyi təcrübədə də öz əksini tapır. Əksər hüquqşünaslar hesab edirlər ki, beynəlxalq hüquq normaları əvvəlcə bu və ya digər formada milli hüquq normalarına transformasiya olunur və artıq bu keyfiyyətdə tətbiq edilir. Dövlətin konstitusiyon sistemində uyğun olaraq, fəaliyyət göstərən məhkəmə milli hüquqda öz əksini tapmış beynəlxalq hüquq normalarını tətbiq və təfsir edir. Beynəlxalq hüquq normaları qanunvericilik, yaxud bu konstitusiyon sistemində nəzərdə tutulmuş digər qaydada implementasiya olunmalıdır [45, s.120].

Bununla yanaşı, tərəfdarlarının sayı artmaqda olan belə bir fikir də mövcuddur ki, beynəlxalq hüquq normaları fiziki və hüquqi şəxslərin iştirak etdiyi münasibətlərə birbaşa tətbiq edilir [5, s.51].

Məhkəmə təcrübəsinin təhlili göstərir ki, əksər ölkələrdə milli qanunvericilik və məhkəmələr beynəlxalq hüquq normalarının *contra legem* tətbiqinə üstünlük verirlər. Keçmiş SSRİ-də belə bir norma tətbiq edilirdi ki, «əgər beynəlxalq müqavilə qanunvericilikdə nəzərdə tutulduğundan fərqli qayda nəzərdə tutursa, beynəlxalq müqavilənin müəyyən etdiyi qayda tətbiq edilir». Bu norma hazırda keçmiş SSRi məkanının bütün respublikalarının qanunvericiliklərində mövcuddur.

Dövlətin müəyyən etdiyi milli və beynəlxalq hüququn əlaqəsi onun bütün orqanları, o cümlədən məhkəmə orqanları üçün məcburidir. Bununla yanaşı, məhkəmələrin xüsusi spesifikasiyası məhkəmə prosesində milli və beynəlxalq hüququn əlaqəsinə daha diqqətlə yanaşmağı tələb edir.

Bir sıra dövlətlərin konstitusiyaları beynəlxalq hüququ təkcə ölkənin hüquq sisteminin tərkib hissəsi elan etmir, həm də ona birbaşa və qanunlar qarşısında üstün hüquqi qüvvə verir. AFR Konstitusiyasının 25-ci maddəsinə görə « Ümumi beynəlxalq hüquq normaları Federasiyanın hüquq sisteminin tərkib hissəsidir. Onlar qanunlar qarşısında prioritetə malikdirlər və federal ərazinin əhalisi üçün birbaşa hüquq və vəzifələr yaradırlar». Bu müddəə məhkəmələrə əgər onlar buna yarayırlarsa, başqa sözlə, özüicraolundırırlarsa, heç bir əlavə implementasiya edici qanun olmadan beynəlxalq hüquq normalarını tətbiq edə bilmək imkanı verir. Lakin AFR-in məhkəmə təcrübəsi göstərir ki, məhkəmələr tərəfindən beynəlxalq hüquq normalarının

tətbiqi yalnız o halda mümkündür ki, onlar milli hüquq normaları ilə ziddiyyət təşkil etməsinlər. Bu cür ziddiyyət zamanı məsələ Konstitusiya Məhkəməsinin baxışına təqdim edilir və o beynəlxalq hüquqa zidd qanunu qeyri-konstitusion elan edə bilər.

Beynəlxalq hüququn milli hüquq qarşısında primatlığının tanınması praktikası Niderland məhkəmələrində daha geniş yayılmışdır. Burada məhkəmələr təkcə qanunları beynəlxalq hüquq baxımından təfsir etmir, həm də onlar beynəlxalq hüquqa zidd olduqda onları tətbiq etməkdən imtina edirlər. Beynəlxalq müqavilələrin primatlığı konstitusiya qanunları da daxil olmaqla, bütün qanunvericiliyə münasibətdə tanınır.

Beynəlxalq hüquq normalarının məhkəmələr tərəfindən tətbiqi milli hüquq normalarının tətbiqindən prinsipə fərqlənir, lakin bir sıra özünəməxsus xüsusiyyətlər malikdir. Konkret iş üzrə beynəlxalq hüquq normalarının tətbiqi aşağıdakıları özündə əks etdirir: a) işin faktik hallarının müəyyən edilməsi; b) işin faktik hallarının hüquqi tövsifi, başqa sözlə, onun beynəlxalq hüquq normasının təsiri altına düşüb düşməməsinin, əgər düşürsə, hansı normaların təsiri altına düşməsinin müəyyən edilməsi; v) işə aidliyi olan normaların hüquqi xarakteristikasının, xüsusən müvafiq subyektlərə münasibətdə onların təsir dairəsinin, müəyyən edilməsi, başqa sözlə, normanın xüsusi-hüquqi təfsiri; q) normanın məzmununun müəyyən edilməsi və ya ümumi təfsiri; d) müvafiq faktik hala münasibətdə normanın tətbiqi qaydası haqqında qərar qəbul edilməsi; e) qəbul edilmiş qərarın həyata keçirilməsinin təmin edilməsi üçün hərəkətlər [14, s.57].

Buradan görüldüyü kimi beynəlxalq hüquq normalarının məhkəmələr tərəfindən tətbiqinin ən mühüm xüsusiyyəti onların təfsirindədir. Beynəlxalq hüquqla bağlı işlərin artması şəraitində məhkəmələr bir sıra hallarda icra hakimiyyətinin iştirakı olmadan bu cür təfsir qaydalarını tətbiq edirlər [16, s.158].

Təfsir hüquq tətbiqedici fəaliyyətin ayrılmaz tərkib hissəsidir. Normanın mənasını aydınlaşdırmadan onu tətbiq etmək mümkün deyildir.

Məhkəmə təfsiri özünəməxsus xüsusiyyətə malikdir. Məhkəmə təkcə hüquq sisteminin elementi kimi normanın məzmununu aydınlaşdırmır, həm də onun işin konkret hallarında necə tətbiq edilməli olmasını müəyyənləşdirir və bu bir halda digərindən ciddi şəkildə fərqlənə bilər. Bu xüsusiyyətinə görə məhkəmə təfsiri hüquq yaradıcılığına yaxınlaşır. Bu yolla işin hallarına münasibətdə normanın konkretləşdirilməsi baş verir və ümumi nəticə kimi hüququn daim dəyişməkdə olan mühitlə əlaqəsi saxlanılır. Normanın bu formada adaptasiyası, onun aktuallaşdırılması məhkəmələrin mühüm funksiyası kimi nəzərdən keçirilir [4, s.132].

Məhkəmə təcrübəsi ilkin əhəmiyyəti normanın mətninin mənasına verir. Bununla yanaşı, normanın yalnız hərfi mənasından çıxış etmənin təh-

lükəsi də nəzərə alınır. Beynəlxalq hüquq normalarının təfsiri zamanı hərfi mənə ilə yanaşı tərəflərin niyyəti də nəzərə alınmalıdır. Bundan başqa, müqaviləni doğuran konkret şərait, onun obyektinin xüsusiyyəti də nəzərə alınmalıdır.

Məhkəmələr beynəlxalq hüquq normalarını təfsir edərkən hüquqi təfsirin ümumi qaydaları ilə yanaşı, bu hüquqla bağlı olan özünəməxsus qaydaları da əsas tutmalıdır. Ümumən, bu qaydaları iki qrupa bölmək olar: birinci qrupa xüsusi hüquqi təfsir aiddir ki, onun köməkliyi ilə beynəlxalq hüquq normasının milli hüquq sistemi çərçivəsində yeri müəyyən edilir. Bununla bir növ məhkəmə beynəlxalq hüquq normasını tətbiq etmək səlahiyyətinin olub-olmamasını, beynəlxalq hüquq normasının hüquqi qüvvəsini müəyyən edir. İkinci qrupa isə beynəlxalq hüquq normalarının təfsiri qaydaları aiddir. Birinci qrupa misal olaraq, «beynəlxalq hüquqa hörmətlə yanaşma» prinsipi göstərilə bilər. Məhz bu prinsipdən çıxış edərək qanunverici çalışır ki, onun qəbul etdiyi normativ hüquqi akt beynəlxalq hüquqa zidd olmasın. Milli və beynəlxalq hüquq arasında ziddiyyət olduqda isə birinci məntiqi hədlərdə beynəlxalq hüquqa nəzərən əlverişli təfsir edilir. Bu qayda eləcə də milli hüquqa transformasiya edilmiş beynəlxalq hüquq normalarına da aiddir. Yəni «normanın beynəlxalq xarakterinə, başqa sözlə onun beynəlxalq hüquqla əlaqəsinə onun milli hüququn tərkib hissəsi olduğundan sonra da hörmət edilməlidir».

Beynəlxalq hüquq normalarının təfsirinə aid olan ikinci qrup qaydaların əsas hissəsi «Beynəlxalq müqavilələr hüququ haqqında» 1969-cu il Vyana Konvensiyasında məəllələşdirilmişdir. Konvensiyanın 3-cü hissəsi bütövlükdə beynəlxalq müqavilələrin təfsirinə aiddir. Konvensiyanın 31-ci maddəsinin 1-ci bəndində beynəlxalq müqavilələrin təfsirinin ümumi prinsipi əks olunmuşdur: «Müqavilə onun terminlərinin onların kontekstində verilməli olan adi mənalarla, həmçinin müqavilənin obyektini və məqsədini nəzərən ədalətli təfsir olunmalıdır». Buradan görüldüyü kimi, təfsirin əsas obyektini kontekstdir. Bununla yanaşı, təfsir zamanı müqavilə aktının sistemli xarakterini nəzərə almaq lazımdır və onun ayrı-ayrı müddəalarını digərlərindən ayırmaq olmaz. Müqavilənin məqsədinin əhəmiyyəti xüsusi qeyd olunur.

Konvensiyada «kontekst» ifadəsi təsadüfi işlədilmir. Bu zaman təkcə müqavilənin preambulası və əlavələri də daxil olmaqla müqavilənin özü yox, həm də onun qəbul edilməsi zamanı aparılan danışıqlar prosesində qəbul edilmiş bütün aktlar başa düşülür [12, s.85].

Konvensiyada əksini tapmış bu qayda beynəlxalq müqavilələrin təfsiri üçün nəzərdə tutulmuşdur. Lakin onlar beynəlxalq adət normalarının təfsiri üçün də əhəmiyyətə malikdirlər. Bu normalar da öz obyekt və məqsədlərinə əsasən, ədalətli təfsir olunmalıdırlar. Dövlətlərin təcrübəsində hər-hansı beynəlxalq adət norması müvafiq dövlətlər arasındakı münasibətlərə tətbiq

olunan digər beynəlxalq normaları nəzərə alınmaqla təfsir olunur. Adət norması hər-hansı beynəlxalq konfransın qərarında təfsir olunduqda isə həmin konfransın qərarı əsas götürülür.

Bunlarla yanaşı, adət normalarının təfsiri məhkəmələr üçün xüsusi çətinlik yaradır. Çünki bunun üçün dövlətin əksər hallarda systemsiz olan və böyük bir qismi məhkəmələr üçün əlçatmaz olan təcrübəsini nəzərdən keçirmək lazım gəlir. Adət normalarını təfsir edərkən məhkəmə doktrinalardan və ekspertlərin xidmətindən geniş istifadə etməli olurlar. Məhkəmələr beynəlxalq adət normalarının təfsir edilməsinə könülsüz yanaşırlar [3 c.135].

Beynəlxalq hüquq normalarını təfsir edərkən məhkəmələr onların öz aralarında ziddiyyətlərə rast gəlirlər. Bu zaman ilk növbədə təfsir vasitəsi ilə normaların mətnlərinin uzlaşdırılmasına çalışırlar. Bu mümkün olmadıqda, beynəlxalq adət hüququnun ümumi norması ilə beynəlxalq müqavilə normasının ziddiyyəti zamanı ümumi qaydadan «lex specialis» müəyyən edən qayda kimi müqavilənin norması tətbiq olunur. Lakin söhbət imperativ normalardan getdikdə, bu qayda deyil imperativ norma tətbiq edilir. Beynəlxalq müqavilələrin normaları arasında ziddiyyət meydana çıxdıqda isə, aşağıdakı qaydalar tətbiq olunur. Eyni iştirakçı dövlətlər arasında bağlanmış müqavilələrə münasibətdə: a) əgər söhbət eyni səviyyədə bağlanmış müqavilələrdən gedirsə, sonra bağlanmış müqavilənin müddəaları üstün hüquqi qüvvəyə malik olur. Beynəlxalq müqavilələr hüququ haqqında Vyana Konvensiyasının 30-cu maddəsinin 3-cü hissəsində göstərilir ki, «Əgər əvvəlki müqavilənin bütün iştirakçıları sonrakı müqavilənin də iştirakçısıdırlarsa, lakin əvvəlki müqavilənin qüvvəsi 59-cu maddəyə əsasən dayandırılmamışdırsa, əvvəlki müqavilə onun müddəalarının sonrakı müqavilənin müddəalarına uyğun olduğu həcmdə tətbiq olunur»; b) Əgər söhbət müxtəlif səviyyələrdə bağlanmış müqavilələrdən gedirsə, digər müqavilənin «xüsusi qayda» yaratmadığı hallarda, yüksək səviyyədə bağlanmış müqaviləyə üstünlük verilir. Müqavilə normalarının dövlətdaxili hüquq sistemində tətbiqində söhbət onların əks olunduqları (transformasiya olunduqları) aktların əlaqəsindən gedir. Bu aktların hüquqi qüvvəsi isə onların bağlı olduqları orqanların dövlətdaxili iyerarxiyası ilə müəyyən olunur; v) Əgər müqavilələrdən biri ümumi, digəri xüsusi qayda müəyyən edirsə, ikinciye üstünlük verilir [9, s.113].

İştirakçıları müxtəlif olan müqavilələrə münasibətdə vəziyyət nisbətən mürəkkəbdir. Doğrudur, beynəlxalq hüquqda dövlətin özünün artıq mövcud olan beynəlxalq öhdəliyinə zidd müqavilə bağlamaq hüququnun olmaması qaydası mövcuddur. Bu hal dövlətin beynəlxalq hüquqi məsuliyyətinə səbəb ola bilər. Lakin ümumi təcrübədə bu cür normalara rast gəlinməkdədir. Bu cür normaların dövlətdaxili tətbiqi zamanı onların transformasiya aktlarının hüquqi qüvvəsinə nəzərən təfsir olunmasına üstünlük verilir. Məhkəmələr isə bu cür normaları təfsir edərkən təfsir vasitəsi ilə kolliziyanı aradan qal-

dırmağa çalışırlar. Bu mümkün olmadıqda isə, təfsir xarici işlər idarələrinin rəyi nəzərə alınmaqla həyata keçirilir.

Bir sıra hallarda məhkəmələrin beynəlxalq hüquq normalarını tətbiq edərkən «effektivlik prinsipi» və dinamik təfsir qaydalarını tətbiq etməli olmasından danışırlar. Bu xüsusən insan hüquqları sahəsinə aid olan beynəlxalq hüquq normalarına münasibətdə həyata keçirilir. Göstərilən təfsir qaydaları bir sıra beynəlxalq təşkilatların qərarlarında, xüsusən insan hüquqları üzrə Avropa Məhkəməsinin qərarlarında öz əksini tapmışdır. İnsan hüquqları üzrə Avropa Məhkəməsinin qərarlarından birində deyilir: «Konvensiyanın (İnsan hüquq və Azadlıqlarına dair Avropa Konvensiyasının) təfsiri zamanı onun əsas insan hüquq və azadlıqlarının kollektiv təminatı müqaviləsi kimi onun xüsusi xarakteri nəzərə alınmalıdır. Yəni, insan şəxsiyyətinin müdafiəsinə yönəlmiş razılaşma kimi Konvensiyanın obyekt və məqsədi onun müddələrinin onda nəzərdə tutulmuş təminatların praktikliyini və effektivliyini təmin edə biləcək formada təfsir və tətbiq edilməsini tələb edir» [1]. Bundan əvvəl *Artico v. İtaly* (1980) işi üzrə məhkəmə qeyd etmişdi ki, insan hüquqları üzrə Avropa Konvensiyası nəzəri illüziyalardan ibarət olan hüquqları deyil, praktik və effektiv olan hüquqları təmin etməyə yönəlmişdir. Effektiv təsir prinsipindən digər insan hüquq müdafiə təşkilatları da, məsələn, İnsan hüquqları üzrə Amerika Məhkəməsi, Amerika komissiyası geniş istifadə edirlər.

Avropa orqanları və beynəlxalq hüquq institutları dinamik təfsir təcürübəsindən kifayət qədər geniş istifadə edirlər. Bu təfsir sahəsində ən məşhur qərar insan hüquqları üzrə Avropa məhkəməsi tərəfindən *Golder* işi üzrə çıxarılmışdır. Avropa Şurası üzvü olan dövlətlərin məhkəmələri isə bu mövqedən çıxış edərək, həm effektiv təfsir, həm də dinamik təfsirdən geniş istifadə edirlər.

Məhkəmələrin beynəlxalq hüquq normalarını təfsir edən zaman ciddi əməl etməli olduğu şərtlərdən biri də onun həmin normaların genişləndirici təfsirindən çəkinməli olmasıdır. Bir çox dövlətdaxili qanunvericilik aktlarında «. beynəlxalq müqavilə ilə bu qanundan fərqli qayda müəyyən edildikdə beynəlxalq müqavilənin müəyyən etdiyi qayda tətbiq edilir» kimi göndərici norma mövcuddur. Bu o deməkdir ki, qanun bir sıra hallarda onun nizama saldığı münasibətlərə beynəlxalq hüquq normalarının tətbiq edilməsini nəzərdə tutur. Aydın ki, bu zaman məhkəmə konkret işi beynəlxalq hüquq norması əsasında həll etməlidir. Lakin nəzərə almaq lazımdır ki, göndərici norma beynəlxalq hüquq normasının birbaşa tətbiq dairəsini bir sıra şərtlərlə məhdudlaşdırır. Bunlardan birincisi, bu normanın məhkəmələr tərəfindən konkret iş üzrə tətbiq edilərkən genişləndirici təfsir edilməsinə yol verilməməsidir.

Dövlətlərin qarşılıqlı əlaqələrinin güclənməsi, dövlətdaxili problem-

lərin həlli məqsədi ilə beynəlxalq əməkdaşlığın genişləndirilməsi nizaməsalma predmeti milli hüquqi aktlarla üst-üstə düşən beynəlxalq müqavilələrin sayını artırır.

Pacta sunt servanta Beynəlxalq hüquq normalarının həyata keçirilməsinin, o cümlədən onların fəaliyyət göstərməsinin ümumi prinsipidir. Dövlətin bağlanmış razılaşmanın həyata keçirilməsi üçün maksimal şərait yaratmaq öhdəliyi beynəlxalq öhdəliklərə vicdanla əməl etmək prinsipindən irəli gəlir [13, s.161].

Ədəbiyyatda beynəlxalq hüququn milli hüquqda tətbiqinin ümumi və konkret hüquqi əsasları fərqləndirilir. Ümumi formada bu ölkə qanunvericiliyində müqavilə normalarının əks olunduğu müvafiq aktların (inkorporasiya aktları) qəbul edilməsini, yaxud müvafiq orqana konkret məsələlərin həlli zamanı beynəlxalq müqavilələrin müddəalarına əsaslanmağa (göndərici norma) icazə verilməsini ifadə edir.

Məcburi hüquqi şərtlər dedikdə elə şərtlər nəzərdə tutulur ki, onlarsız beynəlxalq hüquq normalarının fəaliyyəti, o cümlədən onların milli hüquq çərçivəsində istifadəsi və tətbiqi mümkün olmazdı. Onlara müqavilənin məcburiliyinin və ya beynəlxalq hüquq normasının ümumtanınmış olmasının tanınması, müqavilənin qüvvəyə minməsi, beynəlxalq hüquq normalarına göndərici normalar aiddir [8, s.53].

Məhkəmələr konkret işlər üzrə beynəlxalq hüquq normalarının milli qanunvericiliyin normaları üzərində prioritetini tanıyaraq və ya milli qanunvericiliklə nizama salınması dövlətdaxili münasibətlərdən irəli gələn konkret hal üçün onu tətbiq edir. Konkret müqaviləyə istinad edərkən məhkəmə təkcə faktın müəyyən edilməsindən çıxış etməməli, müqavilənin məcburiliyinin tanınması formasına da diqqət yetirməlidir. Lakin dövlətlərin məhkəmə təcrübəsinin təhlili göstərir ki, əksər hallarda məhkəmələr tətbiq edilən müqavilənin məcburiliyinin tanınması faktı və vasitəsinə diqqət yetirmirlər. Bu isə təcrübədə bəzi çətinliklərin yaranması ilə müşayiət olunur. Məsələn, qanununu qəbul etmiş orqandan aşağı səviyyəli orqanın bağladığı müqavilənin qanundan üstün hüquqi qüvvəsinin tanınması mübahisələr doğurur.

Beynəlxalq müqavilələr hüququnda müqavilənin məcburiliyinə razılıq verilməsi və müqavilənin qüvvəyə minməsi müstəqil hüquqi aktlar kimi fərqləndirilir. Onlar zaman baxımından da fərqlənirlər - adətən onlar müəyyən zaman məsafəsi ilə ayrılırlar.

Buna görə də müqavilə normasının tətbiq edilməsi zamanı onun məcburiliyinin tanınmasının forma və vasitəsi ilə yanaşı qüvvəyə minməsi faktının müəyyən edilməsi də zəruridir. Bundan başqa, məhkəmə dəqiq müəyyən etməlidir ki, müqavilə hələ qüvvədədirmi, yoxsa onun fəaliyyəti digər beynəlxalq hüquq norması ilə dayandırılmışdır. Yalnız qüvvədə olan beynəlxalq müqavilə hüquqi nəticələr doğura bilər. Doğrudur, beynəlxalq

müqavilələr hüququnda hələ qüvvəyə minməmiş müqaviləni onun obyekt və məqsədlərindən məhrum etməmək vəzifəsi (müqavilələrin müvəqqəti tətbiq edilməsi imkanı) müəyyən edilmişdir. Lakin dövlətlərin qanunvericiliyində beynəlxalq müqavilənin yalnız həmin dövlət üçün qüvvəyə mindikdən sonra tətbiq edilə bilməsi öz əksini tapmışdır.

Y.Brounli göstərir ki, bəzi dövlətlər, öz qanunvericiliklərinə məhkəmələrinin hər-hansı inkorporasiya aktı olmadan beynəlxalq müqavilələrlə bağlı olması barədə normalar daxil etsələr də bununla yanaşı, müqavilənin müvafiq qaydada dərc olunmadan ölkə daxilində tətbiq edilə bilməməsi müddəasından çıxış edirlər, sənədin dərc edilməsinə nəzarət isə formal konstitusion xarakter daşıyır. Bir sıra ölkələrin qanunvericiliyində və məhkəmə təcrübəsində beynəlxalq müqavilələrin tətbiq edilməsi onun müvafiq qaydada dərc edilməsi ilə ciddi şərtləndirilir. Beynəlxalq müqavilə normalarının dövlətlərin hüquq sistemində tətbiq edilməsinin ən bilavasitə forması göndərici normalardır. Göndəriş dövlətin müqavilə normalarının «birbaşa qüvvəsinə» sanksiyasının əvəzedilməz formasıdır. Normayaradıcı fəaliyyətdə beynəlxalq hüquq normasından istifadə onlara istinad etmədən də mümkündür. Lakin məhkəmələr tərəfindən beynəlxalq hüquq normalarının tətbiq edilməsi zamanı bu fikri tam əminliklə söyləmək olmaz. Göndərici norma beynəlxalq hüquq normalarının dövlətdaxili münasibətləri tənzim etməsinə «yaşıl işıq» kimi çıxış edir .

Göndərici normaların əhəmiyyəti ondadır ki, onlar milli hüquqa yeni maddi hüquq normaları daxil etmir, yalnız dövlətin daxilində meydana çıxan konkret işlərin nizama salınması üçün beynəlxalq hüquq normalarının tətbiq edilməsinə icazə verir, sanksiyalaşdırır. Göstərilən ümumi nəzəri şərtlərlə yanaşı, beynəlxalq müqavilə normalarının məhkəmələr tərəfindən tətbiqi təcrübəsi hər bir dövlətin daxili qanunvericiliyi ilə müəyyən edilir və buna görə də dövlətdən-dövlətə fərqlənir. Buna görə də beynəlxalq müqavilə normalarının məhkəmələr tərəfindən tətbiqinin ümumi mənzərəsini müəyyən etmək üçün ayrı-ayrı dövlətlərin məhkəmə sistemlərinin təcrübəsinə nəzər yetirmək zəruridir.

ABŞ məhkəmələrinin beynəlxalq müqavilələrin tətbiqi təcrübəsi digər dövlətlərə nisbətən daha zəngindir. 1787-ci il ABŞ Konstitusiyasının VI maddəsində deyilir: «Bu Konstitusiya və ona uyğun olaraq qəbul edilmiş Birləşmiş Ştatların qanunları, həmçinin Birləşmiş Ştatların adından bağlanmış və bağlanılacaq bütün beynəlxalq müqavilələr ölkənin ali hüququ hesab edilir; hər bir ştatın hakimləri onun hər hansı ştatın Konstitusiyası və ya qanunlarına zidd olmasından asılı olmayaraq, ona tabedirlər». Konstitusiyanın məhkəmə hakimiyyətinə həsr olunmuş III maddəsinin 2-ci hissəsində isə göstərilir ki, «bu hakimiyyət hüquq və ədalət əsasında həll edilən, o cümlədən ABŞ-ın beynəlxalq müqavilələrindən irəli gələn bütün işlərə şamil edilir».

Bəzi müəlliflər hesab edirlər ki, konstitusiyanın müəllifləri həmin müddəanı Konstitusiyaya daxil edərkən beynəlxalq və milli hüquq arasında əlaqələri müəyyən etməkdən daha çox o zaman daha çox müstəqil olan ştatların ABŞ-ın beynəlxalq müqavilələrinə əməl etməməsinin qarşısını almaq və federal hakimiyyətin gücünü artırmaq məqsədi güdüblər.

Bununla belə, fakt faktlığında qalır: ABŞ Konstitusiyasında «beynəlxalq hüquq ölkənin hüquq sisteminin tərkib hissəsidir» prinsipi əks olunmuşdur.

ABŞ məhkəmələri belə mövqedən çıxış edirlər ki, bir halda ki, Konstitusiya beynəlxalq müqavilələri qanunlarla eyni səviyyəyə qoyur, onlar arasında ziddiyyət yaranarkən hüququn ümumi «sonrakı qanun əvvəlki qanunu ləğv edir» prinsipindən çıxış etmək mümkündür [14, s.125].

Müvafiq presedent ötən əsrin 80-cı illərində qəbul edilmiş bir sıra məhkəmə qərarları ilə yaradılmışdır. Bu presedentlərə görə, məhkəmələr əvvəl bağlanmış müqavilələrlə ziddiyyətindən asılı olmayaraq, konqresin qəbul etdiyi qanunları tətbiq etməlidir. Məsələn, 1889-cu ildə məhkəmə müəyyən etmişdir ki, «1888-çi ildə qəbul edilmiş qanunla 1868-ci ildə Çinlə ABŞ arasında bağlanmış müqavilənin müddəaları arasında ciddi ziddiyyət vardır. Bununla belə, qanun bu əsasla qüvvədən düşmüş və ya tətbiqi məhdudlaşdırılmış deyildir».

Məhkəmələrin konstitusiyayı beynəlxalq hüquqi öhdəlikləri sonradan qəbul edilmiş qanunla pozmağı qanuniləşdirən formada təfsir etmələri beynəlxalq hüquq üzrə öhdəlikləri vicdanla yerinə yetirmə prinsipinə ziddiyyət təşkil edir. Üstəlik, həmin prinsipin ruhu Konstitusiyada öz əksini tapmışdır.

Məhz bununla əlaqədar olaraq, 1988-ci ildə Nyu-York məhkəməsi «ABŞ Fələstin Azadlıq hərəkatına qarşı» işi üzrə qərar çıxararkən mövcud presedenti dəyişməyə cəhd etdi. Həmin iş üzrə məhkəmənin qərarı ona əsaslanır ki, Konqres əvvəl bağlanmış müqaviləni ləğv edən qanun qəbul edə bilər. Müvafiq niyyət qanunda açıq-aydın əksini təpmalıdır. Əgər belə bir niyyət qanundan görünürsə, məhkəmə mövcud presedentlə beynəlxalq müqaviləni uyğunlaşdırmara çalışmalıdır. Məhkəmənin qərarında deyilirdi ki, əgər qanunda əvvəl bağlanmış müqaviləyə istinad yoxdursa, qanun həmin müqavilənin əvəz edicisi kimi təfsir edilə bilməz.

Beləliklə, ABŞ məhkəmələri beynəlxalq hüquq normalarının tətbiqi ilə bağlı qərarlara böyük ehtiyatla yanaşırlar. Digər tərəfdən, məhkəmələr beynəlxalq müqavilələri ölkənin hüquq sisteminin tərkib hissəsi kimi geniş şəkildə tətbiq etməkdən çəkinmirlər.

ABŞ-dan fərqli olaraq, Böyük Britaniyanın məhkəmə sistemi beynəlxalq hüquq normalarının tətbiqinə daha mühafizəkarlıqla yanaşır ki, bu da bütövlükdə ölkənin hüquq sisteminin mühafizəkar təbiəti ilə izah edilir.

Britaniyanın hüquq sistemi dualist konsepsiyaya əsaslanır. Beynəlxalq

müqavilə milli hüquqda tətbiq oluna bilmək üçün onun məzmunu milli hüquqı gücə malik olmalıdır. Bu onun məzmununun xüsusi qanunla milli hüquqa inkorporasiya edilməsi yolu ilə mümkündür. Başqa sözlə, məhkəmə beynəlxalq müqavilənin normasını deyil, müqavilənin əsasında verilmiş qanunun normasını tətbiq edir. Bu qanun isə digər qanunlar üzərində heç bir üstünlüyə malik deyildir. Məhkəmə təcrübəsində qeyd olunur ki, hətta ratifikasiya olunmasına baxmayaraq, müqavilə parlament qanunu vasitəsi ilə ölkənin hüquq sistemində inkorporasiya olunmamışdırsa, ölkənin qanunu gücünə malik deyildir [16, p.75]. Əgər qanunda müqavilənin mətninə istinad edilmişdirsə, məhkəmə konkret işi həll edərkən müqavilənin müddəalarını nəzərə ala bilər.

Böyük Britaniyanın hüquq sistemində yalnız müəyyən qism müqavilələr, əsasən milli hüquqda dəyişikliyə səbəb olan müqavilələr inkorporasiya olunurlar.

Britaniya məhkəmə təcrübəsində hətta onunla bağlı qanunun təfsirində belə müqavilənin tətbiq edilməsini məhdudlaşdıran qərarların çıxarılması halları məlumdur. Lakin Avropa birliyi hüququ Britaniya məhkəmələrinin mövqeyində xeyli dəyişikliyə səbəb olmuşdur. Burada insan hüquqlarına dair normalar xüsusi əhəmiyyət kəsb edir. AB-də iştirak nəticəsində Britaniya Birlək hüququnda üstünlüyə malik olan kontinental hüquqla daha yaxından tanış ola bilər. Bu isə Britaniya məhkəmələrini beynəlxalq təsirlərə qarşı daha həssas edir. Onlar öz qərarlarında beynəlxalq müqavilələrə daha geniş istinad etməyə başlamışlar.

Böyük Britaniya tərəfindən ratifikasiya edilmiş, lakin inkorporasiya edilməmiş İnsan hüquqları və əsas azadlıqlarının müdafiəsi haqqında Avropa Konvensiyası ilə bağlı problem xüsusi əhəmiyyətə malikdir. İcra hakimiyyəti inkorporasiya olunmadığından Konvensiyanın məhkəmələr tərəfindən tətbiq edilə bilməməsindən çıxış edir. Lakin məhkəmələr fərqli mövqedən çıxış edərək Konvensiyaya Britaniya hüququnun kifayət qədər aydın olmayan müddələrinin təfsir və icmalında köməkçi rol oynayan vasitə kimi baxırlar.

Qərbi Avropa ölkələrinin məhkəmələrinin beynəlxalq müqavilə normalarının tətbiqi təcrübəsi ümumi tendensiyaya malikdir. Bu ölkələrdə ölkə hüququnun tərkib hissəsi hesab edilən, daha doğrusu, milli hüquqa implementasiya olunmuş beynəlxalq müqavilə normalarının məhkəmə tətbiqinin predmetinə çevrilməsi halları genişlənir.

Fransa məhkəmələri əvvəllər Konstitusiyanın beynəlxalq hüququn milli hüquq üzərində primatlığını müəyyən edən 55-ci maddəni məhdudlaşdırıcı təfsir edərək hakimiyyətin bölünməsi prinsipinə uyğun olaraq, bu normanın parlamentin səlahiyyətinə aid olması konsepsiyasını əsas götürürdülər. Lakin sonradan Konstitusiya Şurası bu konsepsiyadan imtina etdi və 29 iyun 1990-cı ildə birinci dəfə konkret işə münasibətdə müstəqil olaraq

beynəlxalq müqaviləni təfsir və tətbiq etdi. Digər bir qərarında isə Konstitusiya Şurası beynəlxalq müqavilənin onu implementasiya edən qanunun qəbul edilməsinə qədər tətbiq edilməsini tanıdı. Yeni konsepsiya icra və məhkəmə hakimiyyəti tərəfindən geniş tətbiq edilməyə başladı [15, p.74].

Milli hüquqa inkorporasiya edilmiş beynəlxalq hüquq norması AFR hüququnda qanunlarla eyni statusa malik olduğundan ABŞ-dakı kimi sonrakı qanunun əvvəlki qanunu ləğv edə bilib-bilməməsi problemi yaranır. Prinsipcə, bu məsələ ABŞ-da olduğu kimi həll edilir.

AFR-di beynəlxalq hüquq normalarının məhkəmə təcrübəsində tətbiqinin artmasında Avropa Birliyi hüququ və Avropa Şurası böyük rol oynayır. Xüsusən İnsan hüquqları və əsas azadlıqlarının müdafiəsi haqqında Avropa Konvensiyasının rolu qeyd edilməlidir. AFR federal Ali Məhkəməsi özünün 10 yanvar 1966-cı il tarixli qərarında İnsan hüquqları haqqında Avropa Konvensiyasının birbaşa tətbiq edilə bilməsini əsaslandırmışdı. Öz qərarında Ali məhkəmə göstərirdi ki, a) AFR Konvensiyaya qanun gücünə malik olan dərc edilmə ilə adi qaydada qoşulmuşdur; b) Konvensiya özünün bir sıra müddəalarında bilərəkdən fiziki şəxslər tərəfindən birbaşa pretenziyalar üçün imkan yaradır. Bütün bunlara əsaslanaraq federal Ali Məhkəmə Konvensiyasının məhkəmələr tərəfindən birbaşa tətbiq edilə bilməsi qənaətinə gəlmişdi.

ƏDƏBİYYAT

1. Əliyev Ə.İ. İnsan hüquqlarının beynəlxalq hüquqi müdafiəsi. – Bakı: - 2009, - 490 s.
2. Məmmədov R.F., İsmayılova Ə.N., Hacıyev C.M. Qanunun aliliyi insan hüquqlarının müdafiəsi mexanizmləri. – Bakı: - 2009, - 416 s.
3. Məmmədov R.K. Beynəlxalq cinayət hüququ və Azərbaycan Respublikasının qanunvericiliyi. – Bakı: - 2012, - 312 s.
4. Гусейнов Л.Г. Международного правовые обязательства государств в области права человека. – Баку: - 1998. – 186 с.
5. Лукашук. О.И. Задачи и принципы толкования норм международного права. – Москва: - 1996. – 546 с.
6. Захарова Н.В. Выполнение обязательств вытекающих из международного договора. – Москва: - 2017, - 192 с.
7. Марочкин С.Ю. Проблемы реализации норм международного права. – Москва: -1988.
8. Международное и внутригосударственное право: проблемы сравнительного правоведения (Межвузовский сборник научных трудов). – Москва: - 2004. – 588 с.
9. Московский журнал международного права. - 2008. - № 4. - с.54-72
10. Наумов А.В., Лукашук И.И. Выдача обвиняемых и осужденных в международном праве. – Москва: - 1998, - 486 с.
11. Реализация Украиной норм Европейской Конвенции о защите прав человека и основных свобод. www.uk.publications/journal. - К. – 2015.
12. Тиунов О.И. Документы ООН и другие международные акты по правам человека в решениях Конституционного суда Российской Федерации // www.kcn.ru.
13. Франковский С., Гольдман Р., Лентовска Э. Верховный Суд США о гражданский правах и свободах. OSCE. – Польша: БЕГА. - 2010.
14. Черниченко С. В. Теория международного права» в 2-х томах. – Москва: - 1999.

15. Tripel H. Les rapports entre le droit interne et le droit international. - 1983, - Т.1.- p.106
16. Mann F. Foreign Affairs in English Courts. Oxf. - 2012, - 325 p.

РОЛЬ СУДОВ В ПРИМЕНЕНИИ НОРМ МЕЖДУНАРОДНОГО ПРАВА

Н.Г.МЕХТИЕВ

РЕЗЮМЕ

В статье отмечается опыт судов мировых государств, все шире применяющих международно-правовые нормы. Это связано с углублением международной интеграции, расширением объективных и субъективных границ международного права. Возрастание объема и сложности международных обязательств обуславливает привлечение более широкого круга государственных органов к их реализации.

Организация и деятельность государственных органов по реализации международно-правовых норм регулируются национальным законодательством. Что касается международного права, то оно накладывает обязательства на государство в целом, которое должно обеспечить принятие своими органами необходимых мер для реализации международно-правовых норм.

Ключевые слова: международно-правовые нормы, судебная практика, применение международно-правовых норм судами, внутригосударственная правовая система, международные стандарты прав человека, применение международного права, комиссия ООН по международному праву и др.

THE ROLE OF COURTS IN APPLYING NORMS OF INTERNATIONAL LAW

N.H.MEKHTIEV

SUMMARY

In the article, it is noted that the experience of the courts of world states shows that they are increasingly applying international legal norms. This is connected with the deepening of international integration, the expansion of the objective and subjective boundaries of international law.

The volume and complexity of international obligations increase, and a wider circle of state bodies should be involved in their implementation. Organization and activity of state bodies for implementation of international legal norms are regulated by national legislation. As for international law, it imposes obligations on the state as a whole. The state must ensure the adoption by its authorities of the necessary measures for the implementation of international legal norms.

Keywords: international legal norms, judicial practice, application of international legal norms by courts, domestic legal system, international human rights standards, application of international law, UN international law commission, etc. ational legal norms.

MÜNDƏRİCAT**HÜQUQ****Əliyev Z.H.**

Ulu Öndər Heydər Əliyev və Azərbaycanda insan hüquqları elminin inkişafı..... 5

Məlikova M.F.

Beynəlxalq və dövlətdaxili hüququn nisbəti və milli hüquq mənbələrinin sistemi..... 20

Abbasova F.M.

Preyudisiya və sübutların daxili inam əsasında qiymətləndirilməsinin qarşılıqlı əlaqəsi..... 32

Səmədova Ş.T.

Azərbaycan Respublikasının cinayət hüququnda beynəlxalq cinayətlərin yeni növlərinin kriminallaşdırılmasına dair 47

Səlimov K.N.

Latın Amerikasına Karib və ABŞ ölkələrində cinayət statistikasının təhlili..... 66

Qasimov A.M.

Azərbaycan Respublikasının əmək qanunvericiliyinin təkmilləşdirilməsinin bəzi məsələləri 76

Məmmədov Ə.Q.

Dövlət kimi tanınmayan qurumların “hüququ”nun tətbiqi 90

Yusifov Ş.M.

Mirasın qəbulu və onun əsas xüsusiyyətləri 102

İsmayılov R.R.

Konstitusiyaya nəzarət orqanlarının təcrübəsində qanunların konstitusiyaya uyğun təfsiri (konstitusiyaya konform təfsir)..... 112

İsmayılov X.C.

Hüquq tarixinin öyrənilməsinin bəzi metodoloji aspektləri 122

Sadıqov Ə.İ.

Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinə qarşı Rusiyanın hərbi təcavüzü nəticəsində Ermənistan üçün təsis edilən “ümumtanınmış” ərazi..... 138

Hüseynov T.İ., Məmmədov U.M.

“Qanunun aliliyi” ilə “hüququn aliliyi” anlayışların arasında ziddiyyət problemi: Azərbaycan Respublikası Konstitusiyasının təkmilləşdirilməsi zərurəti ilə bağlı bəzi qeydlər..... 157

Qasimov Ə.Ə., Qəfərov M.S.	
Məhkəmə natiqinin çıxışına nəzəri tələblər.....	173
Nəbiyev E.Q.	
Qədim dövrdə cəmiyyətin və dövlətin təhlükəsizliyinin təmin olunması dövlətin əsas funksiyası kimi.....	184
Əsgərov B.M.	
Əməliyyat-axtarış fəaliyyətinin ədalətli müdafiə hüququnun təmin edilməsində yeri və rolu	197
Mehdiyev N.H.	
Beynəlxalq hüquq normalarının tətbiqində məhkəmələrin rolu	210

СОДЕРЖАНИЕ

ПРАВО

Алиев З.Г. Общенациональный Лидер Гейдар Алиев и развитие науки о правах человека в Азербайджане	5
Меликова М.Ф. Соотношение международного и внутригосударственного права и система источников национального права	20
Аббасова Ф.М. Взаимосвязь между преюдицей и оценкой доказательств на основе внутреннего убеждения	32
Самедова Ш.Т. О криминализации новых видов международных преступлений в уголовном праве Азербайджанской Республики	47
Салимов К.Н. Анализ статистики преступности в странах Латинской Америки Карибского бассейна и США	66
Гасымов А.М. Некоторые вопросы усовершенствования трудового законодательства Азербайджанской Республики	76
Мамедов А.К. Применение “права” непризнанных государственных образований	90
Юсифов Ш. Принятие наследства и его основные особенности	102
Исмаилов Р.Р. Толкование законов в соответствии с конституцией в практике органов конституционного контроля (Конституционно-конформное толкование)	112
Исмаилов Х.Дж. Некоторые методологические аспекты изучения истории права	122
Садыгов А.И. «Общепризнанная» территория, созданная для Армении в результате военной агрессии России против Азербайджанской Демократической Республики	138

Гусейнов Т.И., Мамедов У.М.	
Проблема конфликта между понятиями «верховенство закона» и «верховенство права»: некоторые предложения относительно совершенствования конституции Азербайджанской Республики	157
Гасымов А.А., Гафаров М.С.	
Теоретические требования к речи судебного оратора	173
Набиев Э.К.	
Обеспечение безопасности общества и государства в древний период как основная функция государства	184
Аскеров Б.М.	
Место и роль оперативно-розыскной деятельности в обеспечении права на справедливую защиту	197
Мехтиев Н.Г.	
Роль судов в применении норм международного права	210

CONTENTS

LAW

Aliyev Z.H. Great Leader Heydar Aliyev and the development of human rights science in Azerbaijan.....	5
Melikova M.F. The relationship between international and domestic law and the system of sources of national law.....	20
Abbsova F.M. Relationship between prejudice and assessment of evidence based on inner faith.....	32
Samadova Sh.T. On the criminalization of new types of international crimes in the criminal law of the republic of Azerbaijan.....	47
Salimov K.K. Analysis of crime statistics in countries Latin America, the Caribbean and the USA.....	66
Gasymov A.M. Some issues of improvement of the labor legislation of Azerbaijan Republic.....	76
Mammadov A.G. Application of the "law" of unrecognized state entities.....	90
Yusifov Sh.M. Acceptance of inheritance and its main features.....	102
Ismayilov R.R. Interpretation of laws in accordance with the constitution in the practice of constitutional control bodies (Constitutionally conforming interpretation).....	112
Ismayilov Kh.J. Some methodological aspects of studying the history of law.....	122
Sadiqov A.I. "Recognized" territory established for Armenia as a result of Russia's military aggression against the Azerbaijan Democratic Republic.....	138
Huseynov T.I., Mammadov U.M. The problem of conflict between the concepts of "rule of law" and "rule of law": improvement of the constitution of the Republic of Azerbaijan some remarks on the necessity.....	157

Gasymov A.A., Gafarov M.S.	
Theoretical requirements for the speech of a court orator	173
Nabiyev E.Q.	
In ancient times ensuring the security of society and the state as the main function of the state	184
Asgarov B.M.	
The place and role of operational search activities in ensuring the right to fair defense	197
Mekhtiev N.H.	
The role of courts in applying norms of international law	210

MÜƏLLİFLƏRİN NƏZƏRİNƏ!

Azərbaycan Respublikasının Prezidenti yanında Ali Attestasiya Komissiyasının sədrinin 07.05.2021-ci il tarixli 48-01-947/16 sayılı məktubunu əsas tutaraq «Bakı Universitetinin Xəbərləri» jurnalının redaksiya heyəti bildirir ki, nəşr etdirmək üçün təqdim edilən məqalələr aşağıdakı qaydalar əsasında tərtib edilməlidir:

1. Təqdim olunan məqalənin mətni – A4 formatında, sətirlərarası – 1 intervalla, yuxarıdan – 5 sm, aşağıdan – 3,75 sm, soldan – 4 sm, sağdan – 3,5 sm, Times New Roman – 12 (Azərbaycan dilində – latın əlifbası, rus dilində – kiril əlifbası, ingilis dilində – ingilis əlifbası ilə) şrifti ilə yığılmalıdır.

2. Hər bir məqalənin müəllifinin (müəlliflərinin) adı və soyadı tam şəkildə yazılmalı, elektron poçt ünvanı, çalışdığı müəssisənin (təşkilatın) adı göstərilməlidir.

3. Hər bir məqalədə UOT indekslər və ya PACS tipli kodlar və açar sözlər verilməlidir (açar sözlər məqalənin və xülasələrin yazıldığı dildə olmalıdır).

Məqalələr və xülasələr (üç dildə) kompüterdə çap olunmuş şəkildə disklə birlikdə təqdim olunur, disklər geri qaytarılmır!

Əlyazmalar kvartalin əvvəlindən bir ay keçməmiş verilməlidir.

4. Hər bir məqalənin sonunda verilmiş ədəbiyyat siyahısı Azərbaycan Respublikasının Prezidenti yanında Ali Attestasiya Komissiyasının «Dissertasiyaların tərtibi qaydaları» barədə qüvvədə olan Təlimatının «İstifadə edilmiş ədəbiyyat» bölməsinin əlavə 4.1 tələbləri əsas götürülməlidir.

Kitabların (monoqrafiyaların, dərsliklərin və s.) bibliografik təsviri kitabın adı ilə tərtib edilir. Məs.: Qeybullayev Q.Ə. Azərbaycan türklərinin təşəkkülü tarixindən. - Bakı: Azər nəşr, - 1994. - 284 s.

Müəllifi göstərilməyən və ya dördüncü çox müəllifi olan kitablar (kollektiv monoqrafiyalar və ya dərsliklər) kitabın adı ilə verilir. Məs.: Kriminalistika: Ali məktəblər üçün dərslik / K.Q.Sarıcalinskayanın redaktəsi ilə. - Bakı: Hüquq ədəbiyyatı, - 1999. - 715 s.

Çoxcildli nəşrə aşağıdakı kimi istinad edilir. Məs.: Azərbaycan tarixi: [7 cildə], - Bakı: Elm, - 2000. IV c., - 456 s.

Məqalələrin təsviri aşağıdakı şəkildə olmalıdır. Məs.: Vəlixanlı N.M. X əsrin ikinci yarısı – XI əsrdə Azərbaycan feodal dövlətlərinin qarşılıqlı münasibətləri və bir daha «Naxçıvanşahlıq» haqqında // - Bakı: AMEA-nın Xəbərləri. Tarix, fəlsəfə, hüquq seriyası, - 2001. № 3. - s. 120-129.

Məqalələr toplusundakı və konfrans materiallarındakı mənbələr belə göstərilir. Məs.: Məmmədova G.H. Azərbaycan memarlığının inkişafında Heydər Əliyevin rolu / Azərbaycan Respublikasının Prezidenti H.Ə.Əliyevin 80 illik yubileyinə həsr olunmuş elmi-praktik konfransın materialları. - Bakı: Nurlan, - 2003. - s.3-10.

Dissertasiyaya istinad belə olmalıdır. Məs.: Süleymanov S.Y. Xlorofill-zülal kompleksləri, xloroplastların tilakoid membranında onların struktur-molekulyar təşkili və formalaşmasının tənzimlənməsi: Biol. elm. dok. dis. - Bakı, 2003. - 222 s.

Dissertasiyanın avtoreferatına da eyni qaydalarla istinad edilir, yalnız «avtoreferat» sözü əlavə olunur.

Qəzet materiallarına istinad belə olmalıdır. Məs.: Məmmədov M.A. Faciə janrının tədqiqi // «Ədəbiyyat və incəsənət» qəz., - Bakı, 1966, 14 may.

Arxiv materiallarına aşağıdakı kimi istinad edilir. Məs.: Azərbaycan Respublikası MDTA: f.44, siyahı №2, iş №26, vərəq.3-5.

İstifadə edilmiş ədəbiyyat siyahısında son 5-10 ilin ədəbiyyatına üstünlük verilməlidir.

PS: Rəhbərliyin bizə verdiyi göstərişə əsasən növbəti saylarda bu tələblərin hər hansı birinə cavab verməyən məqalələr nəşriyyat tərəfindən qəbul edilməyəcək.

Redaktoru: *Məryəm Qədimova*

Korrektoru: *Solmaz Babaşova*

Kompüter tərtibçisi: *Azadə İmanova*

Çapa imzalanmışdır: 24.01.2024
Formatı: 70x100 1/16. Həcmi 14,75 ç.v. Sayı 120.

Bakı Dövlət Universitetinin Nəşr Evində çap olunmuşdur.
AZ 1148, Bakı ş., ak. Z.Xəlilov küçəsi, 33.
Tel: (+99412) 538 87 39 / 538 50 16
e-mail: bdumetbee@gmail.com
www.bsu.edu.az